5 272

МОВОЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ ТА УКРАЇНСЬКОГО МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ФОНДУ НАН УКРАЇНИ

ВЕРЕСЕНЬ ЖОВТЕНЬ 2013

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ

Ажнюк Б. М. Мовні права як категорія соціолінгвістики 3
Бестерс-Дільгер Ю. Ефективність Європейської хартії регіональних або міноритарних мов як знаряддя захисту мовних прав у слов'янських країнах 12
Василенко В. А. Геополітичний та національний виміри мовної ситуації в Україні 19
Чередниченко О. І. Захист офіційної мови в національній державі: досвід Франції 28
Шевченко Л. І. Конституційна норма в суспільній дискусії щодо мовних прав в Україні 37
Пономаренко В. П. Загальна декларація мовних прав і права мовних меншин 42
Яворська Г. М. Специфіка мовної лояльності на пострадянському просторі 49
Брацький А. Про забезпечення прав національної мови в умовах посиленої інтерференції 56
Радевич-Винницький Я. К. Актуальний історизм і проблема мовних прав в Україні 61
Ажнюк Л. В. Лінгвістичне підґрунтя юридичної визначеності 68
Масенко Л. Т. Маніпулятивні стратегії дискримінації української мови на телебаченні радянської і пострадянської України 83
Залізняк Г. М. Статус української та російської мов у дзеркалі громадської думки киян 89
Белей Л. О. «Русиньскый язык» у Закарпатській області України поч. XXI ст.: реалізація мовних прав автохтонного населення чи мовна містифікація 97

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Кочерган М. Архангельская А. Сексизм в языке: мифы и реальность . . . 104
Дорошенко С. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу 107
Лучик А. Скоробогатова О. О. Грамматические значения и поэтические смыслы: поэтический потенциал русской грамматики 110

Ніна Василівна Гуйванюк 112

© Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 2013

© Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2013

CONTENTS

Azhniuk B. M. Language rights as a sociolinguistic category 3
Besters-Dilger Ju. Efficiency of the European Charter for Regional or Minority languages as an instrument of the language rights protection in the Slavic countries 12
Vasylenko V. A. Geopolitical and national dimensions of the language situation in Ukraine 19
Cherednychenko O. I. The Official Language Protection in a National State: French Experience 28
Shevchenko L. I. The constitutional norm in a public discussion about language rights in Ukraine 37
Ponomarenko V. P. Universal declaration of linguistic rights and rights of linguistic minorities 42
Yavorska H. M. Language loyalty in post-Soviet countries 49
Bratski A. Support of the national languages' rights of under intense cross-language interference 56
Radevych-Vynnytskyi Y. Topical historicism and problems of linguistic rights in modern Ukraine 61
Azhniuk L. V. Linguistic background of legal certainty 68
Masenko L. T. Manipulative strategies of Ukrainian language discrimination on television of Soviet and post-Soviet Ukraine 83
Zalizniak H. M. The status of the Ukrainian and Russian languages in the mirror of the public opinion of the kyivites 89
Belei L. O. «The Rusyn language» in the Transcarpathian Region of Ukraine: implementation of indigenous people language rights or linguistic mystification? 97

REVIEWS AND ANNOTATIONS

Kocherhan M. Arkhangelskaia A. Sexism in language: myths and reality . . . 104
Doroschenko S. Kosmeda T. A. Ego and Alter Ego of Taras Shevchenko in the communicative space — of everyday discourse 107
Luchyk A. Skorobogatova O. O. Grammatical meaning and poetical senses: poetic potential of the Russian grammar 110

NinaVasylivna Huivaniuk 112

В інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України 4–5 грудня 2012 р. відбулася міжнародна наукова конференція «Мовні права в сучасному світі», у якій поряд з мовознавцями з України, Італії, Польщі, Німеччини взяли участь судді Конституційного Суду України, українські дипломати, представники громадських організацій. У передмові до статті судді Конституційного Суду України Віктора Івановича Шишкіна (№ 2–3, 2013, с. 221–231) редколегія «Мовознавства» анонсувала вихід тематичного випуску журналу, присвяченого проблемі мовних прав. Пропонуємо увазі читачів низку статей учасників конференції.

Б. М. АЖНЮК

МОВНІ ПРАВА ЯК КАТЕГОРІЯ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

У статті подано характеристику категорії «мовні прав», що ґрунтується на дослідженні актів мовного законодавства ряду країн, а також актів міжнародного права. На думку автора, мовні права не обмежуються тільки мовними меншинами, а повинні враховувати також інтереси і прагнення мовної спільноти, що представляє титульну націю. Захист мовних прав у багатомовному соціумі передбачає збалансований підхід до мовних потреб і законних інтересів мовної більшості і мовних меншин.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовні права, статус мови, мовне законодавство.

Проблема мовних прав стала об'єктом наукових досліджень лише наприкінці XX ст. Вона тісно пов'язана з широким колом прикладних завдань, зокрема екологією мови, захистом загрожених мов, мовним плануванням і мовною політикою, використанням мов у системі освіти, судово-лінгвістичною експертизою і т. ін. У Загальній декларації прав людини, схваленій ООН 1948 року, мова не виступає як самостійний об'єкт правового захисту, хоча й згадується поряд із релігією, статтю, кольором шкіри, як одна з обставин, що не повинні ставати на перешкоді забезпечення кожній людині її фундаментальних прав і свобод. Наприкінці XX ст. мовне питання стало об'єктом спеціального акта міжнародного права: Рада Європи в 1992 р. схвалила й відкрила для ратифікації Європейську хартію регіональних або міноритарних мов (далі — Хартія). У преамбулі Хартії проголошується, що відповідно до принципів міжнародного законодавства право на використання власної національної мови в приватному та суспільному житті є невід'ємним правом людини.

Значно докладніше висвітлено питання мовних прав у «Загальній декларації мовних прав» — міжнародному документі, прийнятому 1996 р. на заключному засіданні «Всесвітнього конгресу з мовних прав» у Барселоні. Він отримав схвалення ЮНЕСКО, багатьох національних пен-клубів та ряду недержавних організацій. Декларація не виносилася на розгляд Ради Європи і не має сили юридичного документа. Її суспільна регулятивна функція виявляється у впливі на формування громадської думки, поглядів і концептуальних засад членів професійного й експертного середовища: лінгвістів, правників, політологів, соціологів та ін.

© Б. М. АЖНЮК, 2013

Щоб привернути увагу до нехтування мовними правами, функціонального занепаду значної кількості етномовних спільнот і невпинного зменшення кількості живих мов, Організація Об'єднаних Націй проголосила 2008 р. Міжнародним роком мов. На зростаючий інтерес науковців до мовних прав указує дедалі більша кількість публікацій, присвячених відповідній темі, серед них і монографічних [1], а також проведення масштабних міжнародних конференцій, присвячених мовним правам. За підтримки ООН у Женеві 24 квітня 2008 р. відбувся міжнародний симпозіум «Мовні права у світі: нинішній стан». У 2011 (13–14 січня) на Ямайці у Вест-індському університеті (The University of the West Indies) у місті Мона пройшла наукова конференція «Мовні права і мовна політика в креоломовних країнах Карибського басейну». Міжнародна наукова конференція «Мовні права в сучасному світі» відбулася 4–5 грудня 2012 р. в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Лексичне наповнення терміна *мовні права* відображає його зв'язок з двома галузями знань — соціальною лінгвістикою і юриспруденцією. Термін є порівняно новим у мовознавстві взагалі, а в соціолінгвістиці країн пострадянського простору він тільки починає входити в широкий обіг. Його немає ні в реєстрі енциклопедії «Українська мова», ні в московському виданні «Лінгвістичний енциклопедичний словник», ні в широковідомій «Енциклопедії англійської мови» Девіда Крістала. Деякі лінгвісти, наприклад Джон Едвардс, Яніна Брютт-Гріфлер [2], узагалі ставлять під сумнів доцільність застосування цього термінопоняття.

Мовні права пов'язані насамперед з мовним законодавством або відсутністю такого законодавства «щодо прав або привілеїв мов та їхніх носіїв» [3]. Аналіз мовного законодавства різних країн і мовної політики, що відображає застосування відповідних норм, аналітичні документи та експертні висновки міжнародних організацій, соціолінгвістичні дослідження виявляють різноплановість підходів до розуміння мовних прав як юридичної і соціолінгвістичної категорії. Тлумачення терміна *мовні права* зустрічаються лише в окремих виданнях, ці тлумачення є стислими і недостатньо структурованими, що дає підстави говорити про їхній поки що ескізний характер.

«Словник соціолінгвістичних термінів» [4] за редакцією В. Ю. Михальченко пояснює терміни *мовні права особи*, *мовні права народу* лише як відсутність дискримінації за мовною ознакою. Категорію мовних прав автори цього словника пов'язують насамперед з мовними меншинами. Таке розуміння не позбавлене внутрішньої суперечності: якщо виходити з презумпції, за якою суб'єктом мовних прав є мовна меншина, то напрошується висновок, що це поняття або взагалі

---

[1] Див., наприклад: *May S.* Language and Minority Rights: Ethnicity, nationalism and the politics of language.— New York, 2012.— 389 p.; *De Varennes F.* Language, Minorities and Human Rights.— The Hague, 1996.— 532 p.; *Paulston C.* Language policies and language rights // Sociolinguistics.— Malden, MA, 2003.— P. 472–483; Linguistic Human Rights : Overcoming Linguistic Discrimination / Eds.: T. Skutnabb-Kangas,. R. Phillipson.— The Hague, 1995.— 478 p.; *Phillipson R., Skutnabb-Kangas T.* Linguistic rights and wrongs // Applied Linguistics.— 1995.— N 16.— P. 483–504; *Macias R. F.* Power, Politics, and Language Rights // TESOL Quarterly.— 1996.— Vol. 30. N 3.— P. 623–626; *Pavlenko A.* Language rights versus speakers rights: on the applicability of Western language rights approaches in Eastern European contexts // Language Policy.— 2011.—Vol. 10. Issue. 1.— P. 37–58; *Arzoz X.* The nature of language rights // Journ. on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe.— 2007.— N 2.— P. 1–35; та ін.

[2] *Edwards J.* The ecology of language revival // Current Issues in Language Planning.— 2001.— N 2.— P. 231–241; *Brutt-Griffler J.* Class, ethnicity and language rights : An analysis of British colonial policy in Lesotho and Sri Lanka and some implications for language policy // Journ. of Language, Identity and Education.— 2002.— N 1.— P. 207–234.

[3] *Paulston C.* Op. cit.— P. 472.

[4] Словарь социолингвистических терминов / Ред. В. Ю. Михальченко.— М., 2006.— С. 279.

не стосується мовної більшості[5], або що мовні права більшості повністю реалізовані. Положення міжнародного законодавства, національні нормативно-правові акти, практика соціального функціонування мов показують, що таке припущення не відповідає дійсності.

Дослідникам у галузі екології мови доводиться стикатися з тим, що етномовна спільнота не завжди виявляє зацікавленість у збереженні своєї мови. На цю обставину вказується, зокрема, в Загальній декларації мовних прав, де зазначено, що загарбання, колонізація, окупація та інші вияви політичного, економічного й соціального підпорядкування часто спотворюють уявлення про цінність мови і таким чином підривають мовну лояльність. Тому мови деяких народів, що здобули суверенітет, і далі втрачають свої позиції та витісняються з ужитку. Через низький соціальний престиж рідної мови перехід дітей на іншу мову може відбуватися за свідомої підтримки батьків. Це ставить на порядок денний питання про залежність мовних прав від ступеня зрілості суспільної свідомості в національно-мовній спільноті. Якщо етномовна спільнота не виявляє зацікавлення в збереженні своєї мови і віддає перевагу іншій мові, питання захисту мовних прав втрачає зв'язок з масивом конкретних носіїв і постає у своєму абсолютному вигляді — потреби захисту мови як частини загальнолюдської культурної спадщини.

Право носіїв на власну мову визнається аксіомою. Проте історія соціального функціонування мов і міжнародний досвід мовного планування дають підстави твердити й про дзеркальний варіант цієї формули: право мови на своїх носіїв. Така постановка питання продиктована правом мови на існування й самовідтворення. Відомо, що носії, позбавлені своєї автохтонної мови, не зникнуть фізично, а мову, позбавлену носіїв, чекає смерть. Практика мовного будівництва у Великобританії дає підстави обговорювати питання про права мертвої мови: науковці, освітяни, громадськість та уряд цієї країни вживають активних заходів, щоб оживити менську мова, яка вже переступила поріг клінічної смерті — у 1974 р. помер останній природний носій цієї мови [6]. Право мови на носіїв утверджується в Ірландії, де вкладаються значні кошти у відродження й підтримку ірландської мови, що не завжди збігається з прагненнями її носіїв або потенційних носіїв. В Ізраїлі увінчався успіхом безпрецедентний соціолінгвістичний експеримент — після понад тисячолітньої летаргії до активного функціонування в усіх соціальних сферах вдалося повернути іврит. Ці та інші подібні приклади свідчать про те, що теза про право мови на своїх носіїв має не тільки абстрактно-теоретичне, а й соціально-історичне підґрунтя.

У Європейській хартії регіональних або міноритарних мов і багатьох національних законодавствах мова виступає об'єктом захисту насамперед як знакова система й етнокультурна матриця мовної групи. Такого ж погляду на мову

[5] Цьому припущенню суперечить зміст терміна *мовний суверенітет нації / особи*, який у «Словнику соціолінгвістичних термінів» за редакцією В. Ю. Михальченко (С. 277) пояснюється як «сукупність прав народу і особи на збереження і всебічний розвиток рідної мови, свободу вибору і використання мови спілкування» і, отже, тісно пов'язаний за змістом з поняттям «мовні права».

[6] Постановка питання про правосуб'єктність мертвих мов, кожна з яких також є частиною загальнолюдської культурної спадщини (латина, грецька, старослов'янська, санскрит), штучних мов (есперанто, волапюк), креольських мов, змішаних мов (суржик) потребує певних застережень, оскільки в цих випадках зв'язок з носіями мов втрачено (мертві мови) або він має нестабільний характер (суржик, штучна мова). Окремим питанням є проблема мовних прав у сфері діалектного мовлення, а також проблема мовних прав носіїв знакових мов (глухонімих).

дотримуються автори більшості соціолінгвістичних студій. За афористичним висловом Дж. Фішмана, «мова — це не просто код, це — Код» [7]. Хоча заходи на підтримку мови здійснюються через конкретних фізичних осіб, вони мають сенс лише за умови, що ці особи представляють загрожену мову або як її актуальні носії, або як потенційні носії в майбутньому (або персонально, або в особі своїх дітей і внуків). Це свідчить про те , що об'єктом захисту в кожному з таких випадків є не особа, а мова як знакова система й унікальне історико-культурне явище. Підтвердженням цієї тези є положення пункту 17 Пояснювальної доповіді до Європейської хартії регіональних або міноритарних мов, де сказано, що метою Хартії є не підтримка прав етнічної і/або культурної меншинної групи, а «підтримка й заохочення регіональних або міноритарних мов як таких».

Зазвичай розрізняють два різновиди мовних прав залежно від способу, що пропонується законодавством для їх захисту: 1) негативні мовні права, що виявляються в міжмовній толерантності й відсутності дискримінації представників етнокультурної меншини за мовною ознакою; 2) позитивні мовні права, що забезпечуються заходами на підтримку суспільством мовної меншини [8].

Так званий негативний підхід до захисту мовних прав у законодавстві полягає в реалізації принципу толерантності й відсутності обмежень з боку держави щодо вживання мов у приватному й громадському житті, у наданні всім громадянам рівних прав незалежно від того, якою мовою вони користуються. Прикладом такого формулювання мовних прав є положення Конституція Латвії (2002) про те, що «особи, які належать до етнічних меншин, мають право зберігати й розвивати їхні мови і їхню етнічну й культурну ідентичність» (ст. 114). Позитивний підхід до реалізації мовних прав полягає в цілеспрямованих діях держави із застосуванням бюджетних коштів та людських ресурсів на підтримку певної мови або певних мов у сфері освіти, культури, ЗМІ і т. ін., а також шляхом надання державою публічних послуг відповідною мовою в певних сферах суспільного життя. Прикладом позитивного формулювання мовних прав може бути положення Конституції Норвегії (1811 р.) про те, що «державна влада зобов'язана створювати умови, щоб давати можливість народові самому зберігати й розвивати свою мову, культуру й соціальне життя» (ст. 110 А). Слід зазначити, що цей підхід до класифікації мовних прав поділяють не всі дослідники. Дкі з них вважають поділ на негативні й позитивні мовні права методологічно хибним і невиправдним [9].

Розуміння мовних прав великою мірою залежить від того, на якому рівні розглядається ця проблема: колективному чи індивідуальному. Р. Маціас пропонує розглядати її на трьох рівнях: колективному, національно-державному, індивідуальному [10]. Колективні мовні права спрямовані на забезпечення виживання мови як ключового маркера національної ідентичності з обов'язковим забезпеченням можливості передачі її наступним поколінням. Ця обставина робить суб'єктом колективних мовних прав не лише існуючих фізичних осіб, а й тих, які створювали національний мовний код у минулому, і тих, народження яких тільки очікується — кажучи словами Тараса Шевченка, «і мертвих, і живих, і не-

[7] *Fishman J.* Language and Ethnicity // Language, Ethnicity and Intergroup Relations.— London ; New York ; San Francisco, 1974.— P. 21.

[8] *Dunbar R.* Implications of the European Charter for Regional or Minority Languages for British Linguistic Minorities // European Law Review, Human Rights Survey.— 2000.— N 25.— P. 91–92.

[9] Див., наприклад: *Patten A., Kymlicka W.* Introduction : Language Rights and Political Theory : Context, Issues and Approaches // Language Rights and Political Theory / W. Kymlicka, A. Patten (eds.).— Oxford, 2003.— P. 27–28.

[10] *Macias R. F.* Power, Politics, and Language Rights // TESOL Quarterly.— 1996.— Vol. 30. N 3.— P. 625.

нарожденних». Мовні права розуміються насамперед як спадкові права. Про це свідчать положення Декларації ООН про права корінних народів, схваленої резолюцією Генеральної Асамблеї № 61/295 від 13.09.2007. У статті 13 зазначено, що корінні народи мають право повертати до життя, використовувати, розвивати і передавати наступним поколінням свої мови і системи письма, а в ст. 14 сказано, що держава вживає ефективних заходів для забезпечення цих прав. У цьому контексті в новому світлі постають питання про мовні права новонароджених, про легітимність мовного протекціонізму тощо. Чи залишається право на мову одним з невідчужуваних людських прав, якщо уявлення про саму цінність національної мови зазнало незворотної ерозії? Як захищати права мови, якщо її зрілі носії (покоління батьків) свідомо позбавляють своїх дітей можливості оволодіти цією мовою? Ці питання, що мають свої теоретичні й прикладні аспекти, неминуче постають у ході дослідження соціолінгвістичної категорії «мовні права».

Аналізуючи мовне законодавство країн Центральної і Східної Європи, Х. Арзоз пропонує таку структурну схему соціолінгвістичної категорії «мовні права»: а) право вільно користуватися своєю мовою, б) право на збереження своєї мовної ідентичності, в) право на отримання освіти своєю власною мовою, г) право використовувати свою мову, спілкуючись із якоюсь певною інституцією, ґ) інші права [11].

У Загальній декларації мовних прав наголошується, що мовні права є невідчужуваними правами особи. У ст. 3 сформульовано такі особисті мовні права: право особи на визнання членом мовної спільноти; право користуватися своєю мовою в приватному житті й публічно; право користуватися своїм іменем; право підтримувати зв'язки і створювати об'єднання з іншими членами тієї самої мовної спільноти; право мати й розвивати свою культуру. Ця сама стаття формулює колективні мовні права мовної групи, що в доповнення до особистих мовних прав включають: право на навчання своєї мови й культури; право доступу до культурних послуг; право на справедливу присутність своєї мови й культури в засобах масової інформації; право на спілкування своєю мовою з представниками урядових установ і в соціально-економічних стосунках.

До сфери мовних прав частково входять мовно опосередковані права: право на інформацію, захист прав споживача, захист від уведення в оману, захист честі, гідності й ділової репутації, право на ім'я і т. ін. юридичні права особи. У випадку мовно опосередкованих прав об'єктом захисту є не мова як етнокультурний код, а її інструментальна, комунікативна функція. Прикладом мовно опосередкованого права особи може бути одне з положень Конституції Демократичної Республіки Конго (2006 р.): «Будь-якій особі, яку заарештовано, має бути негайно повідомлено тією мовою, яку вона розуміє, причину її арешту й висунуті проти неї звинувачення» (ст. 18). Аналогічне положення міститься в Конституції Ефіопії (1994, ст. 19) та інших конституціях полінаціональних держав.

Мовні права титульної нації формалізуються в офіційному статусі її мови як державної або офіційної мови держави [12]. Статус є важливою передумовою забезпечення мовних прав, але автоматично не може гарантувати їх дотримання. За умов рівного статусу реальну перевагу має мова з потужним інституційним, соціальним та інформаційним ресурсом.

Статус мови може бути юридичним, юридизованим або неформальним. Юридичний статус визначається законодавством і виявляється в таких терміно-

[11] *Arzoz X.* Op. cit.— P. 20.

[12] Про соціолінгвістичні особливості термінів на позначення статусу мови див.: *Ажнюк Б. М.* Сучасні тенденції в розвитку слов'янської соціолінгвістичної термінології (статус мов) // Мовознавство.— 2013.— № 2–3. — С. 163–183.

логічних позначеннях: державна мова, офіційна мова, мова офіційного використання, мова національної меншини, регіональна мова. Згідно із законодавством деяких країн, статусним позначенням є також *іноземна мова*. У багатьох інших країнах поняття «іноземна мова» має невизначений юридичний статус. Водночас можна стверджувати, що всі названі вище поняття, а також такі словесні позначення, як *рідна мова*, *нетериторіальна мова*, *регіональна мова*, *мова національної меншини* тощо, мають свій соціолінгвістичний статус. У контексті багатьох національних законодавств деякі з цих понять юридизуються і використовуються в правозастосуванні, хоча й не отримують при цьому якогось спеціального офіційного статусу. Зокрема, в соціальній практиці (переписи населення, освітня діяльність, судова практика і т. ін.) широко використовуються поняття «рідна мова», «іноземна мова», однак нормативно-правовими актами більшості країн їхній зміст ніяк не регламентується. Унікальну спробу дати законодавче тлумачення поняття «рідна мова» знаходимо в законі України «Про засади державної мовної політики»: «рідна мова — перша мова, якою особа оволоділа в ранньому дитинстві» (ст. 1). Цілковита безпорадність такої «дефініції» стає очевидною в контексті іншого положення цього ж закону: «кожен має право вільно визначати мову, яку вважає рідною …» (ст. 3).

Специфічне використання терміна «рідна мова» спостерігаємо в Конституції Туреччини; він уживається як антонімічне позначення до виразу «іноземна мова». У ст. 42 вказано, що «жодна мова, крім турецької, не повинна викладатися турецьким громадянам як рідна мова в будь-яких навчальних або освітніх закладах. Іноземні мови, які викладаються в навчальних або освітніх закладах …, визначаються законом».

Наявність у мови офіційного статусу актуалізує кореляцію «право і обов'язок». У законі «Про мови в Республіці Казахстан» (1997) сказано: «Обов'язком кожного громадянина Республіки Казахстан є оволодіння державною мовою, що є найважливішим фактором консолідації народу Казахстану». Відповідно до Конституції Іспанії: «Офіційною мовою держави є кастильська. Усі іспанці зобов'язані її знати і мають право нею користуватися» (ст. 3). У законодавстві Автономної області Каталонія, що входить до складу Іспанії, сказано: «Каталанська мова є офіційною мовою Каталонії. Також є офіційною іспанська мова, що є офіційною мовою іспанської держави. Кожна людина має право користуватися обома офіційними мовами, а громадяни Каталонії мають право і зобов'язані знати їх. Органи громадського управління повинні вживати необхідних заходів для здійснення цих прав і виконання цього обов'язку» (Статут Автономної області Каталонія, ст. 6 п. 2) [13].

Національні законодавства деяких країн тлумачать значення терміна *іноземна мова*, надаючи йому своєрідного статусного оформлення. Наприклад, у законі Латвії від 21 грудня 1999 «Про офіційну мову» (ст. 4) сказано, що, крім латиської та лівської (мова корінних мешканців), усі інші мови в рамках зазначеного закону є іноземними. У законі Естонії «Про мову» від 21 лютого 1995 р. в параграфі 2 вказано, що «всі інші мови, крім естонської мови та естонської сурдомови, є іноземними. Мова національної меншини — це іноземна мова, яку громадяни Естонії, що належать до національної меншини, історично використовують як рідну мову в Естонії».

У сфері мовних прав етносимволічна та інструментальна функції мови тісно пов'язані. Конституція Норвегії (1814 р.) передбачає, що «тільки норвезькі гро-

[13] Подібним чином вираз «офіційна мова» вживається щодо так званих територіальних мов: «Окситанська мова в Арані, що називається аранською, є власною мовою цієї території і ... визнається офіційною мовою в Каталонії» (Статут Автономної області Каталонія, ст. 6.2).

мадяни, чоловіки й жінки, які говорять мовою країни, призначаються на офіційні державні посади» (ст. 92). Це положення корелює з принципами європейського законодавства і правозастосування. На це вказує, зокрема, фрагмент рішення Європейського Суду з прав людини щодо прийнятності заяви № 71074/01, яку подала Ю. Ментцен проти Латвії: «держава, надаючи відповідній мові статус офіційної (державної), у принципі бере на себе зобов'язання гарантувати своїм громадянам право безперешкодно користуватися цією мовою для передавання й отримання інформації не лише в їхньому приватному житті, а й у їхньому спілкуванні з органами влади». Ефективність забезпечення мовних прав має оцінюватися не лише виходячи з офіційних заяв або писаних законів, а й виходячи з мовної поведінки в стереотипних ситуаціях, зокрема в інституціалізованих ситуаціях [14].

У виступах громадських діячів, політиків і навіть в окремих положеннях законодавства мовні права інтерпретуються як право на свободу вибору тієї чи іншої мови. Насправді свобода вибору істотно регламентована такими соціальними обставинами, як стан розвитку мови та її функціональні можливості, юридичні норми, комунікативні стереотипи тощо. Як слушно зазначає К. Б. Паулстон, «окремі особи не мають свободи у виборі мов, ні в освіті, ні в соціальному житті» [15]. Свобода вибору мови є відносним поняттям. Мова набувається в дитинстві і, по суті, успадковується. Отже, теза про «право мовного самовизначення» [16], що є ключовим елементом ст. 3 закону України «Про засади державної мовної політики», стосується порівняно обмеженого кола ситуацій. Прикладом того, яким може бути державний механізм забезпечення свободи вибору мови в ситуації двомовності, є приклад Каталонії. Згідно зі статутом Автономії Каталонія, «магістрати, судді й прокурори, що займають посади в Каталонії, мають підтвердити належний рівень володіння каталанською мовою, який повинен бути достатнім для того, щоб громадяни могли реалізувати своє право вибору мови в порядку і в межах, установлених законом» (ст. 102, п. 1). Таким чином, створюється механізм, при якому декларованє право може бути масово реалізоване. На створення такої можливості націлене й таке положення цього акта: «У кожному випадку знанню власної мови [17] і права Каталонії буде надаватися особливе значення при проведенні конкурсів на заміщення вакантної посади …» (ст. 102, п. 3).

Інструментальний вимір мовних прав передбачає обов'язок держави забезпечити громадянам доступ до важливої інформації (надзвичайна ситуація, небезпека, захист прав споживача і т. ін.). У цьому розумінні на державу покладається забезпечення знання державної мови й особами, що належать до національних меншин. У листі Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин до Голови Верховної Ради України від 20 грудня 2010 р. щодо оцінки законопроекту № 1015–3 зазначено: «знання державної мови є вигідним для осіб, що належать до національних меншин. Володіння державною мовою підвищує можливості ефективної участі в житті суспільства на всіх рівнях. … У осіб, що належать до національних меншин, немає права вважати, що їм ніколи

[14] *Ricento Th. K., Hornberger N. H.* Unpeeling the Onion: Language Planning and Policy and the ELT Professional // TESOL Quarterly.— Vol. 30. N 3.— 1996.— P. 417.

[15] *Paulston C.* Op. cit. — P. 476.

[16] У законі України «Про засади державної мовної політики» це право сформульоване так: «Кожен має право вільно визначати мову, яку вважає рідною, і вибирати мову спілкування, а також визнавати себе двомовним чи багатомовним і змінювати свої мовні уподобання» (ст. 3).

[17] Вираз *власна мова* є функціональним аналогом статусного поняття «офіційна мова». У даному випадку мається на увазі каталанська мова.

не доведеться застосовувати державну мову». Думка про те, що громадяни не є вільними від обов'язку володіти державною мовою, виразно звучить у рішенні Венеціанської комісії щодо Словаччини: «Підтримка державної мови гарантує розвиток ідентичності державної спільноти ... Можливість громадян користуватися офіційною мовою може застосовуватися як засіб запобігання їх дискримінації в забезпеченні їхніх основоположних прав...». Важливо відзначити, що така позиція експертів Венеціанської комісії збігається з положенням ст. 4 «Загальної декларації мовних прав», де наголошується, що «особи, які переїжджають і оселяються на території іншої мовної спільноти, мають право й обов'язок інтегруватися в цю спільноту».

Мовні права корелюють з юридичною категорією свободи слова. Ця кореляція також має інструментальний і символічний виміри. Свобода слова пов'язана не тільки зі змістом оприлюднюваної інформації, але й з її формою. Форма є показником не лише етнонаціональної, а й соціальної колективної ідентичності. Уживання такого субкоду, як «феня», уживання так званої обсценної лексики, деякі інші порушення мовного етикету є показником соціально стигматизованої ідентичності. Як спосіб захисту суспільство виробило табу на певні категорії слів і виразів. Існують, зокрема, табуйовані варіанти етнонімів (*хохол*, *кацап*, *жид*, *хачик* і т. ін.). Право їх уживати зумовлене самим фактом їхнього існування. Однак негативна оцінність цих мовних одиниць дає підстави твердити про право широкого кола осіб бути захищеними від їх прилюдного (або будь-якого) вживання. Це право стосується не тільки конкретної особи, оскільки вживання одиниць такого типу не обов'язково скероване на когось персонально. Соціальний інтерес полягає в захищеності не лише активних, а й пасивних або мимовільних учасників комунікативного акту з недвозначними симптомами мовної агресії.

У цьому контексті потрібно відзначити таку властивість категорії мовних прав, як її хронологічна змінність та етнокультурна варіативність. Вплив соціокультурної традиції на розуміння мовних прав ілюструє практика дублювання українською мовою ряду зарубіжних кінофільмів, у яких оригінальний (переважно англійський) текст, насичений табуйованою лайкою, перекладається нейтральними замінниками. Відбувається свого роду порушення принципу формальної еквівалентності при перекладі, і спричинене воно тим, що український глядач як колективна особа реалізує своє мовне право бути захищеним від висловлювань у брутальній, принизливій чи непристойній формі [18]. Останні приклади, так само як і приклади з уживанням слів, що ображають національну гідність, указують на те, що функція мови як колективного ідентифікатора має не лише етнокультурне, а й соціокультурне наповнення.

Питання про якісні параметри мови є логічним продовженням уявлень про мовні права. Право на незасмічену мову пов'язане з нетотожністю уявлень різних учасників нормотворення про те, що є засміченням: англізми, русизми, полонізми, діалектизми, архаїзми і т. ін. Дотримання якісних параметрів мовних норм передбачене в законодавствах багатьох держав. Розуміння феномену мови як національного надбання, що передбачає право й обов'язок держави піклуватися про якісний стан мови, є важливим складником змісту терміна «державна мова» в контексті його зв'язку з національною історією, з поняттями «нація» і

[18] Закон України «Про інформацію», ст. 30 передбачає відповідальність за певні вияви мовної агресії: «Якщо суб'єктивну думку висловлено в брутальній, принизливій чи непристойній формі, що принижує гідність, честь або ділову репутацію, на особу, яка таким чином та у такий спосіб висловила думку або оцінку, може бути покладено обов'язок відшкодувати завдану моральну шкоду».

«народ». Ця тема виразно звучить у мовному законодавстві Росії. Захист і розвиток мовної культури визначається одним з голових завдань закону «Про державну мову Російської Федерації» (преамбула). Зміст цього завдання конкретизується в подальших статтях закону: «порядок затвердження норм сучасної російської мови ..., правил російської орфографії і пунктуації визначається Урядом Російської Федерації» (ст. 1 п. 3); «при використанні російської мови як державної мови Російської Федерації не допускається вживання слів та виразів, що не відповідають нормам сучасної російської мови, за винятком слів і виразів, які не мають загальновживаних аналогів у російській мові» (ст. 1 п. 6).

Відповідно до «Закону про польську мову» від 7 жовтня 1999 р., польська мова, що називається в законі офіційною мовою (ст. 4) «має використовуватися в кодифікованій літературній формі» (ст. 3), «у юридичній практиці в Республіці Польща заборонено використання іншомовних виразів за винятком власних імен» («Закон про польську мову», ст. 7). За нормами законодавства Азербайджану держава відповідальна за «захист чистоти державної мови, створення належних умов і здійснення заходів для розвитку теорії і практики мовознавства» (закон № 5247 від 30 вересня 2002 р. «Про державну мову в Азербайджанській Республіці», ст. 3.0.4). Закон зобов'язує всі засоби масової інформації та видавництва «забезпечувати дотримання норм азербайджанської мови» (ст. 18.2). У законі «Про державну мову Литви» є окрема стаття, що називається «Правильність державної мови», де передбачено, що держава має «зміцнювати престиж правильної литовської мови, створювати умови для захисту мовних норм, власних імен, географічних назв, діалектів і писемних мовних пам'яток, забезпечувати матеріальну базу функціонування державної мови...» (ст. 19). Подібні заходи регуляторного характеру передбачає мовне законодавство Франції, Словаччини та інших країн.

Аналіз законодавчих положень і результати еколінгвістичних досліджень [19] показують, що категорія мовних прав впливає не лише на моделі комунікативних явищ, а й приводить до змін у мовній субстанції, справляючи відчутний вплив як на окремі одиниці різних ієрархічних рівнів мови, так і на мовну систему взагалі.

B. M. AZHNIUK

LANGUAGE RIGHTS AS A SOCIOLINGUISTIC CATEGORY

The discussion on language rights is affected by the lack of clarity about the scope and structure of this linguistic category, its nature and status and the differences of approaches to the protection of language human rights. In this paper a characteristics of language rights based upon the study of national legislations of a number of countries as well as the international legal documents is proposed. It is argued that language rights are not limited only to the linguistic minorities and have to be also considered in the context of the interests and aspirations of the host language community. The protection of language human rights in a multilingual environment presupposes a balanced approach to the language majority and language minorities concerns and legitimate needs.

The impact of the terms denoting language status on the treatment of linguistic rights in language legislation is discussed. The point being made in this paper is that recognition of language rights is based on historical and hereditary reasons and it bares considerable influence on the language substance: the vocabulary, grammar, orthography etc.

K e y w o r d s: sociolinguistics, language rights, language status, language legislation.

[19] Див., зокрема: Екологія мови і мовна політика в сучасному світі / Ред. Б. М. Ажнюк.— К., 2012.— 376 с.

Ю. БЕСТЕРС-ДІЛЬГЕР

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ХАРТІЇ РЕГІОНАЛЬНИХ АБО МІНОРИТАРНИХ МОВ ЯК ЗНАРЯДДЯ ЗАХИСТУ МОВНИХ ПРАВ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇНАХ

Статтю присвячено оглядові результатів імплементації Європейської хартії регіональних або міноритарних мов у дев'яти слов'янських країнах, у яких вона набрала чинності. Наслідки її впровадження неоднозначні: поряд із суттєвим покращенням вона призводить також до виникнення нових конфліктів.

Ключові слова: Європейська хартія регіональних або міноритарних мов, людські права, мовні права, слов'янські країни, слов'янські мови, національні меншини, русинська мова, кашубська мова, роми, ромська мова.

У цій статті розглянемо дієвість Європейської хартії регіональних або міноритарних мов (далі — Хартія) у країнах зі слов'янськими державними мовами. Про те, що дія Хартії не завжди позитивна, було показано нами на прикладі країн Західної Європи — Швеції, Норвегії, Франції та Німеччини [1]. Для дослідження були використані такі джерела: звіти слов'яномовних країн («Periodical reports» [2]), які ратифікували Хартію та надали їй чинності; доповіді Комітету експертів («Reports of the committee of experts on the application of the Charter»); Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи («Recommendations of the committee of ministers of the Council of Europe on the application of the Charter»), а також відповіді держав на доповіді Комітету експертів. З усіма цими документами можна ознайомитися в Інтернеті [3].

Отже, що таке мовні права? Це не мови, що користуються певними правами, а самі носії мов. У правовому контексті поняття «мова» згадується експліцитно з середини XX ст. (і раніше) насамперед у сфері прав людини і прав меншин. Про права людини йдеться у Конвенції про права людини ООН від 1948 року. У ній ми можемо прочитати у статті другій: «Кожен має право на всі права та свободи, проголошені в цьому документі незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших поглядів, національного чи соціального походження, майна, народження чи іншого стану».

Подібний текст ми знаходимо і в Європейській конвенції про права людини від 1950 року у статті 14 під заголовком «Заборона дискримінації». Стаття шоста регулює додатково право на справедливе судове розслідування: «Кожна

[1] Див.: *Бестерс-Дільгер Ю.* Сильні та слабкі сторони Європейської хартії регіональних або міноритарних мов : Західноєвропейський досвід // Мовознавство.— 2010.— № 1.— С. 94–99.

[2] Перший «Periodicalreport» складається через рік, наступні — через кожні три роки.

[3] Пор.: www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/default_en.asp.

© Ю. БЕСТЕРС-ДІЛЬГЕР, 2013

обвинувачувана особа має щонайменше такі права: а) бути негайно і детально поінформованою зрозумілою для неї мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти неї; б) отримати безкоштовну допомогу перекладача, якщо обвинувачувана особа не розуміє мови судового розслідування або не розмовляє нею».

В обох текстах ідеться, очевидно, про захист осіб, котрі не володіють активно чи пасивно державною мовою або мовою більшості, від дискримінації чи зловживання. Тобто мовні права формулюються завжди тоді, коли йдеться про захист прав носіїв мов меншин. Отже, немає чіткої межі між мовними правами в дискурсі прав людини і в дискурсі меншин.

Права меншин та заборона дискримінації зафіксовані в численних угодах ЄС, проте тільки побічно. Першим документом, присвяченим виключно меншинам, був «Копенгагенський заключний документ про людський вимір» ОБСЄ від 1990 року. Він є важливою віхою в міжнародно-правовому закріпленні прав людини в Європі. Самі Копенгагенські документи в міжнародно-правовому розумінні не є обов'язковими для виконання, це просто домовленості, на які повинні орієнтуватися країни — члени ОБСЄ. Проте численні формулювання знаходимо і в пізніших, обов'язкових до виконання документах.

У четвертій частині Копенгагенських документів дуже детально розглядаються *колективні права членів національних меншин*: їм повинно надаватися право користування всіма правами людини і базовими свободами при абсолютній рівності перед законом. Крім цього, члени ОБСЄ зобов'язані вжити «особливих заходів для забезпечення рівноправності їх з іншими громадянами». Далі кожному повинно надаватися право самому вирішувати, чи належить він до автономної національної меншини чи ні.

Заключний документ Копенгагенських документів містить також так звані *індивідуальні права членів меншин*: використання рідної мови, здійснення релігійних обрядів, гарантії контактування з представниками своєї народності, незважаючи на кордони, свобода об'єднань, право на проведення культурних акцій, викладання рідної мови або проведення уроків рідною мовою, захист і сприяння ідентичності національних меншин та організація локальних чи автономних органів управління.

Першим документом, присвяченим мовним правам меншин і обов'язковим до виконання за нормами міжнародного права для держав, що його підписали, була Європейська хартія регіональних або міноритарних мов від 1992 року, яка вступила в силу 1998 року. Цей документ розроблений Радою Європи. Особливість Хартії полягає в тому, що на відміну від звичних заборон дискримінації вона захищає не людей, як носіїв мови, а самі мови. Обидва українські закони [4], які її ратифікують, вказують на те, що на цю обставину в Україні не звернули уваги. Особливістю Хартії є те, що вона не передбачає жодних санкцій. Система звітів слугує єдиним контрольним інструментом. Рада Європи сподівається на те, що оприлюднення критичних доповідей Комітету експертів в інтернеті спонукатиме держави до покращення ситуації. Необов'язкові і нечіткі формулювання завдячують своїм виникненням деяким європейським державам, які не хотіли визнавати мовні права своїх меншин у зв'язку зі своїм розумінням поняття «нація» та через побоювання щодо єдності держави: Франція, Великобританія, Греція, Туреччина. Три з них не ратифікували Хартію і досі. Те, що Хартія не викликала захоплення у країн — членів Ради

[4] Хартія пройшла в Україні дві ратифікації — 24 грудня 1999 р. та 15 травня 2003 р.

Європи, видно хоча б з того, що її ратифікували і надали чинності лише 25 із 47 держав.

З-поміж 13-ти слов'яномовних держав Європи [5] дев'ять держав Хартію не лише підписали, а й ратифікували: це Боснія і Герцеговина, Польща, Сербія, Словаччина, Словенія, Україна, Хорватія, Чехія, Чорногорія (див. табл.). Привертає увагу той факт, що член ЄС Болгарія ані підписала, ані ратифікувала Хартію. Правда, коли Болгарія вступала в ЄС 1992 р., ця умова ще не була обов'язковою. Обов'язкове підписання і ратифікацію протягом одного року для країн, що вступають до Ради Європи, було введено з літа 1995 р. Україна стала першою слов'яномовною країною, яка повинна була це зробити [6]. Тим більше дивує, що Македонія [7] і Росія [8], які вступали до Ради Європи дещо пізніше, хоч Хартію і підписали, але не ратифікували, незважаючи на взяті на себе зобов'язання.

Таблиця

Ратифікація та вступ у силу Хартії у слов'яномовних державах

Держави	Ратифікація	Вступ у силу
Боснія і Герцеговина	21.09.2010	01.01.2011
Польща	12.02.2009	01.06.2009
Сербія	15.02.2006	01.06.2006
Словаччина	05.09.2001	01.01.2002
Словенія	04.10.2000	01.01.2001
Україна	19.09.2005	01.01.2006
Хорватія	05.11.1997	01.03.1998
Чехія	15.11.2006	01.03.2007
Чорногорія	15.02.2006	06.06.2006

Далі дуже коротко проаналізуємо, чи права недержавних мов справді захищалися і захищаються Хартією, особливо частиною III [9].

Боснія і Герцеговина надала Хартії чинності лише 2011 р., тому з 30.07.2012 з'явився тільки один «регулярний звіт», але без відповіді Комітету експертів. Звіти держави рівномірно позитивні і тому малопереконливі. Згідно з рапортом, найбільше користі від Хартії отримали роми. Цей звіт виділяється численними цитатами з національних законів. Можна очікувати, що Комітет експертів захоче побачити більше реальних фактів та інформацію про стан мов меншин. Боснія і Герцеговина визнала найбільше мов меншин (загалом 17) серед усіх слов'яномовних країн, і всі за третьою частиною Хартії.

[5] Білорусія не є членом Ради Європи.

[6] Пор. Висновок № 190 (1995) Парламентського зібрання Ради Європи від 26.9.1995, § 12, абзац VII (http://assembyl.coe.int/Documents/AdoptedText/ta95/EOPI190.htm).

[7] Пор. Висновок № 191 (1995) Парламентського зібрання Ради Європи від 27.09.2013 (http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta95/EORI191.htm) на день пізніше, ніж України.

[8] Пор. Висновок № 193 (1996) Парламентського зібрання Ради Європи (http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta95/EORI193.htm).

[9] Докладний огляд (правда, без Боснії і Герцеговини) див.: Europäische Charta der Regional-oder Minderheitensprachen. Ein Handbuch zur Sprachpolitik des Europarats / F. Lebsanft, M. Wingender (eds).— Berlin ; Boston, 2012.— 445 S. Густавссон оцінює наслідки імплементації Хартії для слов'янських літературних мікромов як досить позитивні: *Gustavsson S.* The Framework Convention for the Protection of National Minorities, The European Charter of Regional or Minority Languages, Euromosaic and the Slavic Literary Microlanguages // Славянские литературные микроязыки и языковые контакты / А. Дуличенко, С. Густавссон (ред.).— Tartu, 2006.— P. 82–101.

Польща поширює дію частини III Хартії на 15 мов меншин та регіональних мов і є слідом за Боснією і Герцеговиною державою, яка визнає більшість недержавних мов. Польща — єдина серед слов'яномовних держав. яка розрізняє мови національних меншин (такі, що мають власну державу), мови етнічних меншин (такі, що не мають власної держави) і регіональну кашубську мову. Таким чином, кашубській мові надається офіційний статус, у той час як кашубська меншина його не має, а про її представників кажуть, що вони почуваються поляками. Законодавчо мови національних та етнічних меншин рівні незалежно від кількості їх носіїв. Інша справа — регіональна кашубська мова: якщо громада хоче користуватися кашубською мовою як другою офіційною, органи місцевого самоврядування повинні внести громаду до реєстру та перейняти пов'язані з цим кошти (наприклад, за двомовні формуляри).

Сілезька меншина Польщі, яка заявляє про себе під час переписів населення, є великою, проте їхня мова не визнається і також не згадується в ратифікаційному законі, що викликає з їхнього боку велике незадоволення. У своїй відповіді на доповідь Комітету експертів польський уряд засвідчує, що, на думку всіх фахівців, у Сілезії існує не мова, а діалект або етнолект. Подальшими вразливими пунктами є нестача шкіл та вчителів мов меншин а також недостатня присутність мов у засобах масової інформації. Слід зазначити, що в Польщі в січні 2005 року було опубліковано національний закон, який відкрито посилається на Хартію і згадується в ратифікаційному документі як правова база, у рамках якої застосовуватиметься Хартія.

Сербія застосовує третю частину Хартії до 10 мов меншин. Переважна більшість її носіїв скаржиться на все меншу підтримку мов меншин, особливо в галузі освіти. Бракує вчителів та підручників для цих мов. Власні імена й топоніми сербізуються, мови, названі у третій частині Хартії, бути офіційними не можуть. Багато меншин ще чекає на визнання свого статусу. Другий звіт експертів від 11 червня 2013 р. виявився неочікувано позитивним і визнав ситуацію з угорською мовою у Воєводині дуже хорошою, але вона була такою вже до Хартії. У ньому лише висловлюється незадоволення тим, що ромська та українська мови надто мало використовуються в судовій системі та адміністрації і що хорватська поряд з названими вище мовами недостатньо використовується в системі освіти. Крім цього, у деяких регіонах відсоткова планка (15% і 20% у Воєводині) може бути занадто високою.

Словаччина визнає за третьою частиною 9 мов меншин. Використання мови меншини як офіційної було до цього часу досить значним, двадцятивідсоткової частки населення в цих регіонах вдалося досягти тільки трьом мовам меншин: угорській, русинській та українській. Експерти схвалюють ту обставину, що планку знизили до 15%. Бракує насамперед уроків мовами меншин (ромська, русинська) у школах, недостатньою є підготовка вчителів, незадовільне використання мов меншин на радіо, телебаченні та у пресі.

Словенія у другій частині Хартії визнає чотири мови, у третій частині лише дві мови — угорську та італійську. Комітет експертів хотів би бачити більше мов під захистом третьої частини. Італійській мові забезпечується відповідна підтримка, угорській (з деякими обмеженнями) — також. Тривалу суперечку про існування німецької меншини було розв'язано завдяки тому, що Хартія згадала німецьку в другій частині. Проте зазнає критики те, що названі у другій частині Хартії мови де факто не підтримуються і не згадано регіони, в яких традиційно поширені німецька, хорватська та сербська мови. Для мов,

названих у третій частині, спостерігається також велика диспропорція між законними правами і реальною підтримкою.

Україна, яка підтримує в третій частині Хартії 13 мов, відіслала в січні 2012 року другий державний звіт, на який ще не було відповіді Комітету експертів. Тим часом Україна в липні 2012 року надала чинності закону «Про засади державної мовної політики», у якому вона багато разів і безпосередньо посилається на Хартію, стверджуючи при цьому, що саме через цей закон Хартія виконується. З боку Венеціанської комісії Ради Європи і Високого комісара ОБСЄ з питань національних меншин цей закон критикується, оскільки він спрямований передусім на підтримку російської мови [10], у той час як державна українська мова підтримується недостатньо.

Хорватія. Про цю країну маємо багато даних, оскільки вона вже подавала чотири звіти і Комітет експертів чотири рази відповідав на них (останній раз — 8 грудня 2010 р.). Хорватія визнає сім мов меншин, і всі за третьою частиною Хартії. Ромська мова хоча й не розглядалась як мова меншини, проте зазнала від Хартії позитивного впливу. Також покращили своє становище італійська та угорська мови. Словенська мова, незважаючи на побажання словенської меншини, не згадується ні в другій, ні в третій частині Хартії. У сфері освіти спостерігається занадто слабка підтримка особливо словацької, української та русинської як найменших визнаних мов меншин. У медійній сфері українська та русинська мови, сербська мова і взагалі кириличний шрифт занадто мало представлені. Хорватія, крім того, зобов'язалася підтримувати мови меншин тільки тоді, коли її носії становлять щонайменше третину місцевого населення. Якщо їх частка менша за третину, то міста можуть добровільно вирішувати питання щодо офіційного використання мови. Комітет експертів критикує таку відсоткову планку як занадто високу, але визнає, що багато міст застосовують Хартію навіть при меншій частці меншин. Крім цього, комунікація між урядом, місцевими органами самоврядування та меншинами могла б бути кращою. Загалом Комітет експертів критикує імплементацію як занадто повільну.

Чехія в інших документах хоч і визнає 12 меншин, частина III Хартії поширюється тільки на дві мови меншин: польську в Моравії-Сілезії та словацьку. Польська майже не береться до уваги в топонімії, для словацької майже не існує шкіл. Проте слід згадати, що словаки, які загалом розуміють чеську мову,

[10] Російська підпадає в цьому законі під визначення «регіональна мова». На те, що російська мова скоріше за все є розмовною мовою для більшості населення і тому, згідно з § 1 Хартії, підтримки не потребує, вказують такі дані (пор.: *Бестерс-Дільгер Ю.* Мовна політика та мовна ситуація в Україні : Аналіз і рекомендації.— К., 2008.— С. 361): у рамках репрезентативного загальноукраїнського опитування у грудні 2006 року 25,2% респондентів заявили, що вони в повсякденному житті розмовляють тільки російською, 15,1% — переважно російською, 20,4% — в однаковому обсязі українською та російською, 12,9% — переважно українською, 22,4% — лише українською мовою. Репрезентативне опитування 6 тис. українських громадян у 2013 р. показало такі дані щодо рідної мови (пор.: *Besters-Dilger J. et al.* Languages in Ukrainian regions: current situation and its historical roots // Region, Nation and Beyond. An Interdisciplinary and Transcultural Reconceptualization of Ukraine / U. Schmidt (ed.) — in print): 50,9% — українська, 21,2% — російська, 23,2% — українська і російська. При цьому слід мати на увазі, що відповідь на питання про рідну мову пов'язана більше з лояльністю до мови, ніж з реальною частотою її використання, та з тим, чи ця мова вивчалася першою і чи взагалі опановувалася (пор.: *Pavlenko A.* Language rights versus speakers' rights: on the applicability of Western language rights approaches in Eastern European contexts // Language Policy, 2011.—Vol. 10. Fasc. 1.— P. 41; ця дослідниця помилково ототожнює «рідну мову» з L1).

часто відмовляються від власної системи освіти. Стосовно мови ромів критикується те, що державна політика спрямована на асиміляцію циган, а не на збереження їхньої мови та культури. Зі звіту експертів про Чехію випливає, що місцеві організації з питань меншин залежно від їхнього складу перешкоджають підтримці деяких регіональних та міноритарних мов.

Чорногорія підтримує в третій частині Хартії дві мови — албанську та мову ромів. 18 вересня 2012 р. експертний Комітет оприлюднив другий, в основному позитивний, оглядовий звіт. Підтримку албанської мови оцінили позитивно, але піддали критиці недостатню присутність ромської мови в громадському житті. Статус боснійської, хорватської та сербської мов залишається неясним.

Отже, Хартія зміцнила мовні права численних меншин тим, що внесла їхні мови у третю чи принаймні в другу частину Хартії, або, як у Польщі, визнала одну з мов регіональною. Деякі мови взагалі вперше здобули визнання за міжнародним правом як мови (кашубська, русинська). Деякі стали мовами навчання, хоча до цього ними не були. Офіційне застосування мов як повноправних у діловодстві розширилося (наприклад, у Хорватії). Вдалося розв'язати деякі довготривалі конфлікти (наприклад, у Словенії). Загалом покращилася позиція меншин при переговорах з державою, зокрема завдяки створенню Рад меншин (наприклад, у Сербії, Чехії).

Проте всі спостереження за розвитком мовних прав після ратифікації Хартії вказують на ряд проблем незалежно від конкретної держави. Зокрема: а) труднощі виникають при обстоюванні мовних прав на місцях. Регіональні та місцеві органи управління часто не поінформовані про Хартію або не хочуть витрачати кошти на забезпечення мовних прав в освіті та мас-медіях (наприклад, у Сербії). У цьому випадку кошти повинні виділятися централізовано; б) свідомість уряду / адміністрації, з одного боку, та населення, — з другого, яке вважає мови меншин меншовартісними, значно різняться (наприклад, у Сербії і Чеській Республіці); в) держави беруть за основу своєї політики стосовно мовних прав меншин завжди результати переписів населення. За підрахунками самих меншин, кількість їхніх членів регулярно значно перевищує показники переписів; г) меншини не мають ніякого впливу на те, які з них отримають захист Хартії з боку держави, а які — ні. Особливо це стосується меншин, представники яких уже довго живуть у країні, але сформувалися тільки після закінчення ери соціалізму і тепер майже не мають шансів бути взятими під захист Хартії заднім числом. Вони почуваються несправедливо обділеними. І навіть у частині III вказані мови трактуються неоднаково, що призводить до незадоволення; ґ) відсоткова частка носіїв мов меншин, що дозволяла б користуватися захистом Хартії, встановлюється самою державою і може бути відносно високою. Розпорошені на території проживання меншини не мають з цієї причини майже жодного шансу; д) деякі держави або зовсім не враховують, або недостатньо враховують у своїх звітах критику з боку меншин, що призводить до того, що меншини складають свої альтернативні звіти до Ради Європи; е) більшість держав проголошує рівні права всім мовам, що перебувають під захистом Хартії. Це не відповідає намірам Хартії і не відображає нюансів мовної ситуації на місцях. У принципі для кожної окремо взятої міноритарної мови можна було б встановити специфічний ступінь підтримки. Так вчинила лише Словаччина; є) за допомогою таких документів, як Хартія, важко підтримувати мови, носіями яких є незначна кількість людей похилого

віку (наприклад, істро-романська мова у Хорватії налічує 200–250 носіїв). Вимоги щодо організації викладання мови чи присутність у пресі видаються за таких умов нереалістичними.

Звіти експертів відбивають зазвичай те, що вони побачили під час короткої подорожі у відповідній країні і почули під час дискусій з різними співрозмовниками. Їм ніколи не вдасться дати повної картини. Проте очевидно, що підсумовуючи захист мовних прав через Хартію, можемо говорити як про позитивні, так і про негативні наслідки такої діяльності.

(*Фрайбург, Німеччина*)

Ju. BESTERS-DILGER

EFFICIENCY OF THE EUROPEAN CHARTER FOR REGIONAL OR MINORITY LANGUAGES AS AN INSTRUMENT OF THE LANGUAGE RIGHTS PROTECTION IN THE SLAVIC COUNTRIES

This contribution asks about the consequences of implementation of the «European Charter for Regional or Minority languages» in the nine Slavic-speaking countries which put it into force so far. The balance is mixed: alongside of substantial ameliorations new conflicts arise.

Key words: European Charter for Regional or Minority Languages, human rights, linguistic rights, Slavic languages, Slavic-speaking countries, national minorities, Rusyn language, Kashub language, Roma, Romani.

В. А. ВАСИЛЕНКО

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізові викликів, які стоять перед Україною в галузі мовної політики в контексті національних, регіональних і глобальних перспектив. Зусилля владних кіл Російської Федерації та її прихильників в Україні скеровані на утримання тих панівних позицій, які російська мова посідала в часи Російської імперії та комуністичного СРСР, що суперечить прагненням національно свідомих еліт в Україні. За визнанням одного з чільних представників російської влади К. Косачова, російська мова є одним із головних складників так званої політики м'якої сили, скерованої на розширення впливу Росії за її межами. Вимога надання російській мові статусу офіційної мови в Україні є частиною спеціальної операції, спланованої в Кремлі, і становить загрозу для існування українського суверенітету й самої української нації.

Ключові слова: мовне законодавство, мовна політика, державна мова, мова національної меншини, українська мова.

Держави, які в різний час контролювали українські землі, намагалися зруйнувати мовно-культурну ідентичність українців, оскільки розглядали їхнє бажання послуговуватись українською мовою, зберігати свою культурну спадщину та національні традиції як вияв прагнення до національної окремішності та незалежного національно-державного буття. Особливо масштабну війну проти української мови здійснювала Російська імперія в обох своїх іпостасях — самодержавній і комуністичній — під гаслами боротьби з «малоросійським сепаратизмом» та «українським буржуазним націоналізмом».

У царській Росії війна проти української мови сягнула свого апогею наприкінці XIX — на початку XX ст., коли очолюваний П. Столипіним уряд цілеспрямовано реалізовував проект «великої / триєдиної російської нації у складі великоросів, малоросів та білорусів». Змістовним підґрунтям проекту всупереч очевидним історичним фактам та реаліям була ідеологема, згідно з якою Україна і Білорусь — «споконвічні російські землі», українці і білоруси — субетноси єдиного російського народу, а їхні національні мови — лише «говори» російської мови. Інакше кажучи, ідеологія проекту «великої / триєдиної російської нації» заперечувала сам факт існування української та білоруської мов і мала на меті повне розчинення української та білоруської націй в «русском мире». Звідси тотальна заборона використання української мови в усіх найважливіших сферах суспільного життя і заперечення права української нації на будь-яку національну автономію навіть у складі Російської імперії.

Розпад царської імперії у 1917 р. пригальмував, але не поклав край зросійщенню України. Після офіційного засудження більшовицькою Росією національного гноблення інших народів та короткочасного періоду «українізації»

© В. А. ВАСИЛЕНКО, 2013

комуністичний режим Радянського Союзу на початку 30-х років XX ст. відновив імперську асиміляційну політику. Відтоді війна проти української мови і культури почала здійснюватись інтенсивніше, планомірніше, систематичніше і в незрівнянно ширших масштабах. У роки, що передували розпаду СРСР, ця війна велася в рамках проекту створення «великого / багатонаціонального радянського народу». Ідеологія цього проекту, який являв собою ніщо інше як модифіковану версію проекту «великої / триєдиної російської нації», ґрунтувалася на теорії злиття всіх народів СРСР у нову єдину російськомовну соціальну спільноту.

Примусово здійснюваний комуністичним режимом асиміляційний процес в історично короткий термін забезпечив тотальне домінування російської мови в національних республіках і призвів до пришвидшеного витіснення української з багатьох важливих сфер суспільного життя, насамперед зі сфери освіти. Унаслідок цього наприкінці минулого століття українська нація опинилася перед реальною загрозою втрати своєї ідентичності, а отже, зникнення з історичної арени. Протистояти загрозі можна було лише шляхом протидії русифікаторській політиці комуністичного режиму та створення незалежної української національної держави.

Усвідомлення представниками української еліти та активною частиною українського суспільства згубних наслідків антиукраїнської мовної політики КПРС дало поштовх для згуртування наприкінці 80-х років минулого століття українських національно-патріотичних сил. Під потужним тиском громадськості Верховна Рада УРСР 28 жовтня 1989 р. ухвалила Закон «Про мови в Українській РСР», відповідно до якого українській мові було надано статус державної мови. У преамбулі Закону зазначалося: «Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвиткові духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності». Ухвалення Закону — знакова подія в боротьбі за відновлення державності України та створення правових, політичних та ідеологічних умов для українського національного відродження.

Після проголошення Акту незалежності України 24 серпня 1991 р. позиція Росії щодо України порівняно з історичним минулим принципових змін не зазнала.

Російська політична еліта і пересічні громадяни Російської Федерації у своїй переважній більшості переконані, що Україна є частиною Росії і винна в розвалі СРСР; державність України є геополітичною аномалією і становить стратегічну загрозу для Росії; об'єднання росіян і українців у єдиній державі має завершитися створенням потужного надетносу з єдиною російською мовою, церквою і культурою; Росія без України є геополітично незавершеною і не може відродитись як світова наддержава.

Владний російський істеблішмент, незважаючи на мораль і міжнародне право, наявність великого українсько-російського договору та безлічі інших угод, мріє про відновлення «єдиної Великої Росії» шляхом і за рахунок поглинання України.

У прагненні до реваншу кремлівське керівництво сучасної Росії намагається реалізувати проект під назвою «Русский мир», який у концептуальному плані є пристосованою до сучасних реалій версією староімперського проекту «великої / триєдиної російської нації». У цьому проекті немає місця ні

українській нації як ядру української громадянської нації, ні Україні як незалежній державі. Спільним для обох проектів є те, що головним засобом їх реалізації виступає війна проти української мови. А відмінність полягає в тому, що цю війну уряд Російської імперії здійснював відкрито заради збереження і зміцнення імперії, а нині вона ведеться владою РФ в режимі спецоперації заради створення і розбудови нової російської імперії.

Проект «Русский мир», складником якого є концепція «російської / російськомовної України», покликаний слугувати легальним прикриттям цієї спецоперації. Вона здійснюється із залученням представників українського владного істеблішменту та активістів проросійських громадських організацій в Україні. Її мета полягає у нав'язуванні Україні такого мовного порядку, який би консервував результати тривалої політики примусової русифікації українців, забезпечував її відновлення, продовження та посилення і сприяв поступовому перетворенню суверенної національної держави в тотально зросійщену губернію Російської неоімперії. Ключовим гаслом цієї спецоперації є систематично проголошувана російськими офіційними та неофіційними речниками ще з початку 90-х років минулого століття вимога надання російській мові в Україні статусу другої державної, а головним об'єктом — система української освіти.

З промовистою відвертістю суть проекту «Русский мир» озвучила в жовтні 2000 р. дружина президента РФ Людмила Путіна у виступі на Всеросійській конференції «Російська мова на рубежі тисячоліть». Закликаючи до розширення кордонів застосування російської мови, вона проголосила: «Межі російської мови — це межі Росії» («Известия», 2000, 27 верес.).

Для реалізації проекту «Русский мир» кремлівською владою сформовано потужний механізм. Відповідно до указу президента РФ В. Путіна від 21 червня 2007 р. в Росії було засновано фінансований з державного бюджету фонд «Русский мир», правління якого складається з керівників підрозділів різних держустанов РФ. Завдання фонду полягає у сприянні згуртуванню в єдину російськомовну мегаспільноту всіх співвітчизників, до яких віднесено етнічних росіян і всіх громадян сучасної Росії, представників російської діаспори та навіть іноземних громадян, які не є етнічними росіянами, але розмовляють російською мовою.

Сучасна російська політика, що спрямована на розбудову посилення позицій російської мови, має на меті формування поза межами Росії єдиного російськомовного простору. Вона здійснюється з використанням концепції так званої «м'якої сили», яку її творець американський політолог Джозеф Най визначає як «спроможність досягти бажаного на основі добровільної участі союзників, а не за допомогою примусу або подачок».

Концепція «м'якої сили», яка передбачає застосування прихованих маніпулятивних політтехнологій, була сприйнята і модифікована російськими спецслужбами і врешті стала офіційною доктриною російської влади. У програмній статті «Росія в мінливому світі», присвяченій російській зовнішній політиці і опублікованій на початку 2012 р., В. Путін визначив «м'яку силу» як «комплекс інструментів і методів досягнення зовнішньополітичних цілей без застосування зброї, а за рахунок інформаційних та інших важелів впливу». Пославшись на світову практику, він зазначив, що в Росії також є подібні інструменти, такі як фонд «Русский мир» та «Россотрудничество», а підсумовуючи, виокремив сферу й мету їх використання так: «Російськомовний простір — це практично всі країни колишнього СРСР і значна частина Східної

Європи... Ми повинні в кілька разів посилити освітню і культурну присутність у світі — і на порядок збільшити її в країнах, де частина населення розмовляє російською або розуміє її» («Российская газета», 2012, 27 лют.).

Концепцію «м'якої сили» як засобу гуманітарної політики Росії розвинув і конкретизував К. Косачов, якого в березні 2012 р. указом президента РФ В. Путіна було призначено новим керівником «Россотрудничества» й одночасно спеціальним представником президента для зв'язків з державами — учасницями СНД. Він також став заступником голови урядової комісії у справах співвітчизників. У статті «"Россотрудничество" як інструмент "м'якої сили"» («Федеральный справочник», 2012, т. 26, с. 185–194) К. Косачов визначив «співвітчизників за кордоном» та «російську мову» як складники вітчизняного ресурсу «м'якої сили». І наголосив, що цей ресурс має активно й ефективно використовуватись у реалізації пріорітетної зовнішньополітичної стратегії Росії, метою якої є «створення модернізаційних альянсів та посилення євроазійської інтеграції». Інакше кажучи, використання владою Росії вітчизняного ресурсу «м'якої сили» має на меті формування на територіях республік колишнього СРСР єдиного російськомовного простору як підґрунтя для їхньої реінтеграції в рамках майбутньої російської неоімперії під назвою Євразійський союз.

Гуманітарна політика Росії виходить за межі популяризації російської мови та сприяння в її вивченні. Вона супроводжується необґрунтованими вимогами надання російській мові в Україні статусу другої державної під штучним приводом необхідності посилення захисту прав російськомовних громадян України, інспірованими агресивними пропагандистськими кампаніями навколо безпідставних звинувачень української влади в здійсненні примусової українізації та офіційними протестами навіть проти поміркованих спроб Києва створити належні умови для функціонування української мови в Україні. Інакше кажучи, просування російської мови в Україні має характер мовної експансії, спрямованої на подальше витіснення української мови з найважливіших сфер суспільного життя та звуження просторового ареалу її використання.

Здійснення експансіоністської мовної політики Росії в Україні покладено на Посольство Російської Федерації в Києві, під дахом якого діє представництво «Россотрудничества»; 4 генеральних консульства у Львові, Одесі, Сімферополі та Харкові; Російський центр науки і культури з представництвами в Одесі та Сімферополі; філіал Інституту СНД та православної церкви Московського патріархату. Україну досить часто відвідують кремлівські емісари різного рівня для виконання спеціальних місій з метою зондажу ситуації, ведення антиукраїнської пропаганди, організації політичних провокацій та виконання оперативних агентурних завдань. Через цей механізм російська влада підтримує, адресно фінансує і скеровує застосування в Україні свого ресурсу «м'якої сили», до якого крім пересічних «соотечественников», незалежно від їхнього етнічного походження та громадянства, віднесені проросійськи налаштовані представники українського політикуму. Саме вони є головним знаряддям керованої з Кремля спецоперації, мета якої полягає в офіціалізації статусу російської мови в Україні і, по-суті, є продовженням багатовікової війни проти української мови і державності.

Перша стадія цієї спецоперації розпочалася в рамках ширшої спецоперації, спрямованої на усунення з президентської посади Л. Кравчука, якого російська влада затаврувала як сепаратиста і націоналіста. Тоді Росія зробила ставку на Л. Кучму, виборчим штабом якого керував Д. Табачник. Як свідчать

опубліковані згодом у московських ЗМІ матеріали (див. «Комсомольская правда», 1996, 12 берез., № 45), фінансування виборчої кампанії Л. Кучми забезпечував уряд РФ, очолюваний В. Черномирдіним. Тому не випадковим є те, що одним з ключових пунктів виборчої програми Л. Кучми стала вимога Росії щодо надання російській мові в Україні статусу другої державної мови.

В інавгураційній промові, виголошеній Л. Кучмою у Верховній Раді після його перемоги в президентських перегонах, він пообіцяв виступити з законодавчою ініціативою про надання російській мові офіційного, а по суті — державного статусу. Під тиском національно-демократичних сил Л. Кучма був змушений відмовитися від виконання цієї обіцянки, проте згодом ініціював і забезпечив ратифікацію Україною Європейської хартії регіональних або міноритарних мов. При цьому виявив неабияку наполегливість, подаючи відповідні законопроекти до парламенту тричі — 23 жовтня 1998 р., 12 вересня 2001 р. та 26 жовтня 2002 р. Законопроекти суперечили Конституції України, спотворювали зміст і мету Хартії, а їхнє просування відбувалось у нелегітимний спосіб за активної підтримки комуністів і соціалістів в умовах відвертого тиску російських чиновників та організованої ними кампанії в засобах масової інформації.

Ухвалення Верховною Радою закону про ратифікацію Хартії 2003 р. завершувало другу стадію спецоперації проти української мови. Його положення були невдовзі протиправно використані для офіціалізації російської мови шляхом надання їй статусу регіональної та послаблення позицій української мови. Керовані Росією антиукраїнські сили одержали інструмент для підриву статусу української мови та підтримки російської мовної експансії в Україні.

Початок третьої стадії спецоперації проти української мови припадає на першу половину 2006 р., коли з посиланням на Хартію та необхідність виконання Закону про її ратифікацію місцеві ради різного рівня на Сході та Півдні України з порушенням Конституції України ухвалили рішення щодо надання російській мові офіційного статусу регіональної. Парад «мовних суверенітетів» було інспіровано й оркестровано ззовні. Йому передували числені вояжі в Україну таких відомих своєю антиукраїнською налаштованістю російських політиків, як Ю. Лужков, К. Затулін, Д. Рогозін, їхні інтенсивні контакти з речниками Партії регіонів, інших проросійських політичних партій та громадських організацій. Промовистим фактом є зміст запису телефонної розмови між ідеологом партії регіонів Є. Кушнарьовим та Д. Рогозіним, яка відбулася 31 травня 2006 р. Д. Рогозін докоряв Є. Кушнарьову за зволікання в офіціалізації російської, вимагав запровадження російської мови як регіональної в Харківській області та повідомляв про свій приїзд до Харкова для обговорення ситуації «не по телефону» (http://stringer-news/publications.mhtml?Part=48&PubID=5945).

Після перемоги на президентських виборах В. Януковича у Верховній Раді VI скликання 7 вересня 2010 р. було зареєстровано законопроект № 1015-3 «Про мови в Україні», авторами якого були О. Єфремов (Партія регіонів), П. Симоненко (Компартія), С. Гриневецький (Народна партія Литвина). Однак 1 лютого 2011 р. згаданий законопроект було знято з розгляду через його нищівну критику представниками українського експертного середовища та міжнародними інституціями, а також з огляду на триваючі протести громадськості.

25 серпня 2011 р. у Верховній Раді було зареєстровано законопроект № 9073 С. Ківалова та В. Колесніченка «Про засади державної мовної політики». Внесення мовного законопроекту з новою назвою і з новими прізвищами було

імітацією подання начебто удосконаленого документа з метою введення в оману української громадськості і міжнародної спільноти. Законопроект Ківалова — Колесніченка ряснів косметичними поправками, але практично не враховував жодних суттєвих і конструктивних пропозицій українських академічних установ і міжнародних інституцій. Цей законопроект також зазнав ґрунтовної критики з боку представників як українського, так і міжнародного експертного середовища і викликав нові протести громадськості.

Розроблену московськими аналітиками ідею створення в Україні контрольованого з Кремля «руху» під назвою «Русская Украина» (інші варіанти назви — «Общая Родина», «Родина») як ключового елемента проекту «Русский мир» уперше оприлюднив 7 червня 2006 р. Д. Рогозін [1]. Її практична реалізація розпочалася в Москві 27 квітня 2009 р. під час круглого столу «Російськомовна Україна: можливості та проблеми консолідації». Круглий стіл було ініційовано МЗС Російської Федерації і проведено Інститутом країн СНД за дорученням урядової комісії РФ у справах співвітчизників за кордоном. У вступному слові К. Затулін констатував, що «протягом усіх років незалежності України з 1991 р. робилося вже немало спроб створити такий загальний російський рух на Україні» і що «за всієї поваги до організаторів цих спроб, усіх цілей своїх, поставлених перед собою, вони, на жаль, досягти не спромоглися». А у своєму виступі заявив, що створюваний рух «буде зосереджено на тому, щоб надати будь-якій виборчій кампанії на Україні характеру вирішального референдуму з питань федеративності, мови, позаблокового статусу та єдності православ'я». За його словами, рух має бути зорієнтовано на досягнення офіційного проголошення та законодавчого закріплення нейтрального позаблокового статусу України; конституційного оформлення федеративного державного устрою України; надання російській мові поряд з українською статусу державної; збереження православної російсько-української єдності в лоні Московського патріархату. При цьому К. Затулін наголосив, що сформульовані ним тези є не лише його особистою думкою, а «колективною точкою зору на стратегію Росії в російсько-українських взаєминах» [2].

Результатом круглого столу стало сформування комітету зі створення нової всеукраїнської організації «співвітчизників» з робочою назвою «Народное движение "Русскоязычная Украина"». Через місяць, 1 червня 2009 р., у Москві за ініціативою керівника Департаменту міжнародних зв'язків уряду РФ Г. Мурадова було проведено засідання консультативної групи цього комітету, а вже 10 серпня 2009 р. Міністерство юстиції України зареєструвало загальноукраїнську громадську організацію «Правозахисний громадський рух "Російськомовна Україна"». Головою його ради став В. Колесніченко.

3 липня 2012 р. у Верховній Раді з грубими порушеннями регламенту було ухвалено документ, оформлений як закон «Про засади державної мовної політики». Він не пройшов другого читання після обговорення всіх внесених народними депутатами поправок. Ухвалення законопроекту під назвою «Про засади державної мовної політики», до якого було запропоновано 2054 поправки, тривало 33 секунди. Мовний бліцкриг відбувся після того, як глава

[1] Див.: «Русская Украина» как альтернатива «пророссийской». Проект Института национальной стратегии. АПН, 24 апреля 2006 г.

[2] Материалы «круглого стола» : Русскоязычная Украина: возможности и проблемы консолидации. Москва, 27 апреля 2009 г. [Правительственная комиссия по делам соотечественников за рубежом. Институт диаспоры и интеграции (Институт стран СНГ)].— М., 2009.— С. 4, 13–17.

адміністрації президента Росії генерал російських спецслужб Сергій Іванов прибув до Києва і заявив, що закон про мови конче потрібен Україні.

Співучасником кремлівської спецоперації став і В. Янукович. Його підпис під нелегітимним актом, оформленим як закон «Про засади державної мовної політики» (8 серпня 2012 р.), дав зелене світло активізації діяльності кремлівської «п'ятої колони» в Україні з нищення української мови та підриву її статусу як державної. У рішенні керованої В. Колесніченком ВКСОРС, яке було ухвалене у вересні 2011 р. у зв'язку з реєстрацією у Верховній Раді законопроекту Ківалова — Колесніченка, зазначалося: «Вважати підтримку зазначеного законопроекту вимушеним заходом, проміжним кроком для досягнення головної мети — надання російській мові статусу державної». С. Ківалов, отримуючи разом з В. Колесніченком медаль Пушкіна — державну нагороду Росії, яку їм 19 лютого 2013 р. вручив у Кремлі В. Путін «за великий внесок у збереження і популяризацію російської мови і культури за кордоном» підтвердив, що в Україні планують змінити Конституцію і зробити російську мову другою державною.

Така ситуація породжена не лише антиукраїнським гуманітарним курсом режиму В. Януковича, який використовується російською владою для здійснення спецоперації проти державності України, а є й результатом відсутності в Україні протягом усіх років її незалежності системної і послідовної державної мовної політики. З перемогою помаранчевої революції та обранням наприкінці 2004 р. президентом України В. Ющенка виникла унікальна можливість для нормалізації мовної ситуації в країні відповідно до положень Конституції України. Однак мовна політика не стала пріоритетом гуманітарної політики нової влади навіть тоді, коли протягом 2005 р. в руках В. Ющенка були зосереджені широкі президентські повноваження. Досить згадати, що Указ № 161/2010 «Про концепцію державної мовної політики», який мав слугувати дороговказом діяльності органів державної влади та управління в мовній сфері, В. Ющенко підписав тільки 15 лютого 2010 р., а оприлюднив його на своєму офіційному сайті 22 лютого 2010 р., тобто за два дні до складення президентських повноважень. Причому зазначений документ був лише скороченою версією концепції державної мовної політики, яка була розроблена ще 2005 р., підтримана експертним середовищем і схвалена 11 липня 2006 р. Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права.

Ущербність державної мовної політики часів президентства В. Ющенка та прем'єрства Ю. Тимошенко виявилась і в тому, що в них не вистачило державної відповідальності і політичної волі здійснювати погоджені та системні практичні заходи, спрямовані на реальну підтримку української мови, підвищення її престижу, припинення подальшої русифікації інформаційного простору України, повернення до теле- і радіоефіру української пісні, обмеження московської експансії в розважальній сфері. З іншого боку, вони не спромоглися мобілізувати громадськість на протидію політиці Партії регіонів, до програми якої була включена вимога владного політичного істеблішменту Росії про надання російській мові в Україні статусу другої державної. Адже Партія регіонів завжди відверто і незмінно фіксувала у своїй програмі вимогу Росії про надання російській мові статусу другої державної мови. Ця вимога була серед ключових гасел президентських програм В. Януковича і під час виборів 2004 р., які він програв, і під час виборів 2010 р., які він виграв. Отже, не було жодного сумніву, що Партія регіонів, маючи свого президента на чолі держа-

ви, реалізуватиме в мовній сфері політику, за лаштунками якої стоїть інша держава.

Мовна політика, здійснювана режимом В. Януковича на догоду Кремлю і спрямована на офіціалізацію російської мови, створює стратегічну загрозу для майбутнього України як незалежної національної держави. Це визнають і представники російського політичного істеблішменту, як опозиційні, так і провладні. Так, Костянтин Косачов, на той час голова Комітету з міжнародних питань Держдуми РФ і нинішній керівник «Россотрудничества», вказуючи на користування значною частиною населення України російською мовою як на позитивний факт, зазначав: «Але так само очевидно, що в разі надання цій мові таких же повноважень і свобод, як українській, могла б постраждати вже українська мова, що було б зовсім неправильно для долі державності, суверенітету України» (Росія не радить Януковичу «підсилювати» російську мову.— «Українська правда», 2012, 11 берез.). Коментуючи підписання В. Януковичем Закону № 5029-VI «Про засади державної мовної політики» і відзначаючи його нелегітимність, відомий в Україні московський політолог Андрій Окара наголосив, що «в перспективі цей закон може призвести до наслідків, що, як кажуть лікарі, несумісні з життям. У данному випадку з життям держави» (Gazeta.ua.— 9.08.2012, 9 серп.).

На відміну від В. Януковича, керівник Російської Федерації демонструє глибоке розуміння важливості державотворчих функцій національної мови і приділяє увагу не лише посиленню її ролі в світі, а й якості володіння нею громадянами Росії. Виступаючи недавно на засіданні Ради з міжнаціональних питань, В. Путін заявив: «Фундаментальною основою єдності країни, безумовно, є російська мова, саме вона формує загальний громадянський, культурний, освітній простір. І знати її, причому на високому рівні, повинен кожен громадянин Росії... Увага до російської мови — це, здавалося б, природна річ, але створюється враження, що ми недооцінюємо значення цього явища для країни, для держави. Вважається, що це така ж даність, як повітря, і вона розвиватиметься сама собою. Але якщо ми зазирнемо до деяких населених пунктів де-небудь на околиці РФ, не певен, що ми там знайдемо таке ж знання російської мови, як у деяких містах-мільйонниках. А це, між іншим, руйнує країну — така ситуація — і людям створює проблеми». Це — позиція глави федеративної держави, до складу якої входять також неросійські національні утворення.

Натомість В. Янукович, будучи главою унітарної держави, санкціонує здійснення його командою мовної політики, яка підриває позиції української мови і, по суті, є інструментом продовження тривалої війни проти неї. З огляду на свої геополітичні пріоритети та орієнтири владний істеблішмент путінської Росії намагатиметься довести цю війну до переможного кінця з метою «остаточного вирішення українського питання» в контексті традиційних російських імперських прагнень, тобто створення російськомовної України з наступним перетворенням її у зденаціоналізовану і безправну губернію Євразійського союзу.

У ситуації, що склалася, особлива відповідальність лягає на лідерів української політичної опозиції. Їм необхідно зрозуміти, що питання статусу української мови як єдиної державної не може і не повинно бути розмінною монетою і засобом піару в ситуативних політичних іграх. Серед пріоритетних питань діяльності очолюваних ними політичних сил завжди має бути мовне питання. Сьогодні першочерговими пунктами порядку денного такої діяльності повин-

ні стати: по-перше, підкріплені конкретними діями вимоги скасування так званого закону Ківалова–Колесніченка як такого, що підриває статус української мови як державної та порушує конституційний лад України; по-друге, проведення парламентських слухань про державну мовну політику та стан українського мовного законодавства; по-третє, організація загальнонаціонального обговорення зареєстрованого у Верховній Раді 10 січня 2013 року під № 1233 законопроекту «Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні» (автори — С. Головатий та О. Сироїд; внесли народні депутати В. Бондаренко, А. Іллєнко, М. Матіос, І. Фаріон, В. Яворівський) із залученням представників українського експертного середовища, громадськості, експертів Венеціанської комісії та Управління Верховного Комісара ОБСЄ у справах національних меншин.

Зміцнення позицій і ролі української мови має фундаментальне і вирішальне значення для долі української нації і держави, українського суспільства і громадян. Її застосування в усіх сферах суспільного життя на всій території України, як передбачено ст. 10 Конституції, повинно поєднуватись із недискримінаційним забезпеченням мовних прав представників усіх національних меншин і спеціальним захистом мов окремих недержавних етносів, які не мають іншої історичної батьківщини поза Україною. На відміну від мов національних меншин, українська мова виконує націєтворчу, державотворчу, культуротворчу та об'єднавчо-інтегративну функції.

Масштабність кинутого Україні виклику потребує адекватної оцінки ситуації в країні як опозиційними партіями, так і структурами громадянського суспільства, налагодження між ними активної співпраці і взаємопідтримки у протидії антидержавницькій політиці нинішньої влади. Позитивних результатів у цій боротьбі можна досягти лише спільними зусиллями всіх громадян України, всього українського народу, всіх опозиційних парламентських і позапарламентських партій та патріотичних громадських організацій.

V. A. VASYLENKO

GEOPOLITICAL AND NATIONAL DIMENSIONS OF THE LANGUAGE SITUATION IN UKRAINE

The challenges facing the language policymaking in Ukraine, one of the major USSR successor states, are discussed from the national, regional and global perspectives. The efforts taken by the Russian government and its supporters in Ukraine are aimed at the retention of the dominant positions the Russian language enjoyed in the times of the Russian Empire and the Communist USSR which is contrary to the aspirations of the nationally conscious elites in Ukraine. According to K. Kosachev, one of the prominent Russian statesmen, Russian language is one of the major components of the soft power policy aimed at the expansion of the country's influence abroad. The demand to give the Russian language the status of the official language which is a part of the special operation designed in the Kremlin challenges the very existence of Ukrainian sovereignty and the Ukrainian nation itself.

Keywords: language legislation, language policy, state language, national minority language, Ukrainian language.

О. І. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

ЗАХИСТ ОФІЦІЙНОЇ МОВИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ДЕРЖАВІ: ДОСВІД ФРАНЦІЇ

У статті висвітлено еволюцію французької мовної політики, спрямованої на захист державної мови, починаючи з XVI ст. Проаналізовано роль академічних, урядових і неурядових організацій, які опікуються функціонуванням і поширенням французької мови. Особливу увагу приділено розгляду законодавчої бази мовної політики.

Ключові слова: мовне законодавство, мовна політика, офіційна мова, національна мова, французька мова.

У цивілізованій Європі неможливо знайти приклад, коли б держава не опікувалася статусом офіційної (= державної) мови, всіляко не підтримувала її і не спонукала до її вивчення як своїх громадян, так і тих, хто хоче ними стати. Як відомо, за нинішніх умов європейські нації є переважно поліетнічними і складаються з різних етнічних груп. Натомість абсолютна більшість їх підтримує офіційну одномовність, маючи одну державну мову, яку вважають першорядним чинником інтеграції різномовних спільнот у єдиній національній державі.

Випадки інтеграції на базі двох чи більше державних мов у Європі є поодинокими (Бельгія, Ірландія, Фінляндія, Швейцарія) і становлять радше виняток, аніж правило. Причому в деяких із них, зокрема в Бельгії, конституційне закріплення двомовності (французька і нідерландська мови) не зняло гостроти етномовних відносин, яка час від часу призводить до дестабілізації політичної ситуації в цій країні. В Ірландії і Фінляндії державна двомовність (ірландська + англійська, фінська + шведська) фактично закріплює панівне становище однієї мови (англійської в Ірландії і фінської у Фінляндії). Що стосується ірландської мови, то вона, попри свій офіційний статус в Ірландській Республіці і Європейському Союзі, стала мовою меншості на своїй історичній батьківщині. Нею як першою мовою повсякденно користуються близько 94 тис. людей, що становить 2,1 відсотки від 4,6 млн. населення країни. Загалом про володіння ірландською мовою заявляють 39 % громадян Ірландії [1].

Показовим у плані захисту національної державної мови є приклад внутрішньої і зовнішньої мовної політики Франції — країни, яка ще у XVIII ст. подарувала світові Декларацію прав людини і громадянина. У XX ст. цей документ було покладено в основу Загальної декларації прав людини.

Францію називають країною, де держава створила націю, у тому числі завдяки проведенню активної мовної політики. Стаття 2 французької Конститу-

[1] This is Ireland. Central Statistics Office. Census.— Dublin, 2011. — P. 99.

© О. І. ЧЕРЕДНИЧЕНКО, 2013

ції надає статус єдиної державної мови французькій, проголошуючи її «мовою Республіки».

Чи загрожує щось офіційному статусу і загалом світовим позиціям французької мови, якою, за оцінками, нині послуговуються понад 220 млн. людей, включаючи 65 млн. у самій Франції? Очевидно, відповідь на це парадоксальне запитання має бути негативною. Однак далеко не всі французи поділяють таку думку. Відомий французький мовознавець Клод Ажеж, автор книжок «Боротьба за французьку мову», «Проти однакового мислення» та ін., дотримується протилежної думки, вважаючи свою мову загроженою, а відтак наполягає на її надійному захисті. Головну загрозу для французької мови вчений убачає в експансії англійської мови й описаної нею картини світу, яка нав'язується через поширення мовно-мисленнєвих стереотипів [2].

В історичному плані концепт захисту французької мови не новий. Ось уже п'ять століть він не сходить зі сторінок наукових і публіцистичних видань, його прагнуть втілити в цілій низці нормативних актів. Щоправда, інтерес до цього концепту то зростає, то згасає, аби знову відродитися, залежно від обставин мовної ситуації в країні і світі. Його автором вважають французького поета, представника Плеяди Жоакена дю Белле, який у 1549 р. видав літературний трактат «Захист і уславлення французької мови» [3]. У цьому тексті автор віддає шану французькому королю Франциску I, який своїм указом 1539 р., відомим як указ Вілле-Котре (Villers-Cotterêts), проголосив французьку мову офіційною у сферах управління та юстиції на всій території королівства, замінивши нею латину.

Попри те, що перший текст французькою мовою з'явився ще в середині IX ст. (це була славнозвісна «Страсбурзька клятва» — «Serment de Strasbourg» 842 р.), до епохи Відродження всю книжну сферу обслуговувала класична латинська мова, яка не мала гідних конкурентів як у Франції, так і у всій Західній Європі. Королівський указ фактично узаконив процес мовної централізації, який розпочався у XII ст. з використання французької мови придворними нотаріусами і продовжився у XIV–XV ст., коли нову національну мову стали вживати в адміністративних текстах (королівських хартіях) замість латини та інших регіональних мов.

Дю Белле волів разом зі своїми товаришами з Плеяди перетворити «варварську і вульгарну» французьку на вишукану й гідну мову, аби зробити її мовою книжності й освіти на рівні з латинською і грецькою мовами. Він виступив за збагачення французької мови шляхом імітації античних авторів, однак критикував переклад, вважаючи його надто рабським і неспроможним замінити оригінальну словесну творчість. Трактат Ж. дю Белле, який називають «Маніфестом поетів Плеяди», взяли на озброєння ті, хто нині виступає на захист французької мови вже в іншому історико-культурному контексті, про що йтиметься нижче.

Для того, щоб успішно виконувати об'єднавчу функцію і конкурувати з латиною та регіональними мовами, зокрема досить потужною у XV–XVI ст. провансальською (окситанською), французька мова мала пройти стадію уніфікації. Адже на етапі свого становлення в пізньому Середньовіччі молода

[2] *Hagège C.* Combat pour le français. Au nom de la diversité des langues et des cultures. — Paris, 2006. — 250 p.; *Hagège C.* Contre la pensée unique. — Paris, 2012. — 256 p.

[3] *Du Bellay J.* La Défense et illustration de la langue française. (La Deffence, et illustration de la Langue Françoyse, 1549).— Paris, 1936.— 26 p.

національна мова не мала усталених норм і демонструвала значні коливання у виборі морфологічних форм дієслова (recouvrer / recouvrir), нефіксованість роду іменників, варіативність вимови і правопису (hirondelle, arondelle або erondelle). Якщо у XVI ст. подібний стан речей толерувався, то у XVII ст. спостерігається тенденція до уніфікації та унормування французької мови, чому сприяла низка чинників. Ідеться передусім про діяльність французьких літераторів і мовознавців (Малерб, Вожля), заснування Французької академії і започаткування нею першого академічного словника, діяльність школи граматики і логіки в Пор-Руаялі. Ці чинники відіграли важливу роль у розвитку французької літературної мови, який всіляко підтримувала королівська влада через уряд кардинала Рішельє.

Французький уряд сприяв уніфікації національної мови, вбачаючи в ній один з інструментів об'єднання підданих усередині королівства і його виходу на зовнішню дипломатичну арену. До плану уніфікувати численні діалекти в «середній» мові, яка була б зрозумілою для всіх французів і європейців, що часто обирали французьку мовою міжнародного спілкування, долучилося чимало літераторів і мовознавців. З цією метою 1635 року було створено Французьку академію, яка надала державного значення працям у галузі мови, отримавши чітке доручення: «головна функція Академії полягає у старанному і ретельному напрацюванні однозначних правил для нашої мови з метою забезпечення її чистоти, вишуканості і здатності обслуговувати мистецтва й науки» (ст. 24 статуту).

Французька академія, яка мала і має суто мовно-культурне призначення, поставила за мету розробити словник, граматику, риторику і поетику. Перше видання словника 1694 р. засвідчило пошук компромісу між «старим правописом», зумовленим етимологією, і правописом, заснованим на живій вимові, що відстоювали тогочасні реформатори.

Залишаючись прив'язаним до етимології, французький правопис усе ж зазнав спрощення, яке виявилося у скасуванні деяких етимологічних приголосних (mud > mu), розмежуванні u і v тощо.

Крім того, протягом XVII ст. члени Академії, кожен у своїй царині, своїми працями сприяли піднесенню європейського престижу французької мови. Ідеться про праці Вожля і його молодих соратників Корнеля, Буало, Лафонтена, Расіна, Боссюе та ін.

Паралельно було видано праці з граматики і логіки школи Пор-Руаяля за авторства Лансло, Арно і Ніколь, а також риторики, або мистецтва говорити, за авторства Ламі. У цей же час для уславлення французької мови Академія засновує і починає присуджувати перші літературні премії, а також премію за красномовство.

У XVIII і XIX ст. продовжується діяльність із захисту й уславлення французької мови, яку започаткували перші академіки. Наступні видання академічного словника, завдяки змінам, які вони вносять у добір і опис мовного матеріалу, завершують опрацювання французької мови, надаючи їй сучасного вигляду. У цей період було продовжено реформу орфографії і під впливом узусу змінено правопис кількох тисяч слів. Від 1694 р., дати виходу першого видання словника Французької академії, який налічував 18 тис. слів, відбулося 8 його видань (1718, 1740, 1762, 1798, 1835, 1878, 1932–35 (35 тис. слів), 1992). Дев'яте видання словника, комп'ютеризація якого розпочалася 2000 р., існує як у друкованій (Т. 1–2, літери A–M), так і в електронній версії (літери A–R), яку було оновлено 2011 р. До нього має ввійти понад 15 тис. нових слів.

Академічний словник заклав підвалини словникової справи у Франції, яка сьогодні пишається наявністю цілої гами різноманітних словників (тлумачних, енциклопедичних, етимологічних, фонетичних, словників синонімів, антонімів, арго тощо), виданих у всесвітньо відомих серіях Лярус, Робер, Ашет, Максідіко. Справжнім здобутком національної лексикографії стала публікація в 1971–1994 рр. шістнадцятитомного «Trésor de la langue française», словника-тезауруса французької мови XIX–XX ст. (понад 100 тис. слів), електронну версію якого оновлено в 2005 і 2007 роках. До цього слід додати словники діалектизмів і регіоналізмів, а також електронні бази даних, які фіксують мільйони слововживань сучасної французької мови, включаючи мову перекладної літератури. Принагідно зазначимо, що активна лексикографічна робота ведеться не лише у Франції, а й у таких франкомовних країнах, як Бельгія, Канада і Швейцарія, про що свідчать видання словників бельгіцизмів, канадизмів і гельвецизмів.

Як відомо, розквіт французької мови та її світова експансія припадають на XIX і початок XX ст., коли вона була найпрестижнішою мовою міжнародного спілкування завдяки широкому використанню в дипломатичних зносинах, міжнародній поштовій кореспонденції, у перших міжнародних організаціях на кшталт Ліги націй. Колоніальні володіння й утворення другої за розміром французької колоніальної імперії лише підсилювали тенденцію до поширення франкомовності.

Міжнародний престиж французької мови забезпечив їй місце привілейованої мови спілкування національних еліт різних країн, а відтак — значний вплив на розвиток інших європейських мов. У той час питання про захист французької мови не стояло на порядку денному.

Після Другої світової війни мовна ситуація у світі істотно змінюється і тепер уже англійська мова завойовує позиції, які колись належали французькій, поступово витісняючи останню з різних сфер міжнародного спілкування, передусім з науково-технічної і фінансово-економічної діяльності. Феномен втрачання позицій починає виявлятися і в самій Франції внаслідок приходу в її економіку численних транснаціональних компаній з переважно нефранцузьким капіталом, які послуговуються у своїй діяльності англійською мовою.

Нові обставини зумовили поширення колективної французько-англійської двомовності серед керівних кадрів економіки, фінансів, виробництва, торгівлі й реклами, що мало наслідком зростання престижу англійської мови, яка стала джерелом нових запозичень.

У повоєнні роки спостерігається значний приплив англо-американізмів у лексику французької мови, де вони займають місце не лише як позначення нових понять, а й як конкуренти-синоніми французьких слів, що позначають відомі поняття (пор. фр. commerçant і англ. dealer, фр. gestion в англ. management тощо). Мода на англіцизми стає все помітнішою в мовленні підприємців і журналістів, що поступово призводить до формування своєрідного мішаного жаргону, який отримує іронічну назву «франгле» і про який уже доводилося писати [4].

Починаючи з 60-х років минулого століття уживання «франгле» викликає спротив в академічних і мистецьких колах, які розгортають боротьбу за чистоту французької мови, спираючись на вже відомий концепт її захисту. Боротьба ведеться у трьох основних напрямках: 1) пошук еквівалентів для англіцизмів

[4] *Чередниченко О. І.* Про мову і переклад. — К.,2007. — С. 98–100.

шляхом їх калькування або створення власних неологізмів (напр., англ. engineering — фр. ingénierie, англ. marketing — фр. mercatique, англ. lobby — фр. groupe de pression); 2) критика зразків «франко-англійського суржику» у передачах радіо і телебачення, на сторінках преси, художньої літератури і наукових видань поряд з пропагандою правильного вжитку (bon usage); 3) удосконалення юридичної бази захисту французької мови.

Юридичною базою мовної політики Франції є мовне законодавство, яке змінювалося упродовж XX століття. На зміну мовному закону 1975 р. було прийнято Закон № 94–665 від 4 серпня 1994 р. «Про вживання французької мови», відомий як закон Жака Тубона, за іменем його ініціатора — колишнього міністра культури. Закон містить 24 статті і на них варто спинитися докладніше. Стаття 1 проголошує французьку мову, яка, згідно зі ст. 2 Конституції Франції, має статус «мови Республіки», тобто єдиної державної мови, основоположним елементом французької ідентичності і культурного надбання Франції. За цією статтею французька мова є мовою освіти, виробництва , суспільної комунікації і державної служби. Вона також є особливим засобом спілкування держав, які входять до франкомовного співтовариства.

Стаття 2 вказує на обов'язковість уживання французької мови у сфері матеріального виробництва і послуг, а також письмової, усної та аудіовізуальної реклами. У ній, зокрема, зазначається, що «у назві, пропозиції, презентації, інструкції з використання, описі умов гарантії товарів і послуг, а також у рахунках і квитанціях уживання французької мови є обов'язковим».

Стаття 3 встановлює обов'язковість використання французької мови на транспорті і шляхах сполучень, незалежно від форми власності (державна чи приватна). Вона передбачає, що в разі невиконання цієї вимоги «ліцензія на використання транспортного засобу може бути скасована, незважаючи на термін її дії або умови контракту».

У статті 4 йдеться про те, що в разі перекладу написів і оголошень кількома мовами, їхнє подання французькою мовою має бути таким же чітким і доступним для зорового і слухового сприйняття, як і переклад іноземною мовою.

Стаття 5 говорить про те, що всі договори про виробничу діяльність між юридичними і фізичними особами, незалежно від їхнього предмета й форми, укладаються французькою мовою і не можуть містити іноземних термінів та висловів, якщо існують французькі терміни та вислови того самого змісту, затверджені відповідно до заходів зі збереження французької мови. Ці положення не застосовуються до договорів, які мають на меті промислову та комерційну діяльність за межами національної території, якщо вона підлягає іноземній юрисдикції. Договори з іноземними партнерами, крім тексту французькою мовою, містять переклади іноземними мовами, що мають однакову юридичну силу.

Стаття 6 закріплює право кожного учасника будь-якого заходу, включаючи колоквіуми або з'їзди, що проводяться у Франції фізичними або юридичними особами французького громадянства, виступати французькою мовою. Усі матеріали, що поширюються до, під час і після заходів, включаючи програми, тексти виступів, звіти, публікації праць, подаються французькою мовою з можливим перекладом однією або кількома іноземними мовами. Тексти або виступи, подані іноземними мовами, повинні вміщувати принаймні анотацію (резюме) французькою мовою. Ці положення не стосуються заходів, що їх проводять виключно іноземці.

Згідно зі ст. 7 закону, публікації, журнали і прес-релізи, поширювані у Франції, що належать юридичним або фізичним особам, які надають державні послуги і користуються державними субвенціями, повинні, у разі їхнього випуску іноземною мовою, містити принаймні резюме французькою.

Відповідно до ст. 8, 9 і 10 внесено зміни до кодексу законів про працю. У ньому віднині зазначено, що «письмовий трудовий договір укладається французькою мовою». Якщо посада, зазначена в договорі, може бути названа лише іноземним терміном, який не має відповідника у французькій мові, текст договору повинен містити французьке тлумачення іноземного терміна. Якщо найманий працівник є іноземцем, договір перекладається на його прохання мовою працівника. При цьому обидва тексти мають однакову юридичну силу. Статут підприємства укладається французькою мовою. У разі потреби він може бути предметом перекладу однією чи кількома іноземними мовами. Будь-який документ, що регламентує обов'язки найманого працівника або положення, знання яких необхідне для виконання ним відповідної роботи, видається французькою мовою. Він може бути доповнений перекладами на одну або кілька іноземних мов.

Важливим є останній абзац ст. 10 Закону, яким встановлено, що трудова документація на території Франції укладається французькою мовою незалежно від громадянства роботодавця.

Стаття 11 визначає, що «мовою навчання, екзаменів, конкурсів, а також дисертацій та інших дослідницьких праць у державних і приватних навчальних закладах є французька мова, за винятком випадків, зумовлених необхідністю викладання іноземних та регіональних мов і культур, а також випадків, коли викладачами є асоційовані або запрошені іноземні професори». Ця вимога не поширюється на іноземні школи та заклади, спеціально відкриті для учнів іноземних держав, а також на заклади, які надають міжнародну освіту. Другим пунктом цієї ж статті Закон про освіту від 10.07.1989 р. доповнено положенням про те, що «головними завданнями навчання є володіння французькою мовою та знання двох іноземних мов».

Статтею 12 Закону Тубона встановлено обов'язковість уживання французької мови в аудіо- і відеорекламі незалежно від способу її поширення. Ст. 13 доповнює Закон від 30.09.1986 положеннями про повагу до французької мови і заходи, що забезпечують поширення франкомовності.

Стаття 14 забороняє юридичним особам уживання виробничих, торгівельних або сервісних марок на базі іноземних висловів або термінів, якщо аналогічні вислови або терміни з тим же значенням затверджено відповідно до умов, передбачених нормативними документами про збагачення французької мови.

Стаття 15 вимагає від центральних і територіальних державних органів надання будь-яких субсидій лише за умови виконання отримувачами положень даного закону. Невиконання закону отримувачем може потягти за собою повне або часткове повернення субсидії (субвенції).

Стаття 16 описує компетенцію представників правоохоронних органів, у тому числі карного розшуку, щодо встановлення фактів порушень норм, які випливають зі ст. 2 цього закону. Зазначено, що правоохоронці мають право в денний час проникати у приміщення і у транспортні засоби, де здійснюється діяльність, передбачена попередніми статтями, проводити слідчі дії, знайомитися з документами, необхідними для виконання їхніх завдань, вилучати копії

документів, а також зразки товарів та інші речові докази згідно з положеннями декрету Державної Ради (вищого судового органу Франції). Будь-яке пряме або непряме перешкоджання правоохоронцям у виконанні завдань, передбачених ст. 16, тягне за собою покарання відповідно до абзацу 2 ст. 433–5 кримінального кодексу (ст. 17).

Правопорушення, пов'язані з невиконанням цього закону, фіксуються в протоколах, які мають юридичну силу, доки не доведено протилежне. З моменту складання протоколів у п'ятиденний термін вони спрямовуються до прокуратури Республіки. Копії надаються зацікавленим особам. Недотримання п'ятиденного терміну призведе до визнання протоколу недійсним (ст. 18). Згідно зі ст. 19, внесено зміни до кримінально-процесуального кодексу про те, що будь-яка асоціація, яка відповідно до свого статуту ставить за мету захист французької мови, може здійснювати права позивача у справах про порушення положень ст. 2, 3, 4, 6, 7 і 10 закону № 94–665 від 4.08.1994 «Про вживання французької мови». Закон є актом публічного права і стосується контрактів (договорів), укладених після того, як він вступив у законну силу (ст. 20).

Стаття 21 встановлює, що положення цього закону застосовуються без шкоди законодавству, яке регламентує вживання регіональних мов у Франції, і не перешкоджають їхньому функціонуванню. Щороку до 15 вересня уряд подає до представницьких органів звіт про виконання цього закону й заходи, що випливають з міжнародних договорів та угод, щодо забезпечення статусу французької мови в міжнародних організаціях (ст. 22). Статті 23 і 24 регламентують порядок уведення в дію окремих статей мовного закону.

Щорічний звіт уряду про виконання мовного закону, який готує Міністерство культури і комунікації, відповідальне за здійснення мовної політики, містить вичерпний аналіз функціонування французької мови у сферах внутрішньої і зовнішньої комунікації, включаючи сферу перекладу. Спеціальний розділ присвячено питанням збагачення словника французької мови. Окремо подаються відомості про становище регіональних і міноритарних мов, зокрема про кількість годин телерадіомовлення баскійською, бретонською, окситанською та іншими мовами Франції. У звіті наводиться також перелік порушень закону і заходів, яких було вжито для їх усунення. Доступ до звіту є відкритим на офіційному сайті міністерства.

Отже, ознайомлення з законом «Про вживання французької мови», прийнятим у часи співіснування (фр. cohabitation) «лівого» президента Франсуа Міттерана і «правого» уряду Едуарда Баладюра, дає підстави для двох висновків:

1. Закон, покликаний захищати державну мову, яка є головним чинником збереження національної ідентичності, має бути результатом згоди політичних еліт і суспільства.

2. Дієвість норм французького закону, на відміну від українського, забезпечується тим, що вони будуються за класичною тріадою правової норми і поряд з гіпотезою і диспозицією передбачають санкцію.

Важливу роль у захисті французької мови відіграють неурядові (громадські) організації. У Франції існує не один десяток асоціацій, які опікуються питаннями збереження і примноження національної мовно-культурної спадщини. Серед них: Асоціація збереження і поширення французької мови (ASSELAF), Асоціація майбутнього франкофонії (AFRAV), Асоціація французької мови(ALF), Асоціація захисту французької мови Париж — Іль-де-Франс (DLFParis-IDF), Альянс Шамплена та ін. 7 грудня 2009 р. газета «Монд» опублікувала підписаний ними колективний маніфест під назвою «Французька мо-

ва: надзвичайний стан» [5]. У маніфесті, зокрема, наголошується: «Як мова Республіки (ст. II Конституції) французька є передумовою національного і державного співжиття, будучи, за результатами опитувань, одним з головних стовпів національної тотожності для 80 % громадян. Однак нині французька мова опинилася під серйозною загрозою як у Франції, так і у Квебеку, франкомовній Африці, Валлонії і романській Швейцарії. Це пов'язано не стільки з характером часу, скільки з мовною політикою великих французьких підприємств, яку вони проводять звичайно за підтримки європейських і трансатлантичних політичних кіл, але насамперед наших власних».

Покликаючись на висловлювання відомих діячів культури й науки М. Серра і К. Ажежа, автори маніфесту зазначають, що «сьогодні на стінах Парижа можна побачити більше англійських слів, ніж було німецьких за часів гітлерівської окупації», а отже, «настав час закликати всіх громадян до мовного спротиву».

Автори згаданого документа піддають суворій критиці дії уряду і французьких компаній, що сприяють поширенню англійської мови та її впровадженню у сфери освіти, науки, виробництва і торгівлі. Такі дії кваліфікуються як «мовне вбивство» (assassinat linguistigue). «Якщо мову світового значення, як нашу, буде витіснено з її рідної землі, то яка інша мова в Європі зможе опиратися англо-американському катку?», — риторично запитують вони, звертаючись із закликом про мовний спротив і мовну креативність до громадян: відповідальних посадовців, робітників, студентів, викладачів, приватних підприємців, які щоденно підтримують життєздатність французької мови.

Маніфест звернений також до письменників, філософів, перекладачів та інших творців франкомовності, до всіх, хто любить і практикує французьку мову у світі як робочий інструмент і елемент буття, і закликає їх чинити публічний спротив єдиній світовій мові. Прикметним є фінальний заклик маніфесту: «Через п'ять століть після Жоакена дю Белле, який закликав до захисту і уславлення французької мови, зробімо все для життєствердження нашої мови і захистимо її від варварської логіки та влади грошей».

Загострюючи увагу на питаннях функціонування французької мови у Франції і світі, неурядові організації часом гіперболізують гостроту окремих проблем і в такий спосіб намагаються не допустити погіршення мовної ситуації. Відомою є їхня позиція щодо нератифікації Європейської хартії регіональних або міноритарних мов, яка, на думку багатьох чільних представників громадськості, може зашкодити становищу французької мови. Франція досі не ратифікувала названої хартії. Серйозної критики зазнав президент Ніколя Саркозі, коли в жовтні 2009 р. заявив, що «всі наші ліцеїсти мають стати двомовними і навіть тримовними, аби сприймати фундаментальні природничі і гуманітарні дисципліни іноземною мовою». Представники громадських організацій побачили в цій заяві заклик до розширення присутності глобальної англійської (так званої глобіш) у французькій освіті й у відповідь заявили: «Якщо риба гниє з голови, то нація пропадає, відмовляючись від своєї мови».

В інтернет-просторі існує чимало франкомовних сайтів, на яких обговорюються проблеми французької мови. Серед них вирізняється сайт під назвою «Захист французької мови» (Défense de la langue française.— www.langue–française.orgDLF), який підтримують неурядові організації. На сайті публікують статті з різних аспектів французької мови (історія, грамати-

[5] La langue française: état d'urgence.— http://www.lemonde.fr/opinions/article/2009/12/07/langue française-état-d-urgence; par -un-collectif-d-associations1277289.

ка, орфографія, лексика, семантика, стилістика і риторика), а також з проблем французької літератури. Організовано широке обговорення спірних питань уживання й унормування французької мови, іншомовних запозичень та мовної політики. Така діяльність разом з діяльністю академічних інститутів створює належне підґрунтя для вироблення і прийняття правильних рішень у мовній сфері.

Французький уряд і неурядові організації країни проводять активну зовнішню мовну політику, всіляко сприяючи поширенню французької мови у світі. Різноманітні заходи в рамках цієї політики (дні французької мови і культури, з'їзди викладачів французької мови, мовні курси, прийняття іспитів і видача міжнародних сертифікатів про знання французької мови тощо) здійснюються мережею французьких культурних центрів при посольствах Франції за кордоном, представництвами Французького союзу (Alliance française), а також через Асоціацію франкомовних університетів (AUF) і національні асоціації викладачів французької мови, які входять до Міжнародної федерації викладачів французької мови (FIPF). Плани дій, спрямовані на розширення присутності французької мови на світовій арені, координуються міністерствами закордонних справ, культури і комунікації і мають вагому бюджетну підтримку. Крім того, до їх реалізації широко залучають позабюджетне фінансування коштом приватних фондів і компаній.

Досвід Франції в царині захисту національної державної мови свідчить про те, що такий захист можна забезпечити лише за наявності політичної волі до проведення дієвої внутрішньої і зовнішньої мовної політики, яка спирається на відповідну юридично-правову базу та ефективну діяльність академічних, урядових і неурядових організацій.

O. I. CHEREDNYCHENKO

THE OFFICIAL LANGUAGE PROTECTION IN A NATIONAL STATE: FRENCH EXPERIENCE

Highlighted is the evolution of the French linguistic policy aimed at the protection of the official language, since the 16th century. Analyzed is the role of academic, governmental and non-governmental institutions which take care of the functioning and expansion of French. A special attention is paid to legislative basis of the language policy.

Keywords: language legislation, language policy, official language, national language, French language.

Л. І. ШЕВЧЕНКО

КОНСТИТУЦІЙНА НОРМА В СУСПІЛЬНІЙ ДИСКУСІЇ ЩОДО МОВНИХ ПРАВ В УКРАЇНІ

У статті в категоріях і поняттях соціолінгвістики розглянуто актуальну проблему співвіднесеності конституційної норми та суспільних дискусій щодо мовних прав в Україні. Запропоновано аналіз конфліктогенних факторів, які спонукають до дискусій, окреслено позицію автора щодо державотворчої перспективи аргументацій, де константою і вихідною позицією є конституційна норма.

Ключові слова: конституційна норма, державна мова, мовна політика в Україні, мовні права, конфліктогенні фактори, державотворча функція мови.

У ситуації культурного й соціального консенсусу, сталої традиції державотворення й концептуально вибудованих національних пріоритетів законодавчі норми щодо прав, функцій та перспектив державної мови мають згармонізувати суспільну свідомість, сформувати чіткі критерії щодо актуальності й умотивованості законодавчих ініціатив.

Проте реалії сучасної України свідчать про принципово іншу ситуацію. Законодавче забезпечення мовної політики в Україні є мозаїчним, непослідовним і залежить передусім від зовнішніх щодо мови чинників: політичної орієнтації владних еліт різних періодів новітньої історії нашої держави, економічного складника суспільного розвитку, визначених як актуальні (щоразу з різною семантикою актуальності), історико-культурних тенденцій розвитку незалежної України.

Інтралінгвальні чинники як аргумент у суспільній дискусії щодо мовних прав майже не враховуються, залишаючись лише в колі обговорюваних фахівцями питань. Задля справедливості мусимо визнати: за поодинокими випадками, серйозної фахової розмови і запропонованих громадськості виважених рішень та пропозицій щодо розвитку і функціонування мов в Україні з боку лінгвістів і не відбувається. Щасливий і продуктивний виняток — щорічна соціолінгвістична конференція з мовної проблематики в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, деякі соціологічні опитування, зініційовані та прокоментовані фахівцями.

Наголосимо на парадоксах: законодавче поле, що протягом двадцятилітньої історії сучасної України асоціювалося з «Законом про мови в Українській РСР» — країни вже неіснуючої, — визначало практику діяльності соціуму у сфері мовного будівництва та функціонування. Тоді як найвищий законодавчий акт держави — Конституція України у ст. 10 однозначно проголошує: «Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України». І далі: «Застосування

© Л. І. ШЕВЧЕНКО, 2013

мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом» [1]. Питання яким саме законом довгий час залишалося відкритим, адже йшлося про неврегульовану юридично колізію, а також когнітивний дисонанс у сприйнятті українським соціумом реальної мовної політики держави.

Дискусія щодо мовного закону тривала (і триває) протягом усього часу існування незалежної України. Її наслідком стають численні законотворчі ініціативи. Зауважимо, що у Верховній Раді різних скликань були зареєстровані й бурхливо обговорювалися різні варіанти мовного закону чисельністю від 10-ти у четвертому скликанні до 3-х — у шостому. З-поміж ряду дискусійних положень найгострішою і навіть непримиренною була позиція щодо статусу російської мови в Україні.

Аргументи підкріплювалися передусім покликаннями на ст. 10, 24 та ст. 53 Конституції України, в яких задекларовано «вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин в Україні», заперечено привілеї чи обмеження «за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за *мовними* (виділено нами. — *Л. Ш.*) або іншими ознаками» [2].

Поданий фрагмент конституційного закону не є локалізованою щодо мовних прав декларацією позиції Української держави — дух і буква інших статей Конституції України корелюють з наведеними вище формулюваннями. Так, у ст. 11 Конституції України визначено: «Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, *мовної* (виділено нами. — *Л. Ш.*) та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [3].

Ст. 53 Конституції України конкретизує ст. 24 насамперед в аспекті законодавчого забезпечення мовних прав. А отже: «Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону *гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах* (виділено нами. — *Л. Ш.*) або через національні культурні товариства» [4].

Якщо зважати на зміст ст. 103, де серед імперативних норм закону щодо вимог до Президента України є обов'язковість володіння державною мовою, та ст. 148, де серед вимог до судді Конституційного Суду України зазначено аналогічну вимогу, — вибудовується чітка конструкція конституційного права щодо мовних прав в Україні: державною є українська мова в основній інтегральній, державотворчій функції, з відповідною регламентацією її обов'язковості у владній вертикалі. Мови національних меншин підтримуються законом у «вільному розвитку, використанні і застосуванні», а також отримують право на функціонування в освіті для цих меншин. Тобто в латентній формі розмежовуються державотворчий і комунікативний статуси мов — у випадку української мови декларується право на реалізацію і першого, і другого статусів, для мов національних меншин законодавець гарантує забезпечення передусім комунікативного потенціалу в усіх його можливих виявах. Наголосимо й на виокремленні позиції щодо російської мови в Україні, яка засвідчена ст. 10.

Зауважимо, що в усіх випадках ідеться про задекларований законодавцем принцип, до якого апелюють різні політичні партії, громадські організації та об'єднання, хоча й інтерпретують конституційну норму в різних, часом діа-

[1] Конституція України.— http: zakon2.rada.gov.ua /laws/show/254k/96–вр.
[2] Там же.
[3] Там же.
[4] Там же.

метрально протилежних контекстах. Останні широко коментовані пропозиції для законодавчого і суспільного обговорення пов'язані з новим варіантом закону про мови в Україні, який уже у Верховній Раді нового скликання зареєстрували депутати В. Яворівський, І. Фаріон та М. Матіос. Норми цієї законодавчої ініціативи корелюють з конституційним імперативом щодо державного статусу української мови, розгортаючи принцип державності мови титульної нації в практичну площину обов'язковості володіння державною мовою, зокрема на державній службі, й контролю за рівнем володіння.

Однак процес становлення в Україні громадянського суспільства відбувається настільки неоднозначно й непослідовно, що реалії життя і конституційна норма щодо мовних прав громадян навіть у дискусіях і соціологічних опитуваннях є скоріше конфліктогенними, ніж згармонізованими. На конфліктогенність ситуації вказують як соціологи, так і соціолінгвісти, пропонуючи для фахового і політичного обговорення ряд позицій, які об'єктивно характеризують ситуацію в Україні. Зокрема, Г. А. Черненко розв'язання мовного конфлікту (або хоч би наближення до його розв'язання) пов'язує з оцінкою ситуації: з'ясуванням сутності «проектів майбутнього» носіїв різних мов в Україні, коли, як зауважував Р. Дарендорф, «активна меншість отримує право говорити про те, що її підтримує мовчазна більшість» [5]; визначенням точок, у яких картини світу носіїв різних мов збігаються, а в яких суперечать одна одній; розробленням заходів, що дозволили б усунути зазначені суперечності [6].

Аналіз ситуації є необхідною передумовою будь-яких дій і можливих прогнозів щодо розвитку, особливо, коли йдеться про актуалізовані в суспільній дискусії сценарії ескалації конфлікту або й симуляції діалогу.

Конфліктогенними факторами, на нашу думку, є:

– неприйняття значною частиною громадян України державної мови як абсолютної цінності, інтегрального принципу структури суспільної і громадянської свідомості;

– ідеологічне, економічне і світоглядне протистояння владних еліт, які фактор мови застосовують в ідентифікації за моделлю «свій-чужий»;

– культурна традиція різних регіонів України, що стала наслідком складних історико-еволюційних процесів розвитку української державності в різні періоди її становлення;

– непослідовна, неокреслена щодо пріоритетів і цінностей культурна політика держави, де актуалізованою значною мірою є амплітуда від псевдонародництва до абсолютизованого постмодерну: класичні мистецькі школи, напрями, естетичні словесні традиції залишаються часто поза увагою і не пропагуються як необхідний культурний складник світогляду сучасного українця;

– непослідовна щодо стратегії і тактики виховання громадянина освітня політика, позначена суб'єктивними підходами до історії та культури керівників освітньої галузі, зокрема, якщо йдеться про історію та функціональний потенціал української літературної мови, національної словесності й необхідність здобуття освіти державною мовою;

– загальні процеси декультуризації сучасних соціумів із домінантою масової культури, нігілістичним ставленням до мовної норми, її обов'язковості, словесно-естетичного патерну;

---

[5] *Дорендорф Р.* Современный социальный конфликт // Иностр. лит.— 1993.— № 4.— С. 239.

[6] *Черненко Г. А.* У пошуках соціолінгвістичної відповіді на мовне питання в Україні (за результатами опитування).— К., 2010.— С. 13–14.

– властивий постінформаційному світу вплив на національну мову мов міжнародного спілкування (передусім англійської) з повним або частковим заміщенням ними традиційної функціональної сфери державної мови;

– суб'єктивні (з погляду перспективної моделі побудови держави) дискусії щодо окремих історичних тенденцій і рис у розвитку української мови, що призводять до конфліктів у фаховому середовищі й «охолодження» суспільного інтересу до реальних процесів у функціонуванні державної мови;

– відсутність чітких і послідовних законодавчих вимог до контролю за життям державної мови в сучасному суспільстві, зокрема в медійній сфері, у рекламі, на вулицях міст і сіл, у культурно-розважальних закладах і торгівлі та ін.;

– несформованість критерію суспільного остракізму до персон зі зниженим культурним рівнем щодо вживання обсцентної лексики, свідомої деструкції українського слова, руйнації здорового екологічного статусу літературної мови українського народу;

– відсутність системної, економічно і фінансово обґрунтованої політики держави у сфері видавничої діяльності з увагою до книговидання і періодики державною мовою;

– недосконаліть законодавства і контролю за дотриманням суспільно необхідного балансу щодо використання державної мови в медійній сфері.

Конфліктогенні фактори, у будь-якій їх послідовності, виразно засвідчують симптоми гуманітарної проблеми, яка реально існує в нашій державі. Авторитетні дослідники (В. Русанівський, О. Тараненко, С. Я. Єрмоленко, Б. Ажнюк, О. Снітко, Н. Шумарова та ін.) підкреслюють необхідність «різним сторонам з імовірно суперечливими поглядами вступити у співробітництво, одночасно оминувши загрозу відкритої конфронтації при очному обговоренні проблемних питань» [7].

У цьому контексті визначеного дослідниками простору державотворчих конструктивів, де має бути змагальність інтелектуальних рішень, що спираються на складний комплекс ідей, знань і громадянської відповідальності учасників суспільної дискусії щодо мовних прав в Україні, на особливе місце мали б претендувати методики соціолінгвістичних опитувань як об'єктивація суспільної думки. Проте сьогодні соціолінгвістика, на жаль, оперує цифрами, що прямо залежать від мети опитування, бажаного чи прогнозованого результату, коректності (або й професійності) сформованих питань. Зауважимо, що в жодному разі не можна відкидати і фактор «відкритості» респондентів, їх готовності (чи можливості) до окреслення власної позиції, що зумовлено багатьма об'єктивними і суб'єктивними чинниками розвитку персоніфікованої та масової суспільної свідомості в пострадянських країнах.

Отже, за всіх бажаних і, безумовно, необхідних перспектив консенсусу різних стратів української спільноти щодо мовних прав у нашій державі, цілком чесним видається висновок університетського соціолінгвіста: «Встановити тип мовної політики, однаково прийнятний для всіх соціолінгвістичних сфер, не вдалося. Такі розбіжності засвідчили безперспективність обговорення мовного питання в Україні, що називається, в цілому — визначаючи єдину стратегію для всього функціонального простору» [8].

Досвід і результати Г. Черненко переконують соціолінгвіста шукати результативну відповідь у розмежуванні функціональних сфер на приватну, не-

[7] Там же.
[8] Там же.— С.45.

формальну і на офіційну, формальну комунікацію (сфери послуг, ЗМІ, освіти) і відповідній організації названих комунікативних сфер. Окреслений шлях, як можливість і запропонований для дискусії варіант пошуку консенсусу, є зрозумілим і логічним.

Однак маємо наголосити, що стратегічно позиція суспільної гармонізації статусу державної мови в різних комунікативних сферах чітко визначена Конституцією України. На наше переконання, норми і принципи Головного закону держави України за жодних обставин не можуть вільно тлумачитися, перефразовуватися, набувати двозначних смислів і семантики. Прийнятність суспільної дискусії, і це очевидно, — в її державотворчій перспективі, де константою та вихідною для дискусії позицією має бути конституційна норма.

L. I. SHEVCHENKO

THE CONSTITUTIONAL NORM IN A PUBLIC DISCUSSION ABOUT LANGUAGE RIGHTS IN UKRAINE

In the article the issue of the correlation of constitutional norm and public discussions, connected with language rights in Ukraine, is considered in categories and concepts of sociolinguistics. The analysis of conflict factors that cause to the discussions is offered, position of author is outlined in relation to the state-creative prospect of argumentations, where a constitutional norm has constant and initial position.

It is marked that the intralingual factors of argumentation of language rights in Ukraine remain foremost in the circle of the questions discussed by specialists. But society is concentrated on the discussion of different variants of languages' Law in Ukraine, and also legislative acts, where the functions of official language are regulated — in information, in an advertisement, in education etc. The imperative norms of Constitution come into question in connection exactly with the functions of language, where state-creative and communicative statuses of languages in Ukraine are divided. Polarity of ideology in discussions causes to the conflicts, but not to the harmony in the public ideas. In the article the conflict factors, their reasons and possible decisions of language conflict as necessary pre-condition to realization of constitutional norm in relation to language rights in Ukraine are analysed.

Keywords: constitutional norm, state language, language politics in Ukraine, language rights, conflict factors, state-creative function of language.

В. П. ПОНОМАРЕНКО

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ МОВНИХ ПРАВ І ПРАВА МОВНИХ МЕНШИН

У статті розглядаються основні положення Барселонської декларації мовних прав 1996 р. і мовна ситуація в Каталонії та інших регіонах Іспанії (Країна Басків, Галісія), а також Італії і Швейцарії стосовно статусу, поширення й розвитку регіональних мов.

Ключові слова: мовні права, мовні меншини, каталанська мова, регіональні мови, автономний статус.

Не є випадковим той факт, що чи не найвідомішим міжнародним документом, який стосується названої в заголовку проблеми, є Загальна (або ж Всесвітня) декларація мовних прав, проголошена на Всесвітній конференції з мовних прав у червні 1996 р. саме в Барселоні.

Варто зазначити, що розроблялася вона п'ятдесятьма експертами протягом майже двох років, а затверджено було її дванадцяту редакцію. На представницькому форумі, ініційованому Міжнародним пен-клубом і Міжнародним центром етнічних меншин і націй «Ескарре», проведеному за підтримки впливових міжнародних структур, ішлося насамперед про упосліджені мови, існування яких перебуває під загрозою, до того ж у декларації було констатовано, що більшість таких мов «належить народам, які не є суверенними, і що основними чинниками, які перешкоджають розвиткові цих мов і прискорюють процес заміщення, є недостатнє самоврядування й політика держав, що нав'язують свої політичні й адміністративні структури й свою мову» [1].

Не менш важлива й делікатна проблема порушується у вступному положенні, в якому зазначається, що «вторгнення, колонізація, окупація та інші види політичного, економічного або соціального підпорядкування часто призводять до безпосереднього насаджування чужої мови або викривлення сприйняття цінності мов і появи ієрархічного ставлення до мови, яке підриває відданість носіїв мові», а також те, що «мови деяких народів, які недавно здобули незалежність, втягуються в процес мовного заміщення внаслідок політики, що підтримує мову колишніх колоніальних або імперських властей» [2].

Відтак у декларації, представленій Генеральному директорові ЮНЕСКО, наголошується на необхідності врахування мовного й культурного різноманіття у світовому масштабі, заперечується примусова культурна «гомогенізація», визнаються рівність прав усіх мовних спільнот незалежно від статусу, кількості носіїв і хронологічного стану мови, особисті мовні права (на визнан-

[1] Declaració Universal de Drets Lingüístics.— Barcelona, 1998.— P. 18.
[2] Ibid.

© В. П. ПОНОМАРЕНКО, 2013

ня належності до певної мовної спільноти, на приватне й публічне користування певною мовою для задоволення особистих і суспільних потреб) і права колективні (навчати своєї мови й культури, мати доступ до культурних послуг, на належну присутність кожної мови у медійних засобах) тощо.

Попри деяку декларативність і загальний характер документа (в ньому не згадується конкретно жодна з мов), він справив певний вплив на мовну дійсність, принаймні в Іспанії.

Як відомо, Барселона, місто славетного архітектора Антоніо Гауді, розташована на території Іспанії, але для абсолютної більшості місцевого населення є насамперед центром історичної і юридично автономної області Каталонія, яка дала світові художників Сальвадора Далі і Жоана Міро, музиканта Пау Казалса, співаків Жозепа Контрераса (у нас його називають переважно Хосе, тобто на іспанський лад) і Монтсеррат Кабальє, знаних письменників і вчених.

Слід наголосити на тому, що каталонці становлять особливий приклад збереження й розвитку національних, у тому числі мовних, традицій. (Так, наприклад, українські громадяни, які побували на відпочинку в таких місцях, як Коста Брава або Коста Дорада, не без подиву згадують, що представники місцевого населення, починаючи від персоналу готелів, принагідно наголошували на тому, що гості приїхали не до Іспанії, а до Каталонії, або на Балеари, і зовсім не ототожнювали себе з іспанцями.)

1.1. Що ж до каталанської мови, перше писемне свідоцтво якої датується кінцем XII ст., то її історія знала різні періоди — активного розвитку й створення багатої літературної традиції (до XV ст.), зокрема за часів існування самостійного Барселонського графства, поступового переходу значної частини населення до переважного або виключного використання кастильської (іспанської) мови й занепаду каталанської в XVI–XIX ст. на тлі зміцнення абсолютистської влади й подальшої централізації іспанської держави, національного відродження XIX — початку XX ст. й набуття каталанською статусу другої офіційної мови в 30-і рр. минулого століття (республіканська конституція 1931 р. з її концепцією так званого Estado integral — інтегральної держави — надавала широку автономію Каталонії і Країні Басків), репресій і повної заборони мови аж до кримінальної відповідальності за її використання після повалення республіканського ладу, за часів тоталітарного режиму Франко (1939–1975 рр.), демократизація суспільного життя й автономний статус Каталонії з офіційним визнанням каталанської мови 1979 р. й затвердженням її офіційного статусу в «Законі про мовну нормалізацію в Каталонії» 1983 р.

Цим важливим подіям передувало прийняття нової конституції Іспанії в 1978 р., що юридично обґрунтувало й зумовило децентралізацію адміністративно-територіальної структури країни, а це неминуче передбачало істотні зміни в мовній політиці, зокрема щодо мовних прав населення автономних утворень.

Отже, уже понад 30 років консолідація мовних прав є однією з особливостей, що становлять відкриту модель іспанського регіоналізму.

Каталанська мова поширена і в інших автономних областях. Це — Валенсія, де більшість мовців (а також Королівська Валенсійська академія) уважає валенсійську самостійною мовою, і Балеарські острови, крім того, вона є мовою побутового спілкування мільйона людей поза межами Іспанії — у Франції та Італії (на острові Сардинія), а також у піренейському Князівстві Андорра — між Францією та Іспанією, де вона має офіційний статус основної, визнаний ООН.

В іспанському національному контексті каталонці лише з певними застереженнями можуть уважатися мовною меншиною, оскільки вони становлять понад 20 % населення країни (11 із 48 млн), до того ж абсолютна більшість каталонців вільно володіє своєю мовою й активно використовує її на всіх рівнях. Власне, в іспанській конституції навіть не вживається термін minoría «меншина» (етнічні каталонці, баски й галісійці становлять понад третину населення Іспанії).

Наприкінці 1997 р. парламентом Каталонії більшістю голосів було прийнято Закон про мову, затверджений на початку 1998 року, покликаний розширити використання каталанської на всіх рівнях. У ньому досить детально розписано статті, що регламентують ті сфери життя, в яких належить посилити роль і вплив каталанської мови. Водночас стосовно тих сфер, у яких її позиції вже є досить міцними, положення закону мають загальний характер. Варто зазначити, що каталонський уряд активно й цілеспрямовано опікується мовними питаннями.

Наочним прикладом може бути прийняте на його подання рішення Конституційного суду Іспанії від 6 квітня 1999 р. про неконституційність закону про адміністративне діловодство в його мовній частині, згідно з якою вся офіційна документація, що видається в автономії, обов'язково має перекладатися кастильською мовою, навіть коли йдеться про інші автономії, в яких офіційний статус має та сама регіональна мова.

Разом з тим у 2006–2011 рр. у Каталонії понад 300 разів було застосовано значні штрафні санкції (відповідні суми сягали 10 тис. євро) щодо різних, переважно комерційних та сервісних, установ за відсутність у рекламних та інших матеріалах (фактурах, контрактах, інструкціях тощо) інформації каталанською мовою, що пояснювалося саме «обмеженням мовних прав». Відомі також випадки скарг від емігрантів, яким було відмовлено в роботі через те, що вони розмовляють лише іспанською, а не каталанською мовою.

Однак рік тому масові протести викликало парадоксальне на перший погляд рішення Верховного суду Каталонії відновити в правах іспанську мову, до того ж позивачами були каталонці, що виступають проти сепаратизму, які вбачали в місцевій мовній політиці загрозу для майбутнього своїх дітей, адже ті можуть виявитися недостатньо підготовленими до життя. Річ у тім, що регіональна влада запровадила в усіх державних школах та багатьох університетах так звану систему «мовного занурення», яка передбачає навчання виключно каталанською мовою. Що ж до іспанської, то вона вивчається лише як іноземна (один урок на тиждень), нарівні з англійською або французькою. Адвокати звертали увагу на те, що діти представників каталонської олігархічної еліти, найбільших прихильників та ініціаторів названої системи, навчаються в приватних школах з іспанською мовою викладання. Такі факти є свідченням складності й неоднозначності мовного питання.

Переважає каталанська мова і в засобах масової інформації, що функціонують на автономних територіях.

У самій мові поширюються пуристські тенденції, згідно з якими, наприклад, у звертанні нерідко вживається стара форма 2-ої особи множини vys, що, на відміну від нейтральної vosaltres, реалізується у 3-ій особі однини замість «кастиліанізму» vostè (від icп. usted) як форма ввічливості («Ви») [3].

[3] *Marvà J.* Curs superior de gramàtica catalana.— Barcelona, 1985.— P. 180.

Говорячи про Каталонію, варто згадати про славнозвісний футбольний клуб «Барселона». 2009 р. на прес-конференції в Києві тренер барселонської команди Жозеп Гвардіола відповідав на запитання українських журналістів (які перекладалися для нього іспанською мовою) виключно каталанською (щоправда, про це він офіційно попередив заздалегідь відділ міжнародних зв'язків київського «Динамо»). На зауваження щодо того, що каталанська не належить до офіційних мов УЄФА, відповів: «Каталонія — це окрема країна. І це нормально, що ті люди, які розмовляють нею, використовують її у своєму мовленні». (Відтак деякі повідомлення в українських медіа називалися «Гвардіола пропагував у Києві каталонський націоналізм».) Звісно, до цього можна ставитися по-різному, але факт сам по собі є досить красномовним. Утім, найбільше потерпав від цього київський перекладач-іспаніст.

Тож симптоматичним є те, що політологи з різних країн пишуть нині про просування каталанської мови на території автономії, а також за її межами, розширення присутності мови в освітній, інформаційній сферах, в адміністративно-управлінському середовищі, що слугує знаряддям зміцнення становища Каталонії в державі і навіть політичної експансії регіону поза межами каталанського мовного простору.

У 2009–2010 рр., за результатами неофіційних референдумів, понад 90 % населення Каталонії висловилося на користь державної незалежності. У вересні 2012 р. по всій Каталонії прокотилася хвиля масових маніфестацій під лозунгом «Каталонія — нова європейська держава» (слід додати, що 11 вересня традиційно широко відзначається Національний день Каталонії, попри той факт, що це річниця поразки каталонців від іспансько-французького війська в битві під Барселоною 1714 р.).

Недавно в Каталонії відбулися позачергові парламентські вибори, на яких знову, хоч і не так переконливо, як раніше, перемогла націоналістична партія «Конвергенція і союз», що виступає за державну незалежність, але така перспектива видається непевною, принаймні через тяжку економічну кризу, яка особливо вразила цей найважливіший у промисловому відношенні регіон країни.

Отже, історичний досвід Каталонії і каталанської мови зайвий раз підтверджує, що тільки збереження й усіляке підтримання належного статусу своєї мови, постійна турбота про неї можуть значною мірою вирішити мовне питання, водночас перегини й екстремістські прояви в мовній і національній сферах є, як правило, історичним наслідком тих утисків, яких та чи та мова свого часу зазнавала.

За всіх умов каталонці, як один із найбільших європейських етносів, що не мають власної національної держави, у певному розумінні можуть слугувати прикладом постійного й наполегливого відстоювання своїх прав, а також поваги до власної мови, культури і традицій.

Коротко — для порівняння — про інші мови Іспанії (а також Італії і Швейцарії), що не є мовами «титульної нації».

1.2. Ситуація з генетично ізольованою баскійською мовою (за образним висловом професора К. М. Тищенка «мовним Мафусаїлом Західної Європи»), офіційний статус якої було затверджено 1982 р. (водночас такого не можна сказати про Францію, де проживає 800 тис. басків), у багатьох рисах є подібною.

Найістотніша відмінність полягає, однак, у тому, що лише приблизно третина етнічних басків (в Іспанії) володіє рідною мовою (у більшості джерел

ідеться про 800–850 тис. носіїв мови [4]), хоча, за статистичними даними, баскійські (нерідко дещо іспанізовані. — *В. П.*) прізвища (на зразок Ibárruri, Eyzaguirre, Ugarte, Goycochea) тільки в Іспанії мають чотири з половиною мільйони людей.

Проте національна самосвідомість присутня і є цілком зримою. Автор кілька років тому супроводжував делегацію парламенту Країни Басків, і хоча, як показало здійснене ним опитування, жоден із членів численної делегації не міг сказати, що добре знає саме рідну мову, на відміну, скажімо, від англійської, після офіційної зустрічі в Житомирській обласній державній адміністрації всі були дещо збентежені тим, що у виступі голови вони жодного разу не почули щось про Країну Басків, натомість кілька разів ішлося про дорогих гостей із Королівства Іспанія, що є, як відомо, офіційною назвою держави.

Крім того, загальна картина ускладнюється тим, що баскійське націоналістичне об'єднання ETA нерідко вдавалося до екстремістських методів політичної боротьби, які не знаходили загальної підтримки серед басків.

1.3. Галісійська мова, якою можуть розмовляти (в Іспанії) близько 3 мільйонів людей (деякі романісти говорять, щоправда, про діалект або різновид чи варіант португальської, що сформувався насамперед за умов значного впливу іспанської мови) є консервативнішою порівняно з португальською, але визнаний галісійський консерватизм можна вважати одним із своєрідних виявів національної і мовної самосвідомості.

Так, наприклад, значна частина галісійців, за свідченнями інформантів, також воліє радше вживати в увічливому звертанні до однієї людини питому форму 2-ої особи множини vós (як це було колись у португальській мові), сприймаючи «офіційні» форми vostede і vostedes (що склалися під впливом іспанських) як іншомовні, так само як і «кастилізовані» форми 2-ої особи множини vosoutros і vosoutras (від ісп. vosotros і vosotras), що є загалом маловживаними.

Проте, незважаючи на офіційний статус в автономній області Галісії від 1979 р., ця мова значного поширення не має. Показовий екстралінгвістичний факт — вона також потрапила під заборону за часів диктатури Франко, галісійця за походженням.

Спостерігається дещо парадоксальне на перший погляд явище: з одного боку, галісійська використовується нарівні з іспанською в офіційних сферах (юридичній, парламентській, видавничій), а з другого боку, — на побутовому рівні нею користуються дедалі менше, що створює ситуацію мовного конфлікту [5]. Вплив іспанської мови спричиняє також типову для мовлення галісійців інтерференцію, і в цьому розумінні можна говорити про певну подібність до лінгвістичної ситуації в Україні.

2.1. Яскраво виражені національна самосвідомість і самовизначення носіїв сардинської мови в Італії, хоча всі сардинці (як і галісійці) є практично двомовними або навіть переважно італомовними, а мова приблизно 2 млн сардинців від 1997 р. має регіональний статус і до того ж «становить сукупність значно диференційованих діалектів» [6]. (Авторові довелося чути від них, наприклад, такі промовисті слова: «Я — сардинець з італійським паспортом»

[4] Див., напр.: *Morris M.* Basque // Europe phrasebook.— Victoria, 2001.— P. 19; 2006. IV Mapa Sociolingüístico.— Vitoria-Gasteiz, 2009.— P. 33.

[5] Див.: *Нарумов Б. П.* Галисийский язык // Языки мира. Романские языки.— М., 2001.— С. 518.

[6] *Нарумов Б. П.* Сардинский язык // Языки мира. Романские языки.— М., 2001.— С. 160.

(службовець із Кальярі) або «Політично я італійка, а взагалі сардинка» — офіціантка з Парми на півночі Італії) [7].

Сфера вживання сардинської мови переважно побутова (родинна), до того ж вона постійно звужується [8], що вподібнює ситуацію до галісійської.

2.2. Абсолютна більшість італійців відносить до італійських діалектів мову фріулів, що проживають переважно на північному сході країни в області Фріулі-Венеція-Джулія, яку 1999 р. офіційно визнано «історичною міноритарною мовою», права якої захищені на локальному рівні.

Показовий соціолінгвістичний факт — етнічні фріули (громадяни Італії), з якими нам довелося спілкуватися, рішуче відокремлювали свою мову (іт. friulano) від італійської або італійських діалектів, хоча й були не дуже знайомі з лінгвістичним терміном retoromanzo 'ретороманський'. Це підтверджує висновки російських мовознавців: «Етнічна самосвідомість фріулів виражена чітко, але вони вважають себе частиною італійської нації. На думку фріульських лінгвістів, розрізнення мови й діалекту стосовно фріульської ситуації не має сенсу. У сучасній лінгвістичній літературі фріульська йменується як мовою, так і діалектом, причому обидві ці дефініції, відбиваючи різне розуміння соціолінгвістичної або суто лінгвістичної проблематики, аж ніяк не припускають будь-якого зв'язку фріульської мови з ретороманською мовою» [9].

Щоправда, італійці, на відміну від іспанців, значно менше переймаються національними й мовними проблемами, а найхарактернішою рисою мовної ситуації є наявність і активне використання в побуті й певною мірою в суспільному житті великої кількості регіональних діалектів, що вирізняються своїми характерними ознаками.

2.3. Близькими до фріулів є, як відомо, ладини (їх усього близько 35 тис.), що проживають також на території сусідньої Швейцарії. Ладинська мова (вона ж тірольська або центральна ретороманська, доломітська, трентінська тощо, загальноприйнятої назви немає) представлена кількома групами говорів. Протягом останніх двох десятиліть здійснюються спроби впровадити єдиний літературний стандарт, але наразі здійснити це не вдалося. Переважна більшість ладинів володіє рідною мовою в усній формі.

Офіційний статус ладинської у провінції Больцано було визнано Конституцією італійської області Трентіно-Альто-Адідже ще в 1948 р. й підтверджено законом 1972 р. Проте автономні права на місцевому рівні реалізуються неповною мірою, насамперед через те, що мають здебільшого формальний або ж частковий характер (так, наприклад, можна звертатися ладинською до представників державної влади, але тільки в окремих районах і не до представників поліції), до того ж усі носії ладинської мови є, як мінімум, білінгвами. Тому дослідники висловлюють сумніви щодо існування ладинської етнолінгвістичної спільноти як такої.

2.4. Власне ретороманцями називають іноді близько 40 тис. романшів, найорганізованішу з-поміж ретороманських спільнот, мова якої з 1938 р. є однією з чотирьох національних (але не офіційних) мов Швейцарської Конфедерації, офіційною вона є лише в плані спілкування з її носіями.

---

[7] *Пономаренко В. П.* Категорія звертання та засоби її вираження в індоєвропейських мовах — етапи історичного розвитку і сучасність.— К., 2008.— С. 202.

[8] Див.: *Oppo A.* Le lingue dei sardi.— Cagliari, 2007.— P. 17.

[9] *Нарумов Б. П., Сухачев Н. Л.* Фриульский язык // Языки мира. Романские языки.— С. 365.

І в цьому випадку йдеться про сукупність територіальних варіантів, але існує також норма наддіалектного характеру, яка частково виконує офіційні функції на місцевому рівні. І хоча, наприклад, у більшості початкових шкіл у місцях поширення романшської вона є мовою викладання, основною залишається побутова (родинна) сфера її використання, а в спілкуванні носіїв різних діалектів переважає німецька мова [10].

Отже, проблема мовних прав у різних країнах залишається актуальною й неоднозначною. Проте її розв'язання значною мірою залежить не тільки від виваженої об'єктивної політики з боку законодавчої й виконавчої влади, а й від належної громадянської позиції мовців як носіїв рідної мови.

V. P. PONOMARENKO

UNIVERSAL DECLARATION OF LINGUISTIC RIGHTS AND RIGHTS OF LINGUISTIC MINORITIES

The article deals with the main clauses of Barcelona Universal Declaration of Linguistic Rights of 1996, linguistic situation in Catalonia and other regions of Spain (Basque Country, Galicia), as well as of Italy (Sardinia, Friuli), Switzerland (Graubünden, where also Romansh, a Rhaeto-Romance language, is spoken) as for status, diffusion and development of regional languages.

The afore-said Declaration is one of the most important international documents concerning linguistic issues.It regards mainly endangered languages. Barcelona is the capital city of Catalonia, an autonomous community of Spain where the Catalan language, often oppressed in the past, is actually not only officially recognized but widely spread and promoted also by the authorities at all levels. Despite certain exaggerations, the situation in Catalonia can be an example of persistent upholding of linguistic rights, national culture and traditions. Although national self-consciousness is also evidently present in other linguistic minorities both in Spain and in other European countries, the percentage of ethnic Basques, Galicians, Sardinians, Friulians or Ladin people speaking and using actively their languages and protecting their rights is considerably smaller. So far, the solution of problems related to languages, which are still topical in most multinational countries of today's Europe, depends not only on legislation conditions, favorable in most cases, and official status, national or regional, but also on civil position and mentality of speakers belonging to ethnic and linguistic minorities.

K e y w o r d s: linguistic rights,linguistic minorities, Catalan language, regional languages, autonomous status.

[10] Див.: *Бородина М. А.* Современный литературный ретороманский язык Швейцарии.— Ленинград, 1969.— С. 4; *Сухачев Н. Л., Горенко Г. М.* Ретороманский язык // Языки мира. Романские языки.— С. 337; *Roveredo Furer J.-J.* Die aktuelle Lage des Romanischen.— Neuchâtel, 2005.— S. 41.

Г. М. ЯВОРСЬКА

СПЕЦИФІКА МОВНОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ (приклад Молдови)

У статті розглянуто характеристики мовної лояльності та її специфіку на пострадянському просторі. Встановлено зв'язок мовної лояльності з особливостями мовної ситуації та мовними ідеологіями. За допомогою результатів аналізу фокус-груп показано дискурсивні вияви мовної лояльності в Молдові. Визначено вплив фактора «першої мови» на види мовної лояльності.

Ключові слова: мовна лояльність, комунікативний конфлікт, мовні ідеології.

Регулярне загострення мовних проблем на пострадянському просторі не є випадковим, що змушує уважніше придивитися до цього явища. Мовні гасла в пострадянських країнах регулярно використовуються в політичній боротьбі, проте причини, що уможливлюють це, залишаються за кадром. Водночас, як свідчить досвід реалізації мовної політики в цих країнах, спроби здійснити правове регулювання мовних проблем у ситуаціях, коли бракує суспільного консенсусу, не дають бажаного результату і здатні лише посилити соціальне напруження. Це потребує докладнішого аналізу специфіки мовної лояльності на пострадянському просторі.

Як відомо, уперше в соціолінгвістику поняття «мовної лояльності» ввів Дж. Фішман [1]. Мовна лояльність, що буквально означає «вірність» або «відданість» мові, у соціолінгвістиці та суміжних дисциплінах стосується оцінки й характеру зусиль, які докладає спільнота для збереження власної мови.

Перш ніж перейти до опису явища мовної лояльності та її виявів, необхідно уточнити й прояснити зміст терміна. Для цього варто, на нашу думку, звернутися до з'ясування особливостей семантики та функціонування слів *лояльний* та *лояльність* у загальному, не термінологічному вжитку.

В українській мові та культурі поняття лояльності донедавна належало до периферійних. Уживання терміна *лояльність* (так само як прикметника *лояльний*, від якого воно утворене) помітно активізувалося останніми роками. При цьому поступово відбулася зміна значення слова. «Словник української мови» містить відсилкову статтю на *лояльність* з двома ілюстраціями. Це слово в ньому тлумачиться як абстрактний іменник жін. р. до прикметника *лояльний*, що, за словником, має такі значення: «1. Який тримається в межах законності (іноді лише формально); // Який свідчить про таку поведінку.

[1] Language Loyalty in the United States: the maintenance and perpetuation of non-English mother tongues by American ethnic and religious groups / J. A.Fishman (ed.).—The Hague, 1966.—478 p.

© Г. М. ЯВОРСЬКА, 2013

2. Який коректно, доброзичливо ставиться до кого-, чого-небудь». Таким чином, *лояльність*, з одного боку, позначала дотримання закону (згідно з етимологією слова, яке сягає лат. lex «закон», legalis «законний; правильний»), причому дотримання формальне, тобто з негативним відтінком осуду. А з другого, — це слово вживалося на позначення доброзичливого ставлення, тобто нібито мало позитивну оцінність. На останнє значення, однак, жодних прикладів не наведено. Щоправда, у статті *лояльність* маємо ілюстрацію, яка тяжіє до семантики «коректного ставлення», але виявляється, що тут ознака 'лояльність' має скоріше негативне забарвлення, бо йде в парі з відсиланням до вимушеності та нещирості, на які вказує прикметник *удаваний*: «Обов'язок господаря змушує Валентина Модестовича хоч би й до *удаваної лояльності*» (Ю. Шовкопляс). Цей приклад є показовим ще й тому, що недвозначно пов'язує *лояльність* з формальним дотриманням певних соціальних конвенцій.

Однак у сучасній українській мові ситуація з цим поняттям, судячи з даних Корпусу текстів української мови [2], має дещо інший вигляд. Принаймні матеріал нехудожніх текстів містить значну кількість прикладів, з яких випливає, що це слово нині вживається на позначення «вірності», «відданості», інколи воно означає просто «нейтральність», «відсутність ворожості», і переважно характерне для політичних текстів: «Москва мусить надавати Чечні нові й нові кошти, аби втримати *лояльність* тамтешніх еліт і убезпечити себе від війни або розвалу» (КТУМ). У новітніх контекстах *лояльність* постає як у цілому позитивна ознака, а її зв'язок із соціальними умовностями приймається як даність. Показові також уживання цього іменника з дієсловами *втримати*, *дотримати*, *зберегти*, тобто *лояльність* виступає як змінна якість, що вимагає певних зусиль для свого збереження. Крім цього, слово в текстах супроводжується вказівками на зовнішні й певною мірою показні вияви якості: *лояльність* часто трапляється в супроводі дієслів *демонструвати, показувати* тощо.

Таким чином, можемо констатувати, що іменник *лояльність* (1) позначає непостійну, змінну якість, яка вимагає певних зусиль для її підтримки; (2) супроводжується зовнішніми виявами, що свідчать про її наявність; (3) належить до простору соціальних конвенцій; (4) здатна набувати негативної оцінності внаслідок підкреслення формального та показного характеру її виявів. Зміст же самої якості є досить розмитим і коливається в діапазоні від «вірності» й «відданості», з одного боку, до нейтральної відстороненості й відсутності ворожості, — з другого.

Здається, ці ознаки так чи інакше спрацьовують також у виявах лояльності щодо мови і підлягають урахуванню при її розгляді. Ідеться насамперед про не цілком усвідомлювані настанови щодо мови, які побутують у тій або іншій спільноті та впливають на мовну поведінку й мовні ідеології [3] її членів.

Поширене в спеціальній літературі уявлення про те, що явище мовної лояльності дорівнює збереженню мови, а відсутність лояльності — зміні мови, є спрощеним, оскільки лояльність передбачає не тільки свідомі дії членів мовних спільнот, а й неявні несвідомі настанови, які зумовлюють вибір мови. Нерідко явна лояльність щодо рідної мови (або мови історичного спадку) може

[2] Корпус текстів української мови (КТУМ).— http://www.mova.info/corpus.aspx.

[3] Про поняття «мовні ідеології» див.: *Yavorska G.* The impact of ideologies on the standardization of modern Ukrainian // Intern. Journ. of the Sociology of Language.— 2010.— Vol. 201.— P. 163–197.

супроводжуватися не задекларованим (прихованим) вибором членів спільноти на користь домінантної мови [4]. Зрештою, виникає суперечність між настановами членів спільноти і їхньою мовною поведінкою. Наприклад, інколи проголошується символічна лояльність до мови історичного спадку (рідної), а реально, тобто на рівні мовної поведінки, діє прагматична відданість домінантній мові.

Отже, існують такі вихідні положення щодо явища мовної лояльності:

1. Мовна лояльність належить до засобів, які пов'язують членів тієї або іншої мовної спільноти між собою.

2. Мовна лояльність може бути виражена різними засобами, як (соціо)лінгвістичними (вибір на користь тієї або іншої мови), так і дискурсивними (висловлювання і міркування на теми мови в супроводі паравербальних засобів).

3. Об'єктом мовної лояльності може бути як літературний стандарт, так і ненормовані варіанти мови (діалекти, тощо). При цьому розмовні ненормовані мовні варіанти нерідко виступають у ролі символу, що має потужні соціальні смисли в протистоянні зовнішнім впливам [5].

4. Показником мовної лояльності є модель вибору мови в складній соціолінгвістичній ситуації. Вибір тієї або іншої мови чи мовного варіанта є вираженням мовної лояльності і водночас показником настанов щодо спільноти (локальної, регіональної або національної).

Мовні ситуації і принципи мовної лояльності на пострадянському просторі, за всіх конкретних відмінностей, продовжують зберігати певні спільні риси, пов'язані з особливостями мовної ситуації радянського періоду. Ставлення до російської мови, що виконувала в СРСР роль офіційної, не випадково виявляється ключовим. Звичайно, у кожній зі створених у 1991 р. держав мовна ситуація мала свою специфіку, що змушує розглядати такі випадки окремо. Ще одну спільну рису знаходимо в історії мовного законодавства на пострадянському просторі. Вона демонструє безпосередній зв'язок між законами про мову і національним суверенітетом новостворених держав. Боротьба за політичну незалежність послідовно супроводжувалася боротьбою за державний статус національних мов.

У 1988–1990 рр. Верховні ради республік СРСР почали приймати закони про мови, які встановлювали державний статус національних мов та істотно розширювали офіційну сферу їхнього вживання. Після прийняття законів про мови майже відразу почалося прийняття тодішніми республіками декларацій про незалежність, і мовні питання опинилися в центрі боротьби за політичну незалежність і національну ідентичність [6].

Приклад Молдови з погляду вивчення особливостей мовної лояльності становить неабиякий інтерес, зокрема через зв'язок сучасних мовних проблем не лише з радянським періодом, а й також і з віддаленішим історичним періодом. Істотним чинником, що впливає на специфіку мовної лояльності в Молдові, є наявність «замороженого конфлікту» на її території.

Назвемо тільки деякі факти, що вплинули на мовну ситуацію в Молдові. Після 1812 р. частина території Молдови на схід від р. Прут відійшла до Росій-

---

[4] Concise Encyclopedia of Sociolinguistics / Ed. by R. Mesthrie.— Amsterdam et. al., 2001.— P. 521.

[5] *Milroy J., Milroy L.* Social Network and Social Class : Toward an Integrated Sociolinguistic Model // Language in Society.— 1992.— Vol. 21. N 1.— P. 1–26.

[6] *Яворська Г. М.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада.— К., 2000.— С. 154–155.

ської імперії. Так ця територія виявилася відірваною від формування румунської національної держави і процесу, що його супроводжував, — затвердження латинської графіки для румунського літературного стандарту. Російська мова стала тут мовою, необхідною для соціального росту й кар'єри. Населення, що розмовляло румунською, виявилося сконцентрованим у сільській місцевості, і саме селяни підтримували традиційну молдавську ідентичність [7]. У 1918–1940 рр. і 1941–1944 рр. сучасна територія Республіки Молдова входила до складу Королівства Румунії, у 1940–1941 і 1944–1991 рр. — до складу СРСР як Молдавська РСР (у 1990–1991 рр. — РСР Молдова).

У 1989 р. Верховна Рада Молдавської РСР надала державного статусу молдавській мові. Було також прийнято закон «Про повернення молдавській мові латинської графіки». Положення про державний статус молдавської мови міститься в Конституції Молдови (1994). Гагаузька мова має статус офіційної в Автономній Гагаузькій республіці. 2003 р. до «Закону про функціонування мов» від 1989 р. були внесені зміни. Зокрема, статус «мови міжнаціонального спілкування», поряд з російською, був закріплений також за молдавською мовою.

У цій статті використано дані, отримані в листопаді 2010 р. за методом аналізу фокус-груп [8]. Дослідження проводилося у трьох населених пунктах — Кишиневі (столиці), Комраті (столиці Гагаузької автономії), Белці (районному центрі).

Аналіз даних, отриманих унаслідок опитування фокус-груп, останнім часом починають використовувати в лінгвопрагматиці й соціолінгвістиці. Фокус-групи створюють особливий тип комунікативної взаємодії, результати якого надаються для проведення докладного дискурс-аналізу. Важливим є характер взаємодії між учасниками, які невимушено, під час повсякденного спілкування висловлюються на задані теми, формулюючи своїми словами думки й погляди з певної проблеми.

Темою обговорення були мовні проблеми й мовні конфлікти в Молдові. Особливо цікавили дослідників ситуації вибору мови в тих або інших побутових ситуаціях, а також комунікативні конфлікти, що могли у зв'язку з цим виникнути. Такі ситуації мали продемонструвати специфіку мовної лояльності учасників експерименту.

Зазначимо, що ситуація спілкування у фокус-групі містить велику кількість факторів, що спричиняють ефект збурення. По-перше, це мова дослідників, у даному випадку — російська. При цьому російську експериментатори використовували як другу мову — в межах опитування в присутності респондентів вони спілкувалися між собою українською, що повинно було частково знівелювати враження їхньої солідаризації тільки з однією — російськомовною — частиною респондентів.

По-друге, стандартна процедура відбору учасників фокус-груп не передбачає квотування за мовною ознакою (наприклад, за ознакою «рідна мова»). Ця ознака для визначення типів мовної лояльності досить істотна, тому при аналізі доводилося орієнтуватися на непрямі показники, зокрема лінгвопрагматичні.

Набагато надійнішим критерієм у цьому випадку є зміст реплік учасників. Так, при відповіді на загальне питання про конфлікти в ситуації побутового спілкування, викликані нерозумінням або небажанням переходу на мову спів-

[7] *Ciscel M.* Language and identity in post-Soviet Moldova // Consequences of Mobility / B. Preisler et al. (eds.).— Roskilde, 2005.— P. 106–119.

[8] *Яворская Г. М.* Языковые конфликты и языковые идеологии в Молдове (на материале анализа фокус-групп) // Studia linguistica.— 2011.— Вып. 5. Ч. 1.— С. 349–361.

розмовника (без уточнення, про яку мову йдеться), учасники з російською-1 розповідали про випадки небажання співбесідника переходити на російську, тоді як учасники з молдавською / румунською-1 наводили приклади небажання або невміння говорити *по-румынски*. Таким чином, було встановлено, що мова-1 задає перспективу розповідей про комунікативні конфлікти, викликані мовним бар'єром. Тобто оповідач по суті ототожнює себе зі своєю мовою-1.

Крім цього, фактор мови-1 певною мірою задає й тематичну перспективу повідомлення. У розмові про комунікативні конфлікти учасники з російською-1 підкреслюють навмисне небажання персонажа-співрозмовника говорити (відповідати) російською. Це відбувається на тлі явного або прихованого припущення про те, що всі жителі Молдови насправді володіють російською мовою. Ми не спиняємося зараз на тому, наскільки таке уявлення, що ґрунтується на реаліях асиметричного білінгвізму радянського періоду, відповідає нинішній мовній ситуації. Однак на рівні уявлення про ситуацію воно досить поширене і є складовою частиною мовної лояльності в Молдові. При цьому створюється враження, що подібні уявлення про мовну ситуацію можуть, так би мовити, дещо «запізнюватися» щодо реальної мовної ситуації (не виключено, що певна частина молоді в Молдові може вже не володіти російської мовою).

Саме уявлення про те, що співрозмовник «насправді» знає російську мову, є підставою для висновку про «небажання відповідати по-російському». Уявлення про стан справ, що існує «насправді», породжує специфічний складник комунікативного конфлікту, який можна позначити як звинувачення співрозмовника в нещирості, лицемірстві, фальші тощо. Тобто в кінцевому підсумку, у випадку комунікативного конфлікту, пов'язаного з відмовою адресата говорити російською мовою, оповідач убачає порушення максими Грайса «кажи правду, не бреши!».

Що ж стосується зафіксованих під час проведення фокус-груп розповідей про конфлікти, викликані відмовою російськомовних говорити молдавською / румунською (розповіді від імені носіїв румунської-1), то такі випадки трактуються як «неповага» до державної мови, слідом за якою йде моральний осуд. Тут ми маємо вияв мовної лояльності, так би мовити, в чистому вигляді, оскільки порушення «вірності» заслуговує на моральні санкції.

Слід зазначити, що комунікативні максими Грайса, які формулюють принципи кооперативності, не охоплюють випадків порушення мовної лояльності як таких. З погляду прагматики, такі випадки можна розглядати як порушення принципів увічливості, що виявляються важливішими за вимоги кооперативності. Головний із принципів увічливості був сформульований свого часу Робіном Лакоффом у вигляді «будь приязним!». Брак приязні, дружності у вигляді мовної лояльності (а мовна лояльність, як зазначалося, поєднує членів спільноти) не випадково інтерпретується як різновид агресії, демонстрація негативного ставлення. Про це свідчить, наприклад, такий запис, зроблений у Кишиневі: «От…у паспортному столі…співробітник у триста одинадцятому кабінеті, тому, що я наполіг своєю говорити, своєю румунською, вона мене почала не приймати, скажімо, не розглядати мої документи… Просто поки я не звернувся до її, як там це називається, начальник є, пригрозив навіть, що подзвоню до Кишинева (називає прізвище) — тоді стала вона нормально говорити нашою рідною, румунською, і навіть намагалася десь мені догодити, ну, в сенсі, якщо треба було десь щось дописувати, ну, в сенсі за мене це робила. Таких випадків повно... просто таке ставлення до нас, але це, видно, з нашої вини».

У цілому, дослідження спілкування в межах фокус-груп підтверджує одну з передбачуваних характеристик сучасної мовної ситуації в Молдові: російська мова широко використовується в ролі «другої мови», тоді як молдавська / румунська функціонує як мова-2 усе ще недостатньо. Як показують отримані дані, носіям гагаузької й української мов, що проживають у Молдові, навіть у випадку володіння гагаузькою й українською, «зручніше» як другу мову використовувати саме російську, а не молдавську. Хоча потреба у використанні молдавської поступово збільшується, а росіяни-монолінгви, особливо за межами Кишинева, у таких містах, як Белц і Комрат, почуваються цілком упевнено, про що свідчить під час проведення фокус-групи в м. Белц згаданий у розповіді заклик «говорити нормальною мовою», тобто російською, від тих, хто не володіє молдавською. Однак наявні й ознаки зміни цієї ситуації, коли «нормальним» виявляється говорити румунською («почала вона *нормально говорити на нашій рідній, румунській*»).

Розуміння і позначення мови-1 («рідної») як *нормальної* узгоджується з нашим висновком про те, що мова-1 задає дейктичну і тематичну перспективу оповідань про комунікативні конфлікти, викликані мовним бар'єром, а оповідач «за умовчанням» ототожнює себе зі своєю мовою-1.

Головною проблемою при проведенні подібних фокус-груп є неготовність і небажання учасників відповідати на прямо сформульовані питання щодо їхніх поглядів на мову (мови) й особливості мовної ситуації також під час повсякденного спілкування з представниками інших мовних груп. Чутливість цієї проблематики приводить до небажання учасників невимушено висловлюватися на мовну тему.

Питання про відомі учасникам повсякденні ситуації комунікативних конфліктів, пов'язаних з вибором мови спілкування (у транспорті, магазині, на вулиці), привело до озвучування не стільки власних думок, скільки поглядів, що вважаються соціально прийнятними. Так, показовими в цьому розумінні є репліки зі словами *не пам'ятаю* у відповідь на прохання розповісти про побутову ситуацію, коли співрозмовник відмовлявся відповідати через «не таку» мову адресанта. Напр.: «Ну, *я не пам'ятаю такий момент*..., але якщо б так було, я могла б зараз і на російській, і на румунській» (Кишинів).

Показовими також є відмова впевнено підтвердити, що описувана ситуація відбулася безпосередньо з мовцем, і перехід на рівень узагальнень (*різні ситуації бувають*): «[Ведучий:] Тобто це ситуації, які бували особисто з Вами? [Респондент:] Так. Ну ні (рос. Да. Ну нет). Ну як, є різні магазини, різні випадки бувають... скажімо, люди різні».

У цілому, найхарактернішою є первісна негативна реакція (*ні, зі мною таких випадків не бувало*), а це свідчить про те, що пропоновані питанням варіанти поведінки (відмова відповідати через те, що мова того, хто звертається, «не підходить») вважаються соціально неприйнятними, хоча в реальному житті, судячи з відповідей, трапляються нерідко. Як вихід з неприємної ситуації, часто вибирають відмову продовжувати спілкування. Інакше кажучи, якщо людині, яка звертається на вулиці або в магазині російською чи молдавською, не відповідають, вона просто йде.

Узагалі в розглянутих ситуаціях діють дві комунікативні тактики: перехід на мову адресата (у випадку володіння двома мовами — молдавською і російською) або переривання комунікації (*іду до іншого магазину*). Варто наголосити, що реальний ступінь володіння обома мовами вирішального значення не має. Набагато важливішими є уявлення про «правильну» мовну поведінку в

умовах білінгвізму. Її розуміють в основному як перехід на мову співрозмовника: «Я іноді звертаюся молдавською, але якщо вони мені відповідають по-російськи, то я вже по-російському розмовляю з ними» (Белц), «Я молдавську погано знаю, але відповідаю, якщо мене запитують, наскільки мені дозволяють мої знання, — моя культура мене змушує відповідати максимально молдавською мовою» (Кишинів).

Випадки відмови говорити (відповідати) мовою співбесідника (молдавською чи російською) породжують психологічне напруження. Зміст комунікативного порушення, яке на перший погляд має суто мовну природу (нерозуміння співбесідника у випадку неволодіння його мовою), є складнішим і залежить від дії фактора (функціонально) першої мови. Мовці з першою румунською / молдавською розцінюють відмову або невміння співбесідника відповідати молдавською як вияв порушення мовної лояльності і, відповідно, як вияв мовної агресії. Натомість мовці з першою російською сприймають відмову відповідати російською як вияв «нещирості та лицемірства».

Простежується тенденція самоототожнення мовців із власною першою (рідною) мовою, яку в умовах неформального спілкування позначають ще як «нормальну». Мовні проблеми не мають одного — раз і назавжди — способу розв'язання і вимагають від фахівців і громади безперервних зусиль. Пошуки громадського компромісу з мовних питань мають вирішуватися в правовому, соціально-політичному, освітньому, лінгвістичному та інших аспектах з урахуванням постійної динаміки мовних ситуацій.

H. M. YAVORSKA

LANGUAGE LOYALTY IN POST-SOVIET COUNTRIES (THE CASE OF MOLDOVA)

The regular language conflicts in post-Soviet states calls attention to the language loyalties in these countries. The peculiarity of language loyalties here is a result of language situations determining by the specific type of asymmetrical bilingualism receiving from the Soviet period. Attitude towards Russian is of crucial importance for speakers whether it is the first language or the second one. The case of Moldova is significant as it reveals specific features of some post-Soviet language ideologies and their impact on manifestation of language loyalty.

This article examines the data collected during the field research in Moldova in 2010. The focus groups methodology enables to explore the discursive dimension of language loyalty. It helps to reveal people's views of languages they use so as their covert language attitudes that shape different language loyalty models. The researchers concentrated on the situations of communicative conflicts connected with the Romanian — Russian bilingualism. It concerns the unwillingness and/or impossibility of use Romanian / Moldavian or Russian in everyday communication.

Focus group participants use different narrative strategies depending of their first language. The participants with Russian as L_1 are inclined to believe that the interlocutor intentionally does not want to speak their language pretending to be ignorant. Hence, they think an interlocutor is a liar. Whereas the participants with Romanian as L_1 consider similar cases as overt lack of respect for official language. The lack of language loyalty they understand as aggression. Thus, the L_1 factor determines the model of language loyalty. The speakers incline to identify themselves with their first language (native tongue) which they informally call normal.

K e y w o r d s: language loyalty, communicative conflict, language ideology.

А. БРАЦЬКИЙ

ПРО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ В УМОВАХ ПОСИЛЕНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ

Стаття присвячена питанню забезпечення прав національних мов в умовах посиленої інтерференції. Матеріал розглядається на порівняльному тлі досвіду сусідніх держав центральноєвропейського ареалу з особливим урахуванням слов'янського простору. Тексти конституції окремих держав, або документів, що мають характер основних правових документів, вказують на неабияке значення справи врегулювання статусу національної мови. При цьому, у кожної з країн, основний документ, що врегульовує статус національної або державної мови, засвідчує індивідуальний підхід до справи й індивідуальний пошук вирішення згаданого питання.

Ключові слова: мовна політика, національні мови, слов'янські мови.

Коли в реаліях сучасної України здійснюється спроба аналізу способів забезпечення прав національних мов у таких країнах, як Литва, Польща або Словаччина, неодмінно постає питання: чи взагалі цим мовам потрібна якась особлива охорона? Можливо, однак, що формулювання провідної тези слід було б реалізувати шляхом висунення гіпотези, що ситуація з національною мовою значною мірою залежить, мабуть, саме від запобігання руйнівним процесам через забезпечення її прав, особливо при ймовірній посиленій інтерференції. Для кожної з вищезгаданих країн таким випробуванням був момент вступу до західноєвропейських структур (НАТО, ЄС), що могло викликати обґрунтовані побоювання за долю національної мови.

Предметом нашого аналізу є дослідження способів забезпечення прав національних мов, використаних в основних державних документах країн центральноєвропейського ареалу. Об'єктом обрано відповідні записи в конституціях або документах, що мають такий характер, де чітко формулюється інституція національної мови. Метою статті є висвітлення механізмів правового (конституційного) поля, використаних задля забезпечення прав і статусу національної мови. Способом реалізації цього завдання є порівняльне зіставлення відповідних документів. Очікувані результати і новизна роботи полягають саме в з'ясуванні найкращого способу забезпечення прав національної мови [1].

Разом зі вступом Польщі до Європейського Союзу (1 травня 2004 р. з дев'ятьма іншими європейськими країнами, у тому числі — п'ятьма слов'янськими) справа вживання і статусу польської мови вийшла на зовсім інший рівень, адже офіційно у Брюсселі всі мови об'єднаної Європи рівні. Тож на внутрішню мовну політику Польщі нашарувалася зовнішня і внутрішня політика ЄС з подвійним

[1] Ця стаття є продовженням наших досліджень сучасної мовної ситуації в центральноєвропейському ареалі (*Брацкі А.* Сучасна мовна політика — польський досвід у слов'янському вимірі // Київські полоністичні студії.— К., 2013.— Т. 22.— С. 436–439).

© А. БРАЦЬКИЙ, 2013

баченням Європи як об'єднання національних батьківщин і нової федерації на зразок сполучених штатів Європи. Слід згадати, що вже з 1989 року після вступу на шлях сучасної демократії в розумінні ролі мови для існування польської держави багато змінилося. До 2004 р. практично ліквідовано із суспільного життя «новомову», цензуру радянського зразка і заборону на друк творів письменників-дисидентів, а ЗМІ стали простором як державної, так і громадянської активності.

Нині основним законодавчим актом, що регулює правовий захист польської мови, є Закон про польську мову від 7 жовтня 1999 року, який набув чинності після шестимісячного періоду vacatio legis. Ранг цього закону підвищує преамбула, що унаочнює значення польської мови для національної ідентичності та культури. Він також підкреслює необхідність захисту національної ідентичності в процесі глобалізації та розвитку польської культури (особливо через захист польської мови). Захист цих цінностей є обов'язком усіх громадян та органів влади, державних установ і організацій, що беруть участь у суспільному житті Республіки Польща.

Правова охорона польської мови також охоплює питання, пов'язані з використанням польської мови в суспільному житті та в процесі товарообміну, а також під час реалізації положень трудового законодавства на території Польщі. Важливість захисту польської мови підкреслює хоча б Постанова польського Сенату від 22 грудня 2005 р. про оголошення 2006 року Роком польської мови.

Відповіді на питання про необхідність захисту польської мови слід також шукати в пояснювальній записці до урядового законопроекту про польську мову, в якій ідеться про те, що «(...) нині існують вагомі причини для того, щоб докласти зусилля до захисту, у тому числі правового, польської мови. Найвагоміші з них три: польська мова є державною мовою, якою користуються органи державної влади, центральних і місцевих органів влади, польська мова є культурним надбанням, що має вартість сама по собі; польська мова є важливою економічною категорією, яка впливає на якість життя її користувачів у галузі торгівлі, туризму та ринку праці».

Важливість захисту польської мови підкреслює також діяльність Ради польської мови — консультативного органу, покликаного до життя положеннями Закону про польську мову, що відображено у відповідних звітах. Дотримання закону постійно забезпечує Управління захисту конкуренції та прав споживачів та Торговельна інспекція.

У 2000–2001 рр. до колегій у справах злочинності направлялися лише ті справи, в яких було явне порушення законів (близько 800 заяв, штрафи присуджено в 600 справах). Слід зазначити, що діяльність Торговельної інспекції в галузі захисту польської мови не є новим явищем, адже контроль аналогічного характеру проводився до набрання чинності Закону про мову на основі інших законодавчих актів. Протягом 2003 року і перших трьох кварталів 2004 року Торговельна інспекція провела 27070 перевірок, в яких розглядалося те, як діяльність підприємців відповідає положенням Закону про польську мову. Найпоширенішими недоліками, виявленими у зв'язку із згаданим законом, є відсутність маркування товарів польською мовою та відсутність описів продуктів.

Наслідки не змусили себе довго чекати: згідно зі звітом Верховної контрольної палати у 40 з 48 проконтрольованих великих будівель торговельного призначення виявлено значні порушення, пов'язані з недотриманням положень Закону про польську мову. Найбільші порушення стосувалися відсутності перекладу польською мовою певної інформації, що міститься у вихідному тексті, описок та орфографічних помилок, а також намагання показати польськомовну версію

тексту в гіршому світлі, ніж текст іншою мовою, шляхом використання шрифту меншого розміру.

Дещо інакшою була ситуація у Словаччині. У цій країні Закон про захист словацької мови від листопада 1995 року забороняв використовувати в державних установах і закладах іншу мову, крім словацької. Однак цей закон був неконституційним, тому що Конституція гарантувала кожному право користуватися своєю рідною мовою. Фактично це означало зняття конфлікту навколо використання угорської мови чималою нацменшиною, що живе в межах Словаччини. Варто додати, що цей конфлікт міг стати істотною перешкодою на шляху до євроінтеграції словаків.

Не менш цікавим є досвід неслов'янських країн центральноєвропейського ареалу. Деякі з них разом з Польщею приєдналися до об'єднаної Європи. Здається, успішними в плані захисту національних мов були дії Литви і Латвії, де потужний вплив і надалі має російська мова і культура.

Закон Литовської Республіки про державну мову № I–779 від 31 січня 1995 р. в частині першій — «Загальні положення», ст. 1 визначає, що «закон (...) встановлює принципи використання державної мови в суспільному житті Литви, захисту державної мови, контролю й відповідальності за порушення Закону про державну мову». Інші частини закону стосуються використання мови в установах, на підприємствах та організаціях (част. II), судах (част. III), у складанні договорів (част. IV), під час офіційних заходів (част. V), у галузях освіти і культури (част. VI), а також у питаннях, що стосуються імен і назв (част. VII), знаків та інформації (част. VIII) і правильності державної мови (част. IX). Виконання закону покладено на Мовну інспекцію Державної комісії литовської мови Сейму Литовської Республіки.

Закон Латвійської Республіки про державну мову від 9 грудня 1999 р. ст. 1 визначає п'ять завдань, а саме: збереження, захист і розвиток латиської мови, збереження культурної спадщини латиського народу, забезпечення права вільного використання латиської мови в усіх сферах життя на всій території Латвії, входження представників національних меншин у латвійське суспільство з урахуванням їхнього права використовувати свою рідну мову або інші мови, збільшення впливу латиської мови для швидшої інтеграції суспільства в культурному середовищі Латвії. Натомість ст. 2 встановлює правові умови використання державної мови та її захисту в державних і місцевих урядових установах, судах та органах, що належать до судової влади, а також в інших установах, організаціях і підприємствах (у так званих підприємницьких асоціаціях), у галузі освіти, а також в інших сферах. Контроль за дотриманням Закону про державну мову здійснюється Центром державної мови, що підлягає Міністерству юстиції, а його рішення затверджуються Кабінетом Міністрів (ст. 26).

Безпосередньо після аналізу досвіду двох країн з пострадянського простору, які подолали шлях до європейських структур, спробуємо описати українську ситуацію. Оскільки вона загальновідома, нагадаємо коротко про головне. В Україні існує одна державна мова — українська. Це знайшло підтвердження в ряді правових актів: відповідному законі про офіційну мову (від 1989 року), насамперед у статті 10 Конституції 1996 року. Цю ж лінію продовжували постанови Конституційного Суду України, особливо вирішального 1999 року, коли держслужбовцям було наказано опанувати українську мову. Проте в регіонах, де переважають етнічні меншини, гарантуються широкі права місцевим мовам, зокрема при вирішенні справ адміністративним шляхом. Також унітарність держави не створює загрози існуванню національних меншин, у тому числі російськомовної громади. 15 травня 2003 р. Україна ратифікувала (підписану 1996 р.) Європейську хартію регіональних або міноритарних мов, що вступила в силу з 1

січня 2006 р. і є додатковим зміцненням позиції та гарантією захисту мов меншин. Останні події навколо мов нацменшин в Україні, які (крім російської мови) фактично втратили можливість стати в регіонах проживання окремих меншин другою офіційною мовою, змушують констатувати фактичний курс України на білоруську модель. Не додає оптимізму також позиція багатьох депутатів і членів українського уряду, які на хвилі протистояння з іншими політичними силами демонстративно вживають під час виконання службових обов'язків російську мову, що можна розцінювати як нехтування діючим законом.

Отже, Закон Республіки Білорусь № 3094-XI від 26 січня 1990 р. (Закон БССР, 1990, № 4, ст. 46; Бюлетень Національних зборів Республіки Білорусь, 1988, № 28, ст. 461) метою закону про мови вважає регулювання питань, що стосуються розвитку і використання мов — білоруської, російської та інших, які використовує громадськість республіки в державному, соціально-економічному та культурному житті, захист конституційних прав громадян у цій сфері, закорінення поваги до національної гідності людини, її культури і мови, подальшого зміцнення дружби і співробітництва між народами (ст. 1). Згідно з положеннями закону, він не регулює використання мов у неофіційних ситуаціях, у взаєминах між членами профспілок. Стаття 6 закону присвячена захисту мов («Будь-які привілеї чи обмеження прав особи стосовно мови забороняються. Прилюдна образа, зневага до офіційних мов та інших національних мов, перешкоджання або обмеження їхнього вжитку, прояви ворожості на мовному ґрунті ведуть до відповідальності згідно з діючими законами (...)»). Як відомо, за впровадженням двомовності, тобто зрівнянням у правах російської та білоруської мов, пішло фактичне витиснення білоруської, яка починає виконувати функцію, ідентичну латинській мові в Західній Європі в пізньому середньовіччі.

Для отримання повної картини вкрай важливо простежити долю інших країн колишнього Радянського Союзу, особливо неслов'янських, вихід яких зі складу СРСР не привів ці країни до входження в європейські структури. Показовою є ситуація в Молдові, де попри існуючі чіткі інструкції для держслужбовців про обов'язкове використання на роботі виключно молдавської мови одне невдале формулювання викривляє ситуацію. Коротка преамбула Закону Республіки Молдова про функціонування мов на території Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки № 3465-XI від 1 вересня 1989 року (Офіційний вісник № 9/217, 1989), в якій визначається мета врегулювання мовного питання, проголошує: «Визнання в Конституції Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки молдавської мови як державної сприятиме зміцненню суверенітету держави і створенню необхідних умов для використання мови в усіх сферах політичного, економічного, соціального і культурного життя. Молдавська РСР підтримує прагнення молдаван, які живуть за межами країни, а враховуючи реально існуючу молдавсько-румунську мовну ідентичність, і румунів, що проживають у Радянському Союзі, до навчання і задоволення культурних потреб рідною мовою. (...)» [2].

Проведений порівняльний аналіз вказує на існування дуже простої закономірності: країна набагато краще здійснює будь-яку перебудову (економічну, правову, політичну тощо), якщо в неї чітко визначені засади функціонування державної мови — її статус, правова охорона та адміністративно-правові взаємини з мовами нацменшин або регіональними мовами. Без сумніву, можемо відзначити Польщу як країну, що успішно впоралася з узгодженням мовних

[2] Докладніше про державні документи різних країн, у яких ідеться про забезпечення функціонування і статус національних мов, див.: *Olszewski B.* Kilka uwag o prawnej ochronie języka polskiego // Wrocławskie zeszyty erazmiańskie.— Wrocław, 2009.— Z. 2.— S. 373–390.

норм європейського і польського мовного законодавства. При цьому зауважимо, що вже напередодні вступу Польщі до об'єднаної Європи вона розглядалася як країна з живою традицією, сильним почуттям патріотизму і чітко окресленою національною ідентичністю, де використовується лише польська мова — як мова щоденного вжитку і як престижний засіб спілкування [3].

Також упевнено вибудовують свої демократичні позиції Литва і Латвія. У цьому контексті варто нагадати, що ще 1962 року у «Вопросах языкознания» ці мови серед інших було визнано «перспективними», у той час як білоруську й українську визнано «неперспективними» [4]. Цілком можливо, що вирішальну роль у долі балтійських мов відіграла їхня окремішність від слов'янського світу, адже існують приклади маленьких новостворених держав на кшталт Чорногорії, де вже 19 жовтня 2007 р. було офіційно проголошено державний статус чорногорської мови, початки якої сягають часів царя Душана [5]. У цьому дусі можна розглядати прагнення всіх балканських слов'янських країн, які плекають свої національні мови як найвищу державну цінність. Зрештою, така позиція перегукується зі спогадами Ю. Шевельова про подорож до Фландрії, коли його ніхто не розумів через уживання ним назви міста Мехелен у французькому мовному варіанті [6].

Приклади ставлення до національної мови та відображене в документах прагнення забезпечити статус такої мови показує, що це питання є актуальним як для розвинених західноєвропейських держав, так і для країн Центральної Європи, що крокують слідом за ними. Воно залишається актуальним як для країн з тривалою історією державності, так і для молодих демократичних держав. Кожна країна має право на власну національну мову, як і на свою традицію, культуру й ідентичність. Ключем до розуміння важливості збереження національної мови є усвідомлення власної тотожності, в якій істотною складовою частиною є власна мова — носій первинних ознак етнічно-генетичної окремішності.

Наведені приклади свідчать, що забезпечення прав національної мови може бути успішним (і назагал — доцільним) лише в такому суспільно-державному просторі, де панує загальнонаціональне визнання неподільності трьох складників: *окремої мови*, що є виявом *окремої культури*, яка будує *окрему ідентичність*. Порушення балансу між цими складниками розхитує цілісність навіть найрозвиненіших держав, а їх збереження гарантує стійкість і продовження існування навіть нечисленних етносів без державного суверенітету.

(*Гданськ, Польща*)

A. BRATSKI

SUPPORT OF THE NATIONAL LANGUAGES' RIGHTS OF UNDER INTENSE CROSS-LANGUAGE INTERFERENCE

This article is devoted to the issue of the rights of national languages in terms of enhanced interference. Material examined the comparative experience of neighboring countries of the Central European area, with emphasis on the Slavic area. Text of the Constitution of certain states, or documents that are in the nature of the principal legal documents indicating considerable importance to the settlement of the status of national language. Thus, in each country, the main document that regulates the status of a national or official language, certifying an individual approach to business and individual finding a solution to these issues.

Keywords: language policy, national languages, Slavic languages.

[3] Obraz Polski i Polaków w Europie / Red. L. Kolarska.— Warszawa, 2003.— 344 s.

[4] *Bracki A.* Surżyk — historia i teraźniejszość.— Gdańsk, 2009.— S. 74; *Masenko Ł.* Język i społeczeństwo / Tłum. A. Bracki.— Gdańsk, 2008.— S. 197.

[5] *Lubaś Wł.* Polityka językowa // Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich / Red. S. Gajda.— Opole, 2009.— Cz. 4.— 560 s.

[6] *Masenko Ł.* Język i polityka / Tłum. A. Bracki.— Gdańsk, 2012.— S. 42.

Я. К. РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ

АКТУАЛЬНИЙ ІСТОРИЗМ І ПРОБЛЕМА МОВНИХ ПРАВ В УКРАЇНІ

У статті обґрунтовується необхідність урахування наслідків процесів, які відбувалися в минулому, для адекватного забезпечення мовних прав представників різних етносів та етнічних груп сучасної України. Ідеться про депортації, етноцид, лінгвоцид та інші види колоніального насильства. Подолання наслідків цих процесів у мовній сфері має відбуватися згідно з Конституцією України та на основі європейських правових стандартів, зокрема Загальної декларації мовних прав (Барселона, 1996).

Ключові слова: актуальний історизм, мовні права людини, етнічна нація, політична нація, мовна ситуація, державна мова, міноритарні мови, мовний неоколоніалізм, мовне відродження.

Коли йдеться про мовні права в незалежній Україні, то слід брати до уваги історичну «генезу» цих прав як щодо етноменшин України, так і щодо її титульного народу, який є етнічним ядром української політичної нації, чи, за Конституцією, народу України. Минуле ніколи не зникає без сліду, воно зберігається в генній, опредмеченій і вербальній пам'яті, живе в сучасному і впливає на формування майбутнього. Але явища, події, ідеї, факти минулого нерівнозначні в плані актуальності — неактуальності для кожного з наступних поколінь, не однаковою мірою зафіксовані в переказах, легендах, піснях тощо, не всі знайшли адекватне висвітлення в історіографії. Тому доцільно розрізняти поняття історизму як риси «людського світовідношення» і як принципу наукового пізнання та історизму «актуального».

Актуальний історизм стосується явищ, подій, ідей тощо, які були в минулому, але в житті етносу (народності, нації) й надалі залишаються на «порядку денному», постійно перебувають, пригасаючи чи розгоряючись, у колі проблем, що потребують розв'язання, оскільки відповідають потребам і вимогам часу на кожному наступному етапі історичного буття народу.

Науковий аналіз актуального історизму передбачає з'ясування питань: чому і для кого він актуальний, у якій сфері, в якому аспекті, наскільки актуальний, як підтримується його актуальність та ін.

В історичних процесах інтереси етносів, субетносів, соціальних стратумів суспільства часто не збігаються, а нерідко бувають протилежними: пригноблений і гнобитель (загарбник, колонізатор тощо) мають різні інтенції, отже, й різне ставлення до актуальності — неактуальності наслідків того, що відбувалося в минулому. Було б дивно, якби різні народи однаково ставилися до таких концептів, як «непорушність статус-кво», «політика доконаних фактів», «взят-

© В. К. РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ, 2013

тя батьківщини» (нім. Landnahme, уг. honfoglalás, рос. «взятие родины») [1], «так історично склалося». Підлеглий прагне звільнитися від чужого панування, той, хто посідає панівні позиції, хоче їх увіковічити.

Усе зазначене стосується і взаємин у мовній сфері, мовного буття загалом і є екзистенційно важливим для української *етнічної* нації — українців України разом із українцями закордоння на українських етнічних землях і в діаспорі, та для української *політичної* нації — українців України разом з етнічними неукраїнцями, які є громадянами України.

Дискусії про мовні права в УРСР розпочалися ще в часи діяльності шістдесятників й істотно пожвавилися за горбачовської гласності та перебудови, коли навіть було ухвалено Закон «Про мови в Українській РСР» (1989 р.). Тоді боротьбу за ці права вели українці, занепокоєні жалюгідним станом і загрозливими перспективами своєї мови. А вже з перших років незалежності України в наступ перейшли російськомовні — росіяни і зросійщені «інородці». Вони відразу ж розіграли карту прав людини. Це не залишилося поза увагою об'єктивних учених та публіцистів. Уже 1993 р. Леонід Кіпніс писав: «Розглядаючи державу під назвою "СРСР", передовсім бачимо, як центральна нація (ЦН, назвемо її так) формує свій національний світ, компактний і монолітний, аби кожний з тих, хто її утворює, здійснював свої права людини. <...>. Сини й дочки інших народів хотіли б і собі (симетрично!) користуватися такими ж правами. Але ЦН рішуче переступила через лінію симетрії і зайняла на сусідських територіях ключові позиції, а місцевий люд, сплачуючи державні податки, брав участь у фінансуванні цього дива. Та десь у 1988–89 рр. люди "нецентральних" народів розпочали захист своїх потреб і прав. Уперті ігнорувальники чужих альтруїстичних прав побачили, що можуть надщербитися їхні егоїстичні інтереси. І зазвучали з їхніх вуст заяви про права людини. (А перед тим що було знехтувано? Права дельфінів?). Протиставлення прав нації правам особи (чи навіть взагалі людини) виникає здебільшого у колонізатора, який вважає особою чи то людиною передусім колонізатора і вимагає відтак собі всіх прав, не відмовляючись, звичайно, від прав колонізатора» [2].

Однак ця та подібні публікації не вплинули на поведінку захисників великодержавних, точніше, колонізаторських прав людини. Навпаки, і нерозкаяні комуністи, і комуністи, перефарбовані на соціалістів, і «загальнодемократи» почали вимагати для російської мови статусу другої державної в Україні [3]. Дещо пізніше «загальнодемократ» В. Д. Малинкович запропонував Л. Д. Кучмі надати російській мові статус «офіційної»: мовляв, це те саме, що й державна, але українці гадатимуть, що це щось нижче, і погодяться з таким статусом.

Що і як змінилося відтоді в мовній ситуації в Україні? Українське суспільство і далі залишається мовно розділеним. Ця розділеність спричинена не поліетнічністю країни, а тим, що в Україні є дві нації — українська і, як її називають дослідники, *російсько-радянська* [4]. Етнічне ядро останньої становить російська меншина, яка, однак, почуває себе не національною меншістю в

[1] Докладніше див.: *Радевич-Винницький Я.* Двомовність в Україні: теорія, історія, мовоживання.— К. ; Дрогобич, 2011.— С. 271.

[2] *Кіпніс Л.* Давня правда і симетрична етика.— К., 1993.— № 6.— С. 94.

[3] Див.: *Радевич-Винницький Я.* Права людини і мовне протистояння в Україні // Розбудова держави.— 1995.— № 5.— С. 3–9; *Радевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації.— Дрогобич, 1997.— С. 343–358.

[4] Див., напр.: *Дубовик О.* У нас до сих пор есть две нации — украинская и русско-советская.— http://gazeta.ua/ru/articles/comments/newspaper/-u-nas-do-sih-por-est-dve-nacii- ukrainskaya-i-russko-sovetskaya/461468.

Українській державі, а — за інерцією з часів СРСР — всесоюзною більшістю. Це фантомне почуття. Але, отримуючи потужні стимули й різнобічну підтримку з Росії, надихаючись її ідеями «православної цивілізації», «русского мира», «євразійського союзу» тощо, російська громада в Україні і далі прагне посідати позиції «подавляющего меньшинства» (вислів білоруського літератора Янки Бриля). До цього ядра, теж іще з радянських часів, прилягає чимала кількість зросійщених представників інших меншин, у тому числі «малоросів», дітей від змішаних шлюбів тощо. Їм важко сприйняти українську державність та її атрибути, насамперед мову. Адже десятиліттями і навіть століттями можна було знати тільки російську мову і не відчувати в Україні найменших інформаційно-комунікативних труднощів. Українці ж за межами побутового вжитку обійтися лише рідною мовою у своїй країні не мали ні права, ні можливості.

В елітній верстві «російсько-радянської нації» за роки незалежності України відбулися істотні зміни. Це вже не колишня партдержгоспноменклатура. Похитнулися позиції комуністів, занепали соціалісти, «загальнодемократи» стали ліберадами. Натомість вбилися в пір'я колишні комсомольські діячі і кримінальники — особливо південно-східного походження — збагатилися, відчули смак влади і безкарності. Ті і ті в минулому належали до ієрархічно різних сфер, але тієї самої цілісної радянсько-російської мовно-соціальної культури з її словоблудством, цинізмом, вульгарщиною, взаєминами за принципом «ты начальник — я дурак, я начальник — ты дурак», із зверхнім, зневажливим або й ворожим ставленням до «хохлов», «чурок», «лиц кавказской национальности», з переконанням, що «земля начинается с Кремля», та ігноруванням історичної правди, прав людини і недержавних народів. Ці ментальні навички та войовниче невігластво і нині проглядають не лише у вульгарних репліках анонімів, що «коментують» статті в Інтернеті, а й в опусах «інтелектуалів» на кшталт Бузини чи Табачника. Усе це можна було спостерігати і в процесі ратифікації Європейської хартії регіональних або міноритарних мов та особливо в ухваленні закону «Про засади державної мовної політики».

Назва документа «European Charter for Regional or Minority Languages» (англ.) офіційно перекладена українською мовою з малою, але досить істотною неточністю: *minority languages* — це *міноритарні* мови, а не просто «мови меншин». Виконавчий директор Конгресу національних громад України Йосиф Зісельс з цього приводу зауважив: «Парламент у 2003 р. прийняв спотворену інтерпретацію Хартії регіональних та міноритарних мов. Політики, які вимагали її прийняття, розглядали мовне питання у політичній площині. Тому ключовий термін подали не як "загрожена мова", а як "мова меншин". Закон тепер велить захищати російську, болгарську, німецьку й польську мови. У переліку немає жодної мови, якій справді загрожує зникнення, — урумської, румейської, кипчацької й караїмської, їдиш і мови ромів» [5]. А знаний мовознавець і громадсько-політичний діяч Юрій Гнаткевич зазначає: «Мова, якою задушили всі мови в Росії і білоруську в Білорусі, якою витіснили українську мову з більшості українців і всіх інших в Україні сущих націй, визнана в "нашій" Хартії такою, що вимирає, а тому потребує підтримки з боку держави. <...>. З цього переліку слід насамперед виключити російську мову, оскільки

[5] *Музиченко Я.* Захист усупереч Хартії. До дня рідної мови Конгрес національних громад презентував перший в історії посібник з урумської мови // Україна молода.— 2009.— № 33.— 21 лют.

вона в нас не вмирає. Нею у нас вбивають інші мови» [6]. Тому, на нашу думку, до загрожених мов, яким потрібна підтримка Української держави, слід віднести і ті мови, які в тоталітарні часи були об'єктами лінгвоциду. Йдеться насамперед про мову українську.

Колись соратник В. І. Леніна Микола Скрипник закликав: «Триста років крутилося колесо русифікації, хай тепер хоч тридцять покрутиться колесо українізації». Однак колесо українізації крутилося недовго (1923–1932), до того ж воно дало можливість московсько-більшовицькому режимові виявити, хто в Україні ще говорить і думає по-українськи. А були це стихійні носії української мови, отже, й українського духу — селяни та свідомі носії цієї мови і духу — українська інтелігенція. У 30-і роки перші «розкуркуленням», депортаціями, голодомором, колективізацією, соціалістичною індустріалізацією були відірвані від землі і ліквідовані як клас, а другі — знищені фізично або ж інтелектуально та морально розчавлені. А попереду Україну ще чекала страшна війна, післявоєнне божевілля сталінщини, хрущовське будівництво комунізму, до якого СРСР мав прийти тим скоріше, чим швидше трудящі-неросіяни опанують російську мову (М. С. Хрущов), шовіністичний сусловсько-брежнєвський неосталінізм.

Ратифікована Верховною Радою Європейська хартія регіональних або міноритарних мов, на якій начебто ґрунтується Закон України «Про засади державної мовної політики» (№ 5029-VI), не пішла на користь переважній більшості мов національних меншин України, зате дала можливість прихильникам «русскоязычия» України використовувати її на шкоду як цим мовам, так і державній українській мові. Звертає на себе увагу те, що ця Хартія не ратифікована Російською Федерацією й іншими країнами СНД, крім Вірменії, в якій усі етноменшини становлять лише 2,3 % населення.

Факти лінгвоциду, етноциду і геноциду щодо українського народу описані в науковій і публіцистичній літературі достатньо повно, але антиукраїнськими силами вони ігноруються або ж заперечуються. З усіх можливих пояснень ретроспективного характеру вказується одне-єдине — «так історично склалося», однак без найменшого натяку на те, *хто* складав, *з якою метою* складав, *як* складав і т. д. Минуле цілковито елімінується. Ніби його й не було. Тому Українська держава і громадянське суспільство, орієнтуючись на досвід багатьох країн світу — давній (Італія, Франція), порівняно недавній (Чехія, Ізраїль) та новітній (Естонія, Латвія), мають навести лад у своєму мовному господарстві.

У ст. 10 Конституції України записано: «Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин» [7]. Чи виконується щодо української мови і мов національних меншин, крім російської, цей закон прямої дії? Група відомих фахівців з Австрії, Англії та України кілька років працювала над проектом «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» й оприлюднила результати своєї праці. Серед рекомендацій цих учених Українській державі є така: «Усі держслужбовці мусять вільно володіти (усно та письмово) українською мовою» [8]. Однак, слухаючи українських законодавців, міністрів, чиновників, офіцерів та

[6] *Гнаткевич Ю.* Чи скаже своє слово Рада Європи? // Нація і держава.— 2006.— 20 черв.

[7] Конституція України. Офіційне видання.— К., 1996.— С. 5.

[8] Мовна політика та мовна ситуація в Україні / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер.— К., 2008.— С. 333.

ін., можна зробити висновок, що вони або не є громадянами України і тому не мають конституційного обов'язку знати і використовувати державну мову, або що закони їхньої держави писані не для них. А що мають думати громадяни неросійських меншин України, читаючи перенесені з Закону «Про мови в Українській РСР» до Конституції України слова про «вільний розвиток, використання і захист *російської, інших* мов національних меншин» (виділено нами. — *Я. Р.-В.*)? Серед рівних мов, виявляється, є одна рівніша, до того ж саме та, що була знаряддям нищення оцих безіменних інших. На наше переконання, держава і суспільство зобов'язані піклуватися про мови *всіх* національних меншин України — *без преференцій для жодної з них*. Виняток слід зробити лише для міноритарних мов, які не мають підтримки з-за меж України і самостійно не можуть існувати, та для мов, що були об'єктами лінгвоциду в Росії — СРСР. Така мовна політика відповідатиме інтересам української політичної нації і цілковито вписуватиметься в норми співжиття цивілізованих народів. Однак Закон про ратифікацію Хартії зобов'язує підтримувати, зокрема, російську, польську, угорську, румунську мови, які використовувалися для винародовлення й асиміляції українців і неукраїнців України. Ситуація, як у відомій казці: битий небитого везе.

Проросійські сили не зважають на реакцію міжнародних інституцій. Так, Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) щодо законопроекту Ківалова — Колесніченка зробила висновок, що він не в змозі забезпечити належний баланс між розвитком і використанням державної мови як об'єднувального чинника в житті суспільства та розвитком і захистом мов меншин [9]. Це не стало на заваді ухваленню цього закону, до того ж із порушенням Конституції України та Регламенту Верховної Ради України.

Коли йдеться про розв'язання проблеми мовних прав в Україні, то державі й суспільству належало б керуватися Загальною декларацією мовних прав (Барселона, 6–9 червня 1996 р.). У ній, зокрема, записано, що «вторгнення, колонізація, окупація й інші вияви політичного, економічного чи соціального підпорядкування часто пов'язані з прямим запровадженням іноземної мови або, принаймні, спотворюють сприйняття значення мов і призводять до ієрархічних мовних відносин, які підривають мовну лояльність мовців» [10]. Хіба в умовах бездержавності України чужі панівні режими не запроваджували насильно свої мови на її територіях, хіба не спотворювалося значення рідної мови українців, не встановлювалася ієрархічність мов з упослідженим становищем української та, як наслідок, не підривалася мовна відданість цій мові її носіїв? Хіба нині, в умовах незалежності, в Україні не продовжується «процес заміщення мов у результаті політики, яка сприяє мові колишньої колоніальної чи імперської влади» [11], тобто їх дальшого витіснення російською?

У ст. 1 Барселонського документа сказано: «Ця Декларація бере за вихідний пункт принцип, що мовні права є індивідуальними і колективними водночас». Для мовної ситуації в Україні це дуже важлива засада, позаяк антиукраїнські сили переконують, що вони захищають мовні права людини, а українці — мовні права нації.

[9] http://uk.wikipedia.org/wiki/Закон_України_«Про_засади_державної_мовної_політики».
[10] Universal Declaration of Linguistic Rights. — http://www.unesco.org/most/lnngo11.htm.
[11] Там же.

«Декларація вважає, що, коли на певній території проживають різні мовні спільноти та групи, то права, сформульовані в цій Декларації, мають здійснюватися на основі взаємної поваги і в такий спосіб, щоб демократія могла бути гарантована максимально можливою мірою» (ст. 2.1.). Однак ставлення великодержавників та їхніх колаборантів до української мови аж ніяк не відповідає цій рекомендації. Українська мова безкарно дифамується, наділяється епітетами на кшталт «колхозный», «курдупельный», «петлюровский», «бандеровский» (язык) або й просто забороняється в офіційному вжитку. Один з численних прикладів: оголошення на дверях відділу кадрів великого підприємства «Мотор-Січ» у Запоріжжі застерігає: «Внимание! Документы заполнять только на русском языке!» [12]. Як у такій ситуації має реалізувати свої мовні права носій державної української мови?

Не припиняються індуковані з-за меж України намагання розколоти українську націю, звісно ж, із маніпулюванням правами людини. «Немає насправді єдиної "української нації". Є дві різні і за своїми прагненнями і ментальністю часом протилежні нації. Більшість серед них — це українці, меншість — західняки («западенцы»), які не мають сміливості назвати себе своїм ім'ям, а намагаються присвоїти собі ім'я іншої нації. Спекулюючи на цьому, вони, будучи меншістю, діють від імені більшості. І створюється саме така ситуація, як сьогодні в Києві: меншість, що прикидається більшістю, діє від імені більшості, придушує права і більшості, і всієї решти меншостей, яких, як колись турки — яничарів, використовує антинаціональна українська еліта для придушення волі українського народу» [13]. Якщо в українському суспільстві є дві нації, то аж ніяк не українська і «западенська», а, як згадувалося, українська і російсько-совкова. Україно фобську ностальгію російського великодержавного «політичного філософа» С. Черняховського можна зрозуміти, але подібно про українське суспільство говорять і діячі української культури та науки на кшталт Коротича, Табачника та ін.

Барселонська декларація (ст. 13) закликає до «пошуків задовільного соціолінгвістичного балансу» та «лікування, спрямованого на відновлення балансу». Для цього вона рекомендує брати до уваги різні чинники, зокрема наявність історичних попередників на території, примусовий характер міграцій, які привели до співіснування різних громад та груп, ступінь їхньої політичної, соціально-економічної та культурної вразливості, або демократично виражену волю тощо. Отже, ратифікуючи Європейську хартію регіональних або міноритарних мов та розробляючи мовне законодавство, Верховна Рада мала б узяти під державний захист міноритарні мови, що, як, наприклад, караїмська, ще з часів Київської і Галицько-Волинської держави існують на території України або носії яких були насильно виселені з України (кримськотатарська), а не ті, що, як російська, мають тут недавнє походження: 1926 р. в УСРР було 2 677 166 росіян, 1989 р. в УРСР — 11 355 582, більше половини з яких в Україні не народилися. У Галичині, на Буковині, Закарпатті, у Волинській і Рівненській областях до 1939 р. росіян не було взагалі [14]. Щодо «вразливості» меншин та їхніх мов, то тут пріоритет державного захисту має бути наданий мовам «загроженим», з невеликою кількістю носіїв та відсутністю своїх мов-

[12] http://lb.ua/news/2012/09/18/171042_zaporozhe_zapretili_zapolnyat.html.

[13] *Черняховский С.* Никакой единой «украинской нации» не существует.— http://topwar.ru/16342-nikakoy-edinoy-ukrainskoy-nacii-ne-suschestvuet.html.

[14] Латвія й Естонія не ратифікували Європейську хартію регіональних або міноритарних мов якраз на підставі недавнього походження мовних меншин у цих країнах.

них материків за межами України (айсорська, гагаузька, їдиш, караїмська, румейська та ін.), і тим мовам, що мають більшу кількість носіїв, але були об'єктами лінгвоциду (українська, кримськотатарська та ін.). Зрештою, об'єктами лінгвоциду були мови і першої групи [15].

«Усі мовні спільноти мають право кодифікувати, стандартизувати, зберігати, розвивати і просувати свої мовні системи без стимульованого або примусового втручання», — зазначається в Барселонській декларації (ст. 9). Українську й інші мови України в СРСР десятки років «зливали» і «зближували» з російською за принципом «мінімальних розходжень», унаслідок чого ці мови істотно втрачали національну своєрідність та здатність до саморозвитку, зокрема, через насильне посередництво російської мови в їхніх контактах з іншими мовами світу.

Дотримання засад актуального історизму в царині мовних прав потрібне не для того, аби змінити минуле, а щоб подолати негативні наслідки подій і явищ, які були в минулому, а сьогодні стоять на заваді нормальному розвиткові і функціонуванню мов. У цьому полягає відновлення історичної справедливості в мовній сфері, підстава для «регенерації свого народу» (Т. Г. Масарик) та його мови.

Урегулювання мовної ситуації в Україні та забезпечення мовних прав її громадян має відбуватися на основі європейських правових стандартів, зокрема положень Загальної декларації мовних прав (Барселона, 1996), і згідно з чинною Конституцією України.

Українська держава і громадянське суспільство мають дбати про забезпечення мовних прав українців за межами України: у діаспорі та — з дотриманням принципу паритетності — на українських етнічних землях у кордонах суміжних держав. Історично актуальною залишається проблема національної регенерації українського народу та реукраїнізації української мови, деформованої тривалим колоніальним насильством.

(*Дрогобич*)

Y. RADEVYCH-VYNNYTSKYI

TOPICAL HISTORICISM AND PROBLEMS OF LINGUISTIC RIGHTS IN MODERN UKRAINE

The article substantiates the need to consider the consequences of the processes that occurred in the past to adequately ensure linguistic rights of different ethnicities and ethnic groups of modern Ukraine. It's about deportation, ethnocide, linguocide and other forms of colonial violence. Overcoming the effects of these processes in the language area should be in accordance with the Constitution of Ukraine and on the basis of European legal standards, in particular, the Universal Declaration of Linguistic Rights (Barcelona, 1996).

Keywords: topical historicism, linguistic human rights, ethnic nation, political nation, language situation, state language, minority languages, language neocolonialism, language revival.

[15] «За Радянської влади, на наш погляд, проти айсорської мови сталінським режимом було вчинено лінгвоцид нечуваних розмірів. <...>. Подібна "зачистка" стосувалася не тільки айсорської мови, а й мов інших національних меншин. Так відбувалося «змітання національних відмінностей» між мовою панівної нації і мовою етнічних меншин» (*Маргулов А.* Ассирійське питання в дзеркалі радянської преси 20–30-х років XX століття // Укр. іст. зб.— 2010. — Вип. 13. — С. 220).

Л. В. АЖНЮК

ЛІНГВІСТИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ЮРИДИЧНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

У статті з погляду юридичної лінгвістики обґрунтовано категорію лінгвальної визначеності, яка реалізується на рівні юридичного дискурсу і являє собою лінгвістичний корелят юридичної визначеності. Застосування категорії лінгвальної визначеності проілюстровано на прикладах кількох фрагментів лінгвістичних експертиз юридичних текстів.

Ключові слова: лінгвальна визначеність, юридична визначеність, лінгвістична експертиза.

Юридична лінгвістика — новий міжгалузевий напрям на перетині мовознавства і права — нині виробляє свій категорійний апарат і формує свої методологічні підходи до аналізу мовних явищ. Ці підходи мають відповідати предмету дослідження й забезпечувати систему кореляцій між поняттями й категоріями права і лінгвістики.

Завданнями юридичної лінгвістики є, по-перше, лінгвістичний аналіз юридичного дискурсу і, по-друге, лінгвістичний аналіз фактів мовлення, реалізованих у різних комунікативних сферах, з погляду їх юридичної оцінки. Таким чином, юридична лінгвістика розвивається у двох напрямах: аналізуються, з одного боку, мовні аспекти права (це є завданням стилістики юридичного мовлення, законодавчої техніки, судової риторики та ін.) та, з другого боку, — юридичні аспекти мови (цим займаються лінгвістична експертологія і лінгвістична експертиза, які оцінюють факти мовлення в проекції на юридичні концепти). Перший з цих напрямів — лінгвістичний аналіз юридичного дискурсу — використовує вже вироблену в мовознавстві методологічну базу. Для другого напряму — для лінгвістичного оцінювання мовлення в контексті правового поля — усталеної методологічної концепції на сьогодні не існує [1]. Якщо перший напрям оцінює мовленнєві одиниці на шкалі *краще — гірше*, *припустимо — неприпустимо*, то для другого підсумкова лінгвістична оцінка мовленнєвого факту має бути зведена до відповіді *так* або *ні*. Юридична сфера вимагає визначеності, при цьому очікуваний ступінь об'єктивності лінгвістичного висновку, який може набувати юридичного статусу доказу, є дуже високим. Специфіка другого напряму юридичної лінгвістики — який оцінює факти мовлення в проекції на юридичні концепти — полягає також у тому, що тут лінгвістові доводиться мати справу здебільшого з так званим негативним мовним матеріалом: предметом юридичних суперечок стають насамперед факти комунікативно небездоганного мовлення.

[1] Див.: *Черкасова М. Н.* Речевые формы агрессии в текстах СМИ.— Ростов н/Д., 2011.— С. 88.

© Л. В. АЖНЮК, 2013

Соціальне замовлення на лінгвістичну експертизу як на окремий інститут стає дедалі очевиднішим, але узагальнювальних досліджень з юридичної лінгвістики, які б сприяли уніфікації підходів до цього прикладного лінгвістичного напряму, в Україні до цього часу немає. Лінгвістичну експертизу нерідко здійснюють особи, які не мають відповідної вузькопрофільної кваліфікації або в них узагалі відсутня мовознавча освіта. Про неопрацьованість критеріїв вирішення питань, пов'язаних з альтернативними інтерпретаціями тексту, який має юридичні наслідки, та з оцінкою фактів мовлення в контексті нормативних приписів, свідчать суб'єктивізм, недостатня експлікативність методик, непереконливість лінгвістичних аргументів і висновків. За відсутності розробленої методичної основи лінгвістичної експертизи будь-який лінгвістичний висновок експерта може набувати прецедентної сили й визначати наступну практику аналогічних експертиз та їх досудового й судового використання, а в подальшому може впливати й на самі закони, які нерідко відображають підходи, вироблені юридичною практикою [2].

Прагмалінгвістичний підхід до аналізу мовних явищ, який дедалі ширше застосовується в сучасних теоретичних дослідженнях, ще не знайшов належного застосування в лінгвістичній експертології. У висновках спеціалістів, які залучаються до юридичних дискусій, дотепер панують стереотипні уявлення про мову: абсолютизуються лексикографічні дані, при цьому вибір словників не завжди належно обґрунтовується, не враховуються релевантні комунікативні чинники, ігнорується феномен прагматичного значення тощо. Можливості, які відкриває прагмалінгвістичний підхід при аналізі текстів, що вимагають правової оцінки, та при інтерпретації текстів, пов'язаних з юридичними наслідками, правникам здебільшого невідомі. Складна прагмариторична модель мови й новітні здобутки лінгвістичної теорії ще не стали складником юридичного дискурсу й вагомим аргументом у юридичній практиці.

Для юридичної легітимізації лінгвістичних аргументів і отриманих висновків найвідчутнішою є проблема «об'єктивності» лінгвістичного знання та забезпечення «відтворюваності» результатів лінгвістичної експертизи при її повторному проведенні іншими спеціалістами. Це можливо лише за умови застосування достатньо формалізованих процедур лінгвістичного аналізу, а отже, питання методів лінгвістичної експертизи стає одним з визначальних [3]. Вироблення системи формалізованих підходів і методів лінгвістичного аналізу, відхід від суб'єктивної інтерпретації фактів мовлення з послідовним застосуванням сучасної прагмалінгвістичної теорії підвищує юридичний статус лінгвістичної експертизи й дозволяє говорити про лінгвістичні механізми забезпечення одного з важливих принципів верховенства права — принципу юридичної визначеності.

Принцип юридичної визначеності [4] (англ. legal certainty) вимагає насамперед передбачуваності законодавства та однаковості трактування й застосуван-

[2] Див.: *Голев Н. Д.* «Герой капиталистического труда» — оскорбительно ли это звание (о двух стратегиях прагматического анализа текста как объекта юрислингвистической экспертизы) // Юрислингвистика-1: проблемы и перспективы.— Барнаул, 1999.— С. 127.

[3] *Ажнюк Л. В.* Лінгвістична експертиза: статус і методологічні презумпції // Мовознавство, 2012.— № 3.— С. 49–52.

[4] В українських джерелах на позначення цього поняття уживаються дві терміносполуки: *юридична визначеність* і *правова визначеність*, що є наслідком термінологічної неусталеності використання в українському юридичному дискурсі прикметників *юридичний* і *правовий*.

ня правової норми. Концепція юридичної визначеності є однією з засадничих концепцій верховенства права, яке чітко прописане в преамбулі ратифікованої Україною Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [5]. Правовий зміст юридичної визначеності полягає в тому, щоб забезпечити правними рамками громадян, аби вони могли передбачити з упевненістю юридичні наслідки своїх дій [6].

Поняття «юридична визначеність» відсутнє в установчих договорах Європейського Союзу, але принцип юридичної визначеності визнаний як загальний принцип права ЄС [7]. Як не раз зазначалося в рішеннях Європейського суду з прав людини та в рішеннях Конституційного Суду України, принцип юридичної визначеності є одним із складників принципу верховенства права. Конституційний Суд України в Рішенні № 5-рп/2005 від 22 вересня 2005 р. вказав, що з конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності й недвозначності юридичної норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування в правозастосовній практиці й неминуче призводить до сваволі (абзац другий підпункту 5.4 пункту 5 мотивувальної частини).

Численні публікації в спеціалізованих юридичних виданнях, у яких порушується проблема юридичної визначеності, наголошують на вимозі чіткості, зрозумілості й однозначності юридичної норми: «норма закону повинна бути сформульована достатньо чітко, щоб громадянин міг регулювати свою поведінку, а в разі надання йому кваліфікованої консультації був здатний розумно передбачити наслідки, до яких призведе його певна дія» [8]. Правники наголошують, що в основу поняття «юридична визначеність» покладено вимогу чітких, точних формулювань законодавчих настанов [9]. Серед іншого принцип юридичної визначеності передбачає також право особи на використання зрозумілої мови в судовому процесі [10]. Таким чином, для окреслення змісту поняття «юридична визначеність» як основні вимоги до формулювання припису використовують поняття «чіткість», «точність», «зрозумілість», що містять вагомий елемент суб'єктивної оцінки. Проте юридична наука, як правило, потребує більшої конкретики.

У рішенні Європейського суду з прав людини зміст цієї вимоги до тексту національного закону розкривається так: «Норма не може розглядатися як "право", якщо її не сформульовано з достатньою точністю так, щоб громадянин мав змогу, якщо потрібно, з відповідними рекомендаціями, до певної міри передбачити наслідки, що їх може потягнути за собою вчинена дія» [11].

---

[5] Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (скорочений варіант назви документа — Європейська конвенція з прав людини) було прийнято в Римі в 1950 р. Україна ратифікувала цей міжнародний документ у 1997 р. Текст офіційного перекладу було затверджено Міністерством закордонних справ України 2006 року.

[6] Див.: *Головатий С. П.* Верховенство права.— Кн. 2. Від доктрини — до принципу.— К., 2006.— С. 758.

[7] Див.: *Погребняк С. П.* Основоположні принципи права (змістовна характеристика).— Х., 2008.— С. 178–180.

[8] *Шевчук С.* Порівняльне прецедентне право з прав людини.— К., 2002.— С. 99.

[9] Див.: *Матвєєва Ю. І.* Принцип юридичної визначеності: у пошуках розуміння // Наукові записки НаУКМА.— К., 2009.— Т. 90. Юридичні науки.— С. 11.

[10] Див.: *Опришко В. Ф., Омельченко А. В., Фастовець А. С.* Право Європейського Союзу : Загальна частина.— К., 2002.— С. 139.

[11] Case of Olsson v. Sweden (N 1), no. 10465/83, 24 March 1988, para 61. [Цит. за:] *Приймак А. М.* Принцип юридичної визначеності: поняття та окремі аспекти // Наукові записки.— К., 2010.— Т. 103. Юридичні науки.— С. 54.

Вимогу чіткості, зрозумілості й однозначності юридичної норми часто розглядають звужено, як вимогу лише до формулювання нормативних приписів, що стосується насамперед процесу правотворчості. Один з етапів цього процесу — мовне оформлення нормативно-правового тексту — перебуває в сфері компетенції *законодавчої техніки*, яка розробляє і впроваджує систему правил і засобів мовного оформлення того чи іншого юридичного змісту в текстах юридичних актів різного рівня.

У широкому розумінні принцип юридичної визначеності як один зі складників верховенства права розглядається як сукупність вимог, що реалізуються не лише в процесі правотворчості, а й на етапі правозастосування [12]. У правозастосуванні юридична визначеність передбачає однозначну інтерпретацію вже сформульованої юридичної норми й вимагає такої однозначної інтерпретації нормативно-правового тексту. Інтерпретаційна діяльність регламентується окремим напрямом — *юридичною технікою*, який охоплює сферу правозастосування.

С. П. Головатий у монографії «Верховенство права» параметризує юридичну визначеність так: верховенство права як визначеність вибудовується з опорою на три установчі принципи, якими є 1) закон, спрямований у майбутнє (юридична норма прописується наперед і не може бути запроваджена постфактум); 2) закон зрозумілий; 3) закон загальний (схожі справи мають вирішуватися так само: це означає, що закон є логічно послідовним, і що має бути вироблена певна доктрина прецеденту та/або певна форма кодифікації) [13].

У правозастосуванні «верховенство права як визначеність» обумовлює, що «закон (в широкому розумінні, тобто право.— *Л. А.*) є досконалим (довершеним) і в ньому немає прогалин» [14]. С. П. Головатий з посиланням на Л. Фуллера зазначає: «Корпус юридичних норм не може виключати всі випадки застосування загальних, розпливчастих і заплутаних понять: відомі випадки, коли самі позитивні юридичні норми створюють невизначеність через семантичну й синтаксичну недосконалість тексту або через те, що дві чи більше юридичні позитивні норми приписують суперечливий варіант вирішення даної справи (юридичні антиномії). Але верховенство права як визначеність обумовлює якраз протилежне: навіть якщо низка позитивних юридичних норм не несе однозначності, то закон як ціле (себто право) створює однозначність (визначеність). При цьому судді повинні діяти так, нібито й не існує жодної неясності, жодної туманності, жодної суперечності; на абстрактному рівні судові рішення можуть вважатися такими, що відповідають праву, коли їх безпосередньо обґрунтовано на підставі "ідеалотипу" і якщо вони є сумісними з "ідеалотипом права як визначеності". Тому, щоб рішення вважалося розумно обґрунтованим на юридичних підставах, такі підстави мають бути — принаймні — спрямовані у майбутнє, зрозумілі і загальні. Там, де невизначеність спричинена антиномією (суперечністю в законодавстві), суддя може розв'язати цю проблему за допомогою набору відносно формальних правил» [15].

---

[12] Див.: Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2005 від 22 вересня 2005 року, абзац другий підпункту 5.4 пункту 5 мотивувальної частини; див. також: *Приймак А. М.* Зазнач. праця.— С. 53–55.

[13] Див.: *Головатий С. П.* Зазнач. праця.— С. 759.

[14] Там же.— С. 759–761 (з посиланням на: *Fuller L. L.* The Morality of Law.— New Haven, 1969.— P. 151–152).

[15] Там же.— С. 763–764 (з посиланням на: *Fuller Lon L.* Op. cit.— P. 155–156).

В українському законодавстві втілення в процесі правозастосування принципу юридичної визначеності як однієї з фундаментальних концепцій верховенства права відображено в частині 4 статті 8 «Верховенство права» Кодексу адміністративного судочинства України: «Забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини» [16].

Відповідно до цієї норми в разі *неповноти*, *неясності*, *суперечливості* чи *відсутності* законодавства, яке регулює спірні відносини, на суд покладається обов'язок розв'язати спірні відносини у спосіб, що відповідає принципам верховенства права (в тому числі — принципу юридичної визначеності) з використанням набору відносно формальних правил [17]. Мова йде про найзагальніші юридичні принципи інтерпретації у правозастосуванні нормативного тексту (або ряду текстів, пов'язаних синтагматичними зв'язками) — про проблему насамперед лінгвістичну, яку суд так чи інакше має розв'язувати щоразу, мотивуючи своє рішення.

Аналізуючи один зі згадуваних вище установчих принципів верховенства права як визначеності «закон — зрозумілий», яким передбачено, що «громадяни мають розуміти зміст (сенс і межі) юридичних норм так само, як їх розуміє і їхня влада» [18], С. П. Головатий з посиланням на Л. Фуллера виводить з цього принципу декілька логічних наслідків, один з яких безпосередньо стосується інтерпретації тексту в правозастосуванні: «юридичні норми мають тлумачитися *відповідно до правил, які самі по собі є зрозумілими, чіткими і такими, що поширюються на всіх членів суспільства, до яких застосовується закон* (курсив наш.— *Л. А.*); у цьому аспекті правилом тлумачення, яке найкращим чином досягає цієї мети, найімовірніше, є "буквальне правило", тобто правило, яке приписує, що юридичні поняття слід розуміти відповідно до загального значення, наведеного словником» [19].

Рекомендоване «буквальне правило» тлумачення юридичного тексту, згідно з загальним словниковим значенням його компонентів, попри свою привабливість і позірну «доступність» не враховує змістових складників, зумовлених лінгвістичною прагматикою, і тому не завжди може бути успішно реалізоване. Множинність інтерпретацій юридичного тексту найчастіше виникає якраз тоді, коли об'єктом інтерпретації стає саме прагматичне значення висловлення, яке не дорівнює формальній сумі компонентів поверхневої структури тексту, а виводиться з урахуванням ряду прагмалінгвістичних факторів. Водночас цитовані юридичні джерела підтверджують, що принципу юридичної визначеності відповідає максимально формалізоване тлумачення юридичної норми.

Як показують наведені ілюстрації, категорія юридичної визначеності у багатьох положеннях тісно пов'язана з питаннями лінгвістики тексту й містить вагомий лінгвістичний складник. У законодавчих і підзаконних актах юридична норма існує в мовленнєвій фіксації і тому має розглядатися також як мовленнєвий факт. Якщо виникає конфлікт, пов'язаний з різночитанням юридичного акту, з його альтернативними інтерпретаціями, правники дедалі частіше вдаються до лінгвістичної експертизи. Завданням такої експертизи є інтерпре-

[16] Кодекс адміністративного судочинства України // Вісн. Верховної Ради.— 2005.— № 35–36, № 37.— Ст. 446.

[17] Див.: *Головатий С. П.* Зазнач. праця.— С. 1549.

[18] Там же.— С. 759 (з посиланням на: *Fuller Lon L.* Op. cit.— P. 151–152).

[19] Там же.— С. 759–761 (з посиланням на: *Fuller Lon L.* Op. cit.).

тація наявного в тексті закону мовного матеріалу з використанням широкого спектру прагмалінгвістичних підходів і з опорою на прийнятні для права лінгвістичні аргументи. При цьому об'єктом інтерпретації часто стає «прагматичне значення» фрагментів тексту, яке відрізняється від формальної суми значень експлікованих у тексті мовних одиниць. Водночас принцип юридичної визначеності, якому не повинен суперечити також і висновок лінгвістичної експертизи, вимагає застосування максимально формалізованих процедур лінгвістичного аналізу й використання логічних структур аргументації. Тому для лінгвістичної експертології, як і для інших напрямів прикладної лінгвістики, вироблення системи формалізованих методів і процедур аналізу текстового матеріалу є першорядним завданням. Використання системи лінгвістичних понять і категорій може дозволити також значною мірою формалізувати й саме поняття юридичної визначеності — принаймні в тій його частині, яка перекривається питаннями лінгвістики тексту.

Для послідовного розмежування в лінгвістичній експертизі юридичної і мовознавчої сфер видається доцільним спиратися на лінгвістичний корелят категорії юридичної визначеності — категорію *лінгвальної визначеності*.

Лінгвальна визначеність — це категорія, яка виходить за межі тексту й характеризує юридичний дискурс у цілому. Вона передбачає, що навіть якщо окремі елементи тексту, цілий текст або декілька текстів, пов'язаних синтагматичними або парадигматичними зв'язками, не забезпечують комунікативної точності й однозначності, правовий дискурс у цілому дає змогу досягти такої однозначності, і її обґрунтування можливе з використанням ряду формалізованих лінгвістичних процедур [20]. Для лінгвістичної експертизи тексту документа застосування категорії лінгвальної визначеності дозволяє значною мірою формалізувати методику аналізу й вибудовувати лінгвістичну аргументацію на прийнятних для юриспруденції логічних і когнітивних моделях. З принципу лінгвальної визначеності як логічний наслідок випливає *презумпція комунікативної достатності* структурно-змістових компонентів тексту в межах юридичного дискурсу. Для лінгвістичної експертизи, пов'язаної з існуванням альтернативних інтерпретацій тексту, який має юридичні наслідки, ця презумпція є вихідною.

Методологічним стрижнем лінгвістичної експертизи тексту, який має юридичні наслідки, повинен стати нормативний (прескриптивний) підхід до аналізу мовного матеріалу, оскільки будь-яка оцінка вибудовується насамперед з усвідомлення норми [21]. Комунікативна норма, яка виводиться на підставі існуючих дискурсивних практик, є своєрідною константою; вона задає інваріантне значення, у порівнянні з яким виявляються комунікативно вагомі смислові нашарування тексту. При цьому об'єктивність лінгвістичних висновків щодо інтерпретації наявного мовного матеріалу підтримується застосуванням ряду експертних презумпцій — своєрідних лінгвістичних аксіом, які не потребують доведення з огляду на їх очевидність, підкріплену основами лінгвістичної теорії.

Вихідною експертною презумпцією є презумпція комунікативної достатності тексту як частини відповідного дискурсу. Ця презумпція виводиться як логічний наслідок із принципу лінгвальної визначеності. Легітимність тексту, який має юридичні наслідки і вже набув законної сили, знімає питання щодо коректності

[20] Пор. як розкривається правовий зміст принципу юридичної визначеності в кн.: *Головатий С. П.* Зазнач. праця.— С. 763–764 (з посиланням на: *Fuller Lon L.* Op. cit.— P. 155–156).

[21] *Ажнюк Л. В.* Зазнач. праця.— С. 50.

його мовного оформлення [22]. Тому лінгвістична експертиза виходить з презумпції коректного мовного оформлення такого тексту, тобто з презумпції його неаномальності [23]. Ця презумпція передбачає оцінку тексту як такого, що відповідає нормам мови загалом і принципам юридичної техніки зокрема (доки не доведено протилежне) [24]. Презумпція неаномальності легітимного тексту, який має юридичні наслідки, з опорою на поняття комунікативної норми дозволяє аргументовано відхилити ті його альтернативні інтерпретації, які вибудовуються на приписуванні структурним одиницям аналізованого тексту таких значень, які не відповідають дискурсивним практикам.

З презумпцією неаномальності пов'язані гіпонімічними зв'язками презумпції нижчого порядку, зокрема презумпції лексичної та граматичної однозначності мовних засобів; презумпція стильової однорідності тексту; презумпція релевантності маркованого мовного засобу та ін. Ці презумпції визначають підходи при інтерпретації фактів мовлення на різних мовних рівнях. При цьому лінгвістична аргументація оперує логічними структурами й вибудовується з урахуванням когнітивних моделей сприйняття юридичного тексту.

Можливості застосування в лінгвістичній експертизі формалізованого підходу з опорою на ряд експертних презумпцій проілюструємо на прикладі фрагментів трьох лінгвістичних експертиз, пов'язаних з існуванням альтернативних інтерпретацій текстів, які мають юридичні наслідки.

1. Презумпція комунікативної достатності структурно-змістових компонентів тексту в межах юридичного дискурсу передбачає, що навіть якщо окремі елементи тексту, цілий текст або й декілька текстів, пов'язаних синтагматичними або парадигматичними зв'язками, не забезпечують комунікативної однозначності, то правовий дискурс у цілому передбачає можливість досягнення такої однозначності і її обґрунтування можливе з використанням ряду формалізованих лінгвістичних процедур. Застосування презумпції комунікативної достатності дозволяє аргументовано інтерпретувати текстовий фрагмент, різночитання якого пов'язані з намаганням обґрунтувати ту чи іншу версію шляхом буквалістичного прочитання тексту як формальної суми експлікованих мовних одиниць без урахування синхронічних зв'язків аналізованого фрагмента в межах тексту, тексту в межах юридичного дискурсу й без урахування лінгвістичного феномену прагматичного значення. Саме такі буквалістичні інтерпретації спірних фрагментів тексту, з огляду на їх доступність і позірну мотивованість як для юристів, так і для лінгвістів, переважають у практиці правозастосування.

Приклад 1. Об'єктом експертного лінгвістичного дослідження став такий текст боргового зобов'язання: «Я, Петренко В. С., узяв у борг у Семененка М. М. 100 000 грн до 20.02.2011» (імена змінено.— *Л. А.*).

Уже саме питання для лінгвістичної експертизи, сформульоване кваліфікованим юристом, презумiювало буквалістичну інтерпретацію аналізованого фрагмента. Воно звучало так: «Чи передбачає значення прийменника *до* в українській мові, що останнім днем повернення боргу є 20.02.2011?».

---

[22] Питання коректності / некоректності мовного оформлення юридичного тексту взагалі не постає в процесі правозастосування, тоді як на етапі правотворчості це питання є одним з визначальних.

[23] *Ажнюк Л. В.* Зазнач. праця.— С. 50–52.

[24] Там же.— С. 61–64.

Пресупозиція цього питання вказувала на існування альтернативних версій інтерпретації зазначеного текстового фрагмента: 1) Борг необхідно повернути 19.02 до 24 год. 00 хв.; 2) Борг необхідно повернути 20.02 до 24 год. 00 хв.; при такій інтерпретації висловлення «узяв у борг .... до 20.02.2011» є рівнозначним висловленню «узяв у борг до 20.02 включно». Завданням експерта є підтвердити або спростувати одну з цих версій.

Якісні параметри лінгвістичної експертизи великою мірою зумовлені якісним рівнем сформульованих замовником питань, що їх винесено на розгляд експерта. Експертиза не дає відповіді на питання, ініційовані самим експертом, як такі, що виходять з його суб'єктивного бачення суті справи. Зокрема, некоректно сформульоване питання, яке вимагає відповіді, що виходить за межі компетенції лінгвістичної експертизи, одразу ставить під сумнів юридичну вагу такого дослідження і є підставою для того, щоб визнати його нікчемним. Питання, в якому вже закладено буквалістичну інтерпретацію текстового фрагмента, вимагає саме такої інтерпретації від лінгвіста. Тому при формулюванні питань, які виносяться для експертизи, допомога лінгвістів має першорядне значення.

Аналіз альтернативних версій інтерпретації наведеного текстового фрагмента з опорою на значення, яке реалізує в українській мові прийменник *до*, не може привести до бажаного результату — однозначної аргументованої лінгвістичної інтерпретації тексту боргового зобов'язання. Щодо визначення точної кінцевої календарної дати, для позначення якої вживається конструкція прийменник *до* + числівник, серед мовознавців існують різні погляди, представлені у фахових публікаціях [25], однак та чи інша точка зору в них належно не аргументується. Прийменник *до*, як і більшість прийменників української мови, є багатозначним, і намагання наділити його однозначністю в межах окремого слововживання без виходу на вищий, дискурсивний рівень, для прикладних завдань лінгвістичної експертизи є невиправданим.

Інакше сформульоване питання: «Чи передбачає формулювання "узяв у борг до 20.02.2011" у тексті боргового зобов'язання можливість повернення боргу 20.02.2011?» дає змогу лінгвістові не обмежуватися семантичним аналізом елементів поверхневої структури тексту. Завданням експерта є підтвердити або спростувати одну з альтернативних версій інтерпретації досліджуваного фрагмента, а саме: 1) борг необхідно повернути 19.02 до 24 год. 00 хв. або 2) борг необхідно повернути 20.02 до 24 год. 00 хв. Наведене формулювання питання дозволяє перевести аналіз у прагмалінгвістичну площину з використанням юридичних концептів «термін» і «строк».

Юридичне визначення понять «строк» і «термін» подається в Цивільному кодексі України: «Строком є певний період у часі, *зі спливом якого* пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення» (ст. 251 п. 1); «Строк визначається роками, місяцями, тижнями, днями або годинами» (ст. 252 п. 1). З лінгвістичного погляду наведене визначення строку означає, що обмежена строком юридична дія має бути виконана до 24.00 останнього дня встановленого строку. Таким чином, з урахуванням юридичного визначення поняття «строк» є лінгвістичні підстави стверджувати, що висловлення «строком на 10 днів» є рівнозначним висловленню «до десятого дня включно».

[25] Див., зокрема: *Городенська К.* Правильно визначайте календарні межі // Українська мова.— 2005.— № 3.— С. 53.

«Терміном є певний момент у часі, *з настанням якого* пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення» (ст. 251 п. 1). «Термін визначається календарною датою або вказівкою на подію, яка має неминуче настати» (ст. 252 п. 2). З лінгвістичного погляду наведене визначення терміну означає, що обмежена терміном юридична дія має бути виконана до 24.00 останнього дня перед встановленим терміном. Таким чином, з урахуванням юридичного визначення поняття «термін» є лінгвістичні підстави стверджувати, що висловлення «узяв у борг до 20.02» не є рівнозначним висловленню «до двадцятого лютого включно».

Оскільки в досліджуваному текстовому фрагменті міститься вказівка на певну календарну дату — «20.02», є лінгвістичні підстави стверджувати, що цей текст визначає термін повернення боргу, а отже, «момент у часі, *з настанням якого* пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення» (ст. 251 п. 1) (пор. вислів «узяв у борг на 10 днів», який визначає строк боргу). Це дає лінгвістичні підстави стверджувати, що формулювання «узяв у борг до 20.02» не передбачає повернення боргу 20 лютого.

При аналізі тексту документа, який має юридичні наслідки, експерт виходить також із презумпції неаномальності цього тексту, тобто відповідності тексту мовним нормам узагалі і принципам юридичної техніки зокрема. Ця презумпція випливає з принципу лінгвальної визначеності юридичного дискурсу — лінгвістичного корелята принципу юридичної визначеності права. З презумпцією неаномальності тексту пов'язані експертні презумпції нижчого порядку, зокрема презумпція лексичної однозначності тексту. Ця презумпція, передбачає, що 1) слова й словосполучення в межах юридичного документа вживаються в прямому, а не в переносному лексичному значенні, та 2) релевантні компоненти лексичної семантики в межах юридичного документа не можуть імплікуватися (тобто опускатися в підтекст).

З урахуванням зазначеного є лінгвістичні підстави стверджувати, що при інтерпретації висловлення «узяв у борг до 20.02» як такого, що є рівнозначним висловленню «узяв у борг до 20.02 включно», аналізований текстовий фрагмент суперечить вихідній експертній презумпції його неаномальності, оскільки така інтерпретація вислову «узяв у борг до 20.02» виходить з того, що релевантний компонент лексичної семантики («включно») не представлений у тексті експліцитно.

Якщо з двох альтернативних інтерпретацій текстового фрагмента 1) борг необхідно повернути 19.02 до 24 год. 00 хв. та 2) борг необхідно повернути 20.02 до 24 год. 00 хв. перша інтерпретація відповідає вихідним експертним презумпціям комунікативної достатності та неаномальності тексту, а друга інтерпретація суперечить цим презумпціям, є підстави стверджувати, що лінгвістично аргументованою є перша інтерпретація.

Приклад 2. Об'єктом експертного лінгвістичного дослідження стали фрагменти тексту резолютивної частини постанови Печерського районного суду м. Києва у справі № 2-а-581/11 від 05.04.2011:

«Зобов'язати Управління Пенсійного фонду України в Печерському районі м. Києва вчинити дії, спрямовані на перерахунок та забезпечення виплати недоотриманих громадянином Х … сум державної пенсії … (перелік юридичних підстав)» і «Зобов'язати Управління Пенсійного фонду України в Печерському районі м. Києва вчинити дії, спрямовані на перерахунок та забезпечення виплати недоотриманих громадянином Х … сум додаткової пенсії … (перелік юридичних підстав)».

Наведені фрагменти резолютивної частини постанови суду зумовили різночитання й альтернативні інтерпретації судового припису: 1) постанова зобов'язує Управління Пенсійного фонду України в Печерському районі м. Києва перерахувати й виплатити громадянину Х недоотримані суми державної та додаткової пенсії; 2) постанова не містить такого зобов'язання.

Юридичний представник зацікавленої особи (громадянина Х) звертався до лінгвістичної експертизи з таким питанням:

1. «Чи є тотожними за значенням висловлення:

"Зобов'язати Управління Пенсійного фонду України в Печерському районі м. Києва вчинити дії, спрямовані на перерахунок та забезпечення виплати недоотриманих громадянином Х, як інвалідом II групи, сум державної пенсії (додаткової пенсії)" і "Зобов'язати Управління Пенсійного фонду України в Печерському районі м. Києва перерахувати і виплатити недоотримані громадянином Х, як інвалідом II групи, суми державної пенсії (додаткової пенсії)"?».

Наведене формулювання питання не передбачає можливості виходу на вищий, комунікативний рівень аналізу тексту. Відповідь на це питання не дає експерту можливості вибудовувати лінгвістичну аргументацію з опорою на поняття комунікативної норми та систему дискурсивних практик із застосуванням категорії лінгвальної визначеності. Висновок лінгвістичної експертизи дає заперечну відповідь на пропоноване питання. Така інтерпретація тексту постанови (що наведені вислови не є тотожними, а отже, постанова не містить припису перерахувати й виплатити громадянину недоотримані кошти) суперечить здоровому глузду й не підтримує юридичної позиції замовника експертизи.

Аналіз наведеного текстового фрагмента в прагмалінгвістичній проекції дозволяє застосувати в аргументації лінгвістичний корелят категорії юридичної визначеності — категорію лінгвальної визначеності, яка реалізується на рівні юридичного дискурсу. При цьому експерт виходить із презумпції комунікативної достатності структурних елементів тексту, який має юридичні наслідки.

Питання для лінгвістичної експертизи, яке дає експертові змогу перенести аналіз фактів мовлення у площину прагмалінгвістики й оперувати категоріями комунікативного синтаксису, може мати таке формулювання:

2. «Який припис до Управління Пенсійного фонду України в Печерському районі м. Києва міститься в постанові Печерського районного суду м. Києва у справі № 2-а-581/11 від 05.04.2011?».

Експертна презумпція комунікативної достатності передбачає наявність у постанові суду конкретного судового припису: така презумпція випливає як логічний наслідок з принципу лінгвальної визначеності, який характеризує юридичний дискурс. Тому експерт виходить з того, що постанова суду містить конкретний припис. Згідно з усталеною комунікативною нормою оформлення в суді постанови відповідного — директивного — змісту, такий припис має бути оформлений у вигляді перформативного дієслова зі значенням «постановляти» та граматично пов'язаних із цим дієсловом компонентів — інфінітивних конструкцій на позначення власне судового розпорядження. При цьому презумпція комунікативної достатності структурних елементів тексту передбачає, що граматично пов'язані з перформативним дієсловом компоненти на позначення власне розпорядження суду наділені конкретною лексичною семантикою (що з лінгвістичного погляду забезпечує конкретність припису, а відтак і відповідає вимозі лінгвальної визначеності постанови суду як складника юридичного дискурсу).

В аналізованому текстовому фрагменті перформативне дієслово *постановив* граматично пов'язане з інфінітивною конструкцією *зобов'язати Управління Пенсійного фонду України в Печерському районі м. Києва вчинити дії, спрямовані на перерахунок та забезпечення виплати недоотриманих громадянином Х, як інвалідом ІІ групи, сум державної пенсії (додаткової пенсії)*.

Власне припис до Управління Пенсійного фонду сформульовано у вигляді інфінітивної конструкції *вчинити дії*, яка поширюється граматично залежною підрядною означальною конструкцією *спрямовані на перерахунок та забезпечення виплати (недоотриманих громадянином Х ... сум)*. Інфінітивна конструкція *вчинити дії* являє собою лише граматичний компонент на позначення припису і не наділена лексичною семантикою дії, яка може позначати його конкретний зміст. В аналізованому текстовому фрагменті лексична семантика абстрактного іменника *дії* конкретизується підрядним реченням *спрямовані на перерахунок та забезпечення виплати*, при цьому на заміщення комунікативно зумовленої позиції лексичного компонента зі значенням конкретної дії на позначення власне судового припису можуть претендувати лише однорідні лексичні компоненти *перерахунок* і *забезпечення виплати*. Інших лексичних компонентів, які можуть претендувати на зазначений змістовий зв'язок, аналізований текст не містить. Якщо припустити, що лексичні компоненти *перерахунок* і *забезпечення виплати* у досліджуваному тексті вжито з відмінною комунікативною настановою, слід визнати, що аналізована постанова суду не містить конкретного припису до Управління Пенсійного фонду, що суперечить вихідній експертній презумпції комунікативної достатності структурно-змістових компонентів тексту в межах юридичного дискурсу.

Таким чином, є лінгвістичні підстави стверджувати, що в постанові Печерського районного суду м. Києва у справі № 2-а-581/11 від 05.04.2011 на позначення конкретного змісту припису до Управління Пенсійного фонду України в Печерському районі м. Києва використано віддієслівний іменник *перерахунок* і віддієслівну іменникову сполуку *забезпечення виплати*, які пов'язані однорідним граматичним зв'язком, що є граматичним маркером їх змістової рівноправності. Отже, з погляду комунікативної лінгвістики є підстави стверджувати, що аналізована постанова містить припис перерахунку й забезпечення виплати недоотриманих громадянином Х, як інвалідом ІІ групи, сум державної пенсії та додаткової пенсії.

Зазначений висновок підкріплюється також тим, що при такій інтерпретації аналізований текстовий фрагмент засвідчує несуперечливі синхронічні змістові відношення з іншими комунікативно пов'язаними структурними елементами тексту аналізованої постанови, зокрема з її преамбулою: «05 квітня 2011 року суддя Печерського районного суду Соколов О. М., розглянувши в порядку скороченого провадження ... адміністративну справу за позовом громадянина Х до Управління Пенсійного фонду України в Печерському районі м. Києва *про визнання дій неправомірними та зобов'язання зробити перерахунок і виплату пенсії особі*, яка постраждала внаслідок Чорнобильської катастрофи, постановив:...», а також з іншими фрагментами резолютивної частини постанови: «Адміністративний позов Громадянина Х до Управління Пенсійного фонду України в Печерському районі м. Києва про визнання дій неправомірними та зобов'язання зробити перерахунок і виплату пенсії особі, яка постраждала внаслідок Чорнобильської катастрофи *задовольнити. Визнати неправомірними дії Управління Пенсійного фонду України в Печерському районі м. Києва щодо нарахування та виплати громадянину Х, як інваліду ІІ гру-*

пи, державної пенсії та додаткової пенсії за шкоду, заподіяну особі …, починаючи з 21 вересня 2010 року».

Альтернативна інтерпретація аналізованого фрагмента (яка виходить з того, що резолютивна частина постанови не містить припису перерахувати й забезпечити виплату недоотриманих громадянином Х, як інвалідом ІІ групи, сум державної та додаткової пенсії) з лінгвістичного погляду свідчить про внутрішню змістову суперечність між спірним фрагментом резолютивної частини постанови й наведеними вище фрагментами (преамбулою й іншими фрагментами резолютивної частини), що суперечить принципу лінгвальної визначеності.

Із зазначеного вище можна зробити такий висновок: якщо з двох альтернативних інтерпретацій фрагменту тексту постанови суду одна інтерпретація передбачає невідповідність аналізованого тексту принципу лінгвальної визначеності й суперечить вихідній експертній презумпції комунікативної достатності структурних елементів тексту в межах юридичного дискурсу, а друга інтерпретація підтверджує таку відповідність, є підстави вважати лінгвістично агрументованою другу інтерпретацію.

2. Презумпція стильової однорідності юридичного тексту та презумпція релевантності маркованого мовного засобу передбачають, що: 1) у юридичному тексті мовні засоби вжито лише в нейтральному стилістичному значенні; 2) при використанні в тексті нормативно-правового документа стилістично маркованого (тобто відмінного від нейтрального) мовного засобу його значення в цьому тексті не тотожне значенню відповідного нейтрального засобу. Застосування цих експертних презумпцій з опорою на вихідну презумпцію неаномальності нормативно-правового тексту дозволяє аргументовано інтерпретувати значення маркованого текстового елемента, різночитання якого пов'язане з потенційним ототожненням такого елемента з його стилістично нейтральним відповідником.

Приклад 3. Об'єктом експертного дослідження стало альтернативне трактування тексту статті 254-2 п. б Кримінального кодексу України 1960 року «Перевищення військовою посадовою особою влади чи посадових повноважень»: «Застосування нестатутних методів впливу щодо підлеглого, або перевищення дисциплінарної влади, якщо ці дії завдали істотної шкоди, а так само застосування насильства щодо підлеглого карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років».

Пошук відповіді на питання, винесені на розгляд експерта, передбачав оцінку істинності кожної з двох альтернативних версій прочитання тексту аналізованої статті закону, а саме: 1) вислів *якщо ці дії завдали істотної шкоди*, який міститься в пункті «б» статті 254-2 Кримінального кодексу України 1960 року, поширюється лише на попередню частину розглядуваної статті: *застосування нестатутних методів впливу щодо підлеглого або перевищення дисциплінарної влади* і не поширюється на частину статті, яка слідує за ним: *а так само застосування насильства щодо підлеглого*; 2) вислів *якщо ці дії завдали істотної шкоди*, який міститься в пункті «б» статті 254-2 Кримінального кодексу України 1960 року, поширюється також і на частину статті, яка слідує за ним: *а так само застосування насильства щодо підлеглого.*

Аналізована стаття закону граматично оформлена у вигляді складнопідрядного речення з трьома однорідними поширеними підметами в головній частині: 1) *застосування нестатутних методів впливу щодо підлеглого*; 2) *перевищен-*

ня дисциплінарної влади; 3) *застосування насильства щодо підлеглого*. У ролі підрядної частини виступає обставинне речення умови *якщо ці дії завдали істотної шкоди*, яке слідує за другим поширеним підметом. Питання, винесене на експертизу, вимагало аналізу граматичних і змістових зв'язків підрядної частини *якщо ці дії завдали істотної шкоди* в межах тексту цієї статті.

Однорідний поширений підмет (3) *застосування насильства щодо підлеглого* пов'язаний з двома попередніми однорідними частинами єднальним композитним сполучником *а так само*. Для текстів нормативно-правових документів цей сполучник не є нейтральним: для нейтрального поєднання однорідних частин у таких текстах використовують сполучники *і*, *й*, *та* (в значенні *і*). При інтерпретації значення вжитих у цьому тексті лексичних і граматичних форм віднесеність тексту до жанру нормативно-юридичних документів і відповідні дискурсивні практики відіграють вирішальну роль. При цьому експерт виходить із презумпції, що аналізований текст не є аномальним і його оформлення відповідає жанровим вимогам. Зокрема, визначальними дискурсивними ознаками мови нормативно-правових документів, до яких належить текст Кримінального кодексу України, є стильова однорідність тексту, його конкретність і однозначність. Жанр нормативно-правових документів не передбачає вживання функціонально невиправданих стилістично маркованих елементів тексту.

Експертна презумпція стильової однорідності тексту й пов'язана з нею презумпція релевантності маркованого мовного засобу дають підстави стверджувати про функціональну відмінність «не-нейтрального» сполучника *а так само*: цей сполучник в аналізованому тексті має значення, яке не збігається зі значенням нейтральних єднальних сполучників *і*, *й*, *та* (в значенні *і*). Лише при інтерпретації в офіційному тексті «не-нейтрального» мовного засобу порівняно з відповідним нейтральним, як функціонально нетотожного, таке слововживання або граматична форма є лінгвістично виправданими. При відмінній інтерпретації використання в офіційному тексті стилістично маркованого мовного засобу (як функціонально тотожного нейтральному) є лінгвістичні підстави стверджувати, що стильова однорідність такого тексту порушена, що є показником його аномальності. Для визначення функції композитного сполучника *а так само* в аналізованому фрагменті тексту необхідно з'ясувати його семантичну відмінність порівняно з нейтральними *і*, *й*, *та* (в значенні *і*).

Семантика композитного сполучника *а так само* виводиться на підставі його внутрішньої форми. Розглядуваний сполучник, який утворено шляхом частиномовної транспозиції, частково зберігає лексичну семантику вихідного аналітичного прислівника *так само*. Аналітичний прислівник *так само* в реченні виконує функцію обставини й позначає спосіб дії, аналогічний до вже згадуваного раніше [26]. Пор.: «Петро залишив роботу на понеділок, Микола зробив *так само*». Похідний від прислівника *так само* композитний сполучник *а так само* у реченні виконує типову для єднального сполучника функцію поєднання синтаксично рівноправних частин, в аналізованому тексті — поєднує однорідні поширені підмети (2) і (3), але крім цього вказує також на спосіб дії, про яку йдеться в приєднуваній ним частині (*застосування насильства*), як аналогічний уже згадуваному раніше. У попередньому контексті описувані дії: (1) *застосування нестатутних методів впливу щодо*

[26] Див.: Словник української мови : В 11 т.— К., 1979.— Т. 10.— С. 18.

підлеглого і (2) *перевищення дисциплінарної влади* обмежено дотриманням умови *якщо ці дії завдали істотної шкоди*. Зазначене обмеження дії є єдиним компонентом, на семантичний зв'язок з яким може претендувати композитний сполучник *а так само*, який характеризує спосіб дії як аналогічний до згадуваного раніше: *а так само* = «з дотриманням тієї ж умови». Таким чином, композитний сполучник *а так само* у складі висловлення *а так само застосування насильства щодо підлеглого* вказує на семантичний зв'язок цього висловлення з підрядним реченням умови *якщо ці дії завдали істотної шкоди*. Якщо припустити, що такого зв'язку не існує, уживання композитного сполучника *а так само* в цьому контексті замість нейтрального *і (й)* або *та* (в значенні *і*) стає невиправданим, а текст статті 254-2 (б) слід визнати синтаксично і стилістично аномальним.

Для верифікації отриманого висновку про існування семантичного зв'язку між підрядним реченням умови *якщо ці дії завдали істотної шкоди* і висловом *а так само застосування насильства щодо підлеглого* можна штучно розірвати семантичний зв'язок між композитним сполучником *а так само* і підрядним реченням умови *якщо ці дії завдали істотної шкоди*, вилучивши підрядне речення умови із синтаксичної структури аналізованого складного речення: *Застосування нестатутних методів впливу щодо підлеглого, або перевищення дисциплінарної влади, а так само застосування насильства щодо підлеглого карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років*.

При цьому функціональна невиправданість уживання в тексті маркованого композитного сполучника *а так само* замість нейтрального стає очевидною, а отже, стає очевидною й синтаксична аномальність аналізованого текстового фрагмента, що суперечить вихідній експертній презумпції коректного мовного оформлення тексту закону.

З урахуванням експертних презумпцій стильової однорідності нормативно-правового тексту та релевантності маркованого мовного засобу та з опорою на вихідну презумпцію коректного мовного оформлення нормативно-правового тексту є лінгвістичні підстави заперечити першу з наведених альтернативних версій інтерпретації пункту «б» статті 254-2 Кримінального кодексу України 1960 року.

Інтерпретація тексту закону або іншого тексту, який має юридичні наслідки, так чи інакше відбувається щоразу при вирішенні будь-якого юридичного питання. З огляду на мовленнєве втілення правової норми або відомостей, що мають юридичне значення, така інтерпретація великою мірою є власне лінгвістичною. За наявності альтернативних інтерпретацій юридичного тексту арбітром-інтерпретатором є суд, який стоїть перед необхідністю обов'язково винести рішення у справі, і це рішення має бути мотивованим і обґрунтованим. Для винесення такого рішення може поставати необхідність залучення спеціальних лінгвістичних знань.

Текст, який має юридичні наслідки, є частиною юридичного дискурсу і пов'язаний багатьма парадигматичними й синтагматичними зв'язками з іншими його складниками, до яких він прямо чи опосередковано відсилає інтерпретатора. «Правильність» тлумачення юридичного тексту, який набув законної сили, виявляється не в його референції з об'єктивною реальністю, не в можливості чи неможливості достеменно встановити волю законодавця, а в несуперечливих синхронічних відношеннях аналізованих фрагментів тексту з інши-

ми елементами юридичного дискурсу [27]. З іншого боку, інтерпретація такого тексту щоразу відбувається з урахуванням відмінних контекстуальних факторів у конкретному випадку правозастосування. Тому остаточний зміст юридичного тексту встановлюється й конкретизується лише при його правозастосуванні.

Та чи інша інтерпретація тексту закону визнається обґрунтованою й правомірною завдяки аргументації, яка може бути більш або менш ефективною. Аргументаційна діяльність інтерпретатора при тлумаченні тексту, який має юридичні наслідки, у кожному конкретному випадку правозастосування є невід'ємним складником існування права [28]. Інтерпретаційну діяльність ми розглядаємо як таку, що має риторичний, аргументаційний характер і вибудовується не лише на логічних побудовах, а з використанням усіх можливих засобів мовленнєвого впливу. При цьому аргументи характеризуються не як правильні або неправильні, а як сильні або слабкі. У процесі інтерпретації тексту, як і в будь-яких інших риторичних побудовах, аргументація не розглядається як остаточна, єдино можлива, але вона має бути переконливішою, сильнішою від тієї, яка висувається на підтримку поглядів протилежної сторони. Використання сучасних прагмалінгвістичних прийомів і методів аналізу та поєднання логічних і лінгво-когнітивних моделей аргументації значно розширює можливості лінгвістичної експертизи.

За необхідності залучення спеціальних знань з галузі лінгвістики при інтерпретації спірних фрагментів текстів нормативно-правових актів та інших текстів, що мають юридичні наслідки (доручення, договори, розписки, заповіти, тощо), лінгвістичну експертизу, яка виходить із принципу лінгвальної визначеності юридичного дискурсу, спирається на систему дискурсивних практик і вибудовується на достатньо формалізованих моделях аргументації, можна розглядати серед засобів реалізації одного з важливих принципів верховенства права — принципу юридичної визначеності в правозастосуванні.

L. V. AZHNIUK

LINGUISTIC BACKGROUND OF LEGAL CERTAINTY

The article offers a linguistic explanation and theoretical justification of a special category of linguistic certainty which is the reflection of the category of legal certainty in the juridical discourse. The application of this category is instrumental for the development of the methods of the linguistic examination of the disputed textual material in particular and forensic linguistics methodology in general. A starting point of the linguistic expert examination is the presumption of the communicative sufficiency of the juridical text and its linguistic adequacy. A number of lower ranking presumptions derive from this presupposition, namely the presumption of lexical and grammatical unambiguity of the verbal communication means, the presumption of the stylistic homogeneity of the text, the presumption of the relevance of the marked linguistic means etc. The paper argues that the linguistic argumentation of the expert opinion is based on the cognitive models of the reception of the juridical text. The examples of concrete expert examinations are provided as the illustrations of the practical application of the principle of linguistic certainty. The application of the principle of linguistic certainty in forensic linguistics will enable formalization of the analytical methods and its refinement of the acceptable for jurisprudence cognitive models.

Keywords: legal certainty, linguistic certainty, linguistic expert examination, juridical linguistics.

[27] Див.: *Баранов В. М., Александров А. С., Голев Н. Д.* Риторика и право // Юрислингвистика-3 : Пробл. юрислингвист. экспертизы.— Барнаул, 2002.— С. 113.

[28] Там же.— С. 121 (з посиланням на: *Perelman Ch.* The idea of justice and the problem of argument.— London. 1963.— P. 101).

Л. Т. МАСЕНКО

МАНІПУЛЯТИВНІ СТРАТЕГІЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ТЕЛЕБАЧЕННІ РАДЯНСЬКОЇ І ПОСТРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано використання спеціальних телевізійних стратегій з метою впровадження в масову свідомість стереотипу меншовартості української мови порівняно з російською. Маніпулятивні технології, що застосовувалися на телебаченні в УРСР, продовжують використовуватись і в пострадянській Україні. До них належать: обмежене використання української мови на більшості телевізійних каналів, популяризація суржику — мішаного українсько-російського мовлення, протиставлення двох мов за опозицією «високе / низьке», де роль міської, престижної мови відведено російській, а сільської, непрестижної — українській.

Ключові слова: маніпулятивні стратегії, русифікація, денаціоналізація, двомовність, змішування мов, суржик.

Русифікація й денаціоналізація українців у самодержавній і комуністичній Російській імперії відбувалися не лише шляхом заборон і обмежень у вжитку української мови, а й через спеціальні заходи, спрямовані на послаблення її культуротворчого потенціалу і впливу створеною нею культури. Особливою винахідливістю в цьому плані відзначалася комуністична влада. На відміну від царської, вона провадила асиміляційну політику не відверто, а приховано. Для зовнішнього світу комуністи декларували переваги своєї національної політики, проголошуючи на словах рівноправність усіх мов у СРСР, їх «небачений розквіт» і «гармонійність» взаємодії національних мов з російською. Водночас мовно-культурна асиміляція неросійських народів продовжувалася, лише набувала інших форм.

Потужне знаряддя русифікації радянська влада отримала з появою в 1950-х роках телебачення, яке, поряд з радіо, дало їй змогу посилити й прискорити процеси мовно-культурної уніфікації населення СРСР, що за часів Брежнєва втілилось у тезу про постання «нової історичної спільноти — радянського народу». Проте експансіоністські проекти Кремля, спрямовані на поширення свого політичного впливу в інших країнах, примушували владу терпіти присутність національних культур у республіках. Але місцеві культури в жодному разі не мали конкурувати на рівних з російською культурою, яка виконувала інтеграційну функцію злиття «братніх націй» у єдиний «радянський народ». І саме телебачення, що поєднує звуковий ряд з візуальним, давало владі великі можливості для застосування маніпулятивних технологій.

Використання спеціальних стратегій з метою впровадження в масову свідомість українців стереотипу меншовартості своєї мови і культури порівня-

© Л. Т. МАСЕНКО, 2013

но з російською ілюструють телевізійні практики, що застосовувалися в УРСР. Опис передач українського телебачення 1970-х років, яке тоді обмежувалося трьома каналами — центральним з Москви ЦТ і двома українськими з Києва — УТ-1 і УТ-2, можна знайти в книжці С. Цалика «Киев: конспект 70-х (Рассказы о повседневной жизни города и горожан)». Автор згадує тогочасне тематичне обмеження передач українських каналів на тлі значно розмаїтішого й цікавішого репертуару центрального телебачення. Ключові передачі обох українських каналів — «Сільський час», «Село і люди», «Сонячні кларнети» — були призначені для сільської місцевості, там вони й користувалися попитом. Кияни ж, як зауважує С. Цалик, іронічно називали УТ-1 «колгоспником», натомість дивилися цікаві програми з багатого репертуару центрального каналу — «Клуб кинопутешествий», «В мире животных», «Очевидное — невероятное», «Утренняя почта», «Вокруг смеха», «Кинопанорама», «Кабачок 13 стульев». Крім того, московський канал транслювали на годину — півтори довше, ніж український, а в 21.00 на всіх каналах СРСР, включаючи з УТ-1, передавали московську інформаційну програму «Время» [1].

Варто нагадати й ситуацію, що склалась у 1970-х — першій половині 1980-х років у царині художньої літератури. Якісний прорив, що його зробили молоді талановиті митці з руху шістдесятників, у 1972 р. місцева колоніальна адміністрація за наказом з Москви ліквідувала, заарештувавши активних його учасників і ввівши драконівську цензуру, крізь бар'єри якої могли пробитися до читача лише поодинокі якісні твори. Не дивно, що в переліку дефіцитних книжок, популярних у колах київської інтелігенції, С. Цалик не наводить жодної української, список обмежується виданнями російських авторів М. Булгакова, В. Аксьонова, Є. Євтушенка, А. Вознесенського, братів Стругацьких та інших, а також зарубіжних авторів у російських перекладах. Показово, що серед видань, які користувалися попитом на книжковому «чорному ринку», був і «Словарь русского языка» В. Даля [2].

Унаслідок цілеспрямованої репресивної політики московській владі таки вдалося вкоренити в ментальність значної частини українського населення — і то не лише людей з невисоким рівнем освіти, а й інтелігенції — переконання в неповноцінності української культури порівняно з російською. Так, ще на початку 90-х років авторитетний український філософ на сторінках московського журналу заявляв, що передплачує лише російські журнали «Новый мир», «Знамя» та інші й ігнорує українські, бо вони нецікаві. «Проблема повинна розв'язуватися на рівні створення такої україномовної культури, яка буде конкурентноспроможною», — зазначав філософ. Полемізуючи з такою позицією, О. Рибалко, історик культури, головний редактор «Пам'яток України» писав: «Прикро і гірко. Подумалося: чи так уже відрізняються од наших видання хоч би тих же прибалтів, чи такі вже вони всуціль цікаві, надто для їхньої рафінованої інтелігенції. Але ж там така проблема немислима, і, очевидно, тому, що не існує такої характерної для багатьох в Україні роздвоєності між рідною і російською (часто ще ріднішою) культурою» [3].

Існує ще одна підступна телевізійна технологія, яку застосовують маніпулятори людською свідомістю в умовах конкуренції двох мов, а саме таку си-

[1] *Цалик С.* Киев: конспект 70-х (Рассказы о повседневной жизни города и горожан).— К., 2012.— С. 250–251.

[2] Там же.— С. 107–108.

[3] *Рибалко О.* «Я вам честно признаюсь…» // Правдиве українське серце. Олександр Рибалко /Упоряд. І. Гирич та К. Рибалко.— К., 2010.— С. 349.

туацію створила в нас імперська мовна політика. Щоб сформувати в людей, які некритично сприймають телепродукцію, потрібне асиміляторам ставлення до мов, які конкурують, треба в одному телесюжеті протиставити їх за обговорюваними темами і соціальним статусом персонажів, які говорять різними мовами. Протиставлення двох мов вибудовується за опозицією «високе / низьке, престижне / непрестижне, нормативне / ненормативне». Така стратегія була впроваджена в радянський час у комічному телевізійному дуеті Тарапуньки і Штепселя, в якому Тарапунька грав роль суржикомовного дурника, а Штепсель — розумного й розважливого російськомовного партнера, що керував поведінкою Тарапуньки, постійно виручаючи його з халеп, у які той потрапляв через свою недоумкуватість. У такий спосіб українська мова Тарапуньки, роль якої виконувало мішане мовлення, скалічене впливом на нього російської, протиставлялась останній як мова ненормативна й смішна порівняно з «нормальною» і престижною російською. Призначенням цього гумористичного дуету було непомітне нав'язування масовій людині відповідного сприйняття двох мов і ставлення до них.

Як не прикро це визнавати, але нинішнє телебачення в Україні стало потужним джерелом продовження русифікації українського населення, що блокує формування цілісної української нації. Розроблені в радянський період маніпулятивні практики почали особливо інтенсивно впроваджуватися на телевізійних каналах з кінця 1990-х років, коли вони перейшли у власність до компрадорської буржуазії, якій національні інтереси абсолютно чужі, ба більше, деколонізація й декомунізація інформаційно-культурного простору країни загрожує їм втратою панівних позицій у суспільстві.

У цій ключовій для зміцнення державної незалежності царині патріотична частина суспільства виявила несолідарність і слабкість, оскільки не тільки не спромоглася організувати протидію небезпечним процесам тотальної втрати телебачення як найдієвішого засобу популяризації української культури, історії, національних цінностей, але навіть не змогла впродовж усіх двадцяти років домогтися українізації державного каналу.

Нині і без спеціальних досліджень очевидно, що на телебаченні України панує мова й продукція російської культурної індустрії. Але можна навести й конкретні дані моніторингу восьми провідних каналів, який провели волонтери громадського руху «Простір свободи» в жовтні 2012 року. Моніторинг тривав 64 години. Українська мова звучала на каналах близько 28 % часу, стільки ж було відведено двомовним програмам, решта ж 44 % належала російськомовним [4].

І проблема не лише в кількісному переважанні російської мови на нашому «не своєму» телебаченні, хоча й ця обставина сама по собі гальмує процес розширення сфер уживання літературної української мови. Ще загрозливішим для морального здоров'я нації є застосування розроблених ще в тоталітарній радянській системі стратегій приниження української мови, консервації у свідомості масової людини стереотипу її маргінальності й меншовартості.

Суперечить телевізійній практиці суверенних країн запрошення на роль ведучих у політичних ток-шоу громадян інших країн, які не володіють державною мовою. Ані Савік Шустер, ані Євгеній Кисельов не обтяжують себе вивченням державної мови України і знанням її культури. Зрештою, Є. Кисельов відверто висловлював своє бачення України як «провінції біля моря».

[4] http://www.dobrovol.org/.

Чиєї провінції, здогадатися не важко. Але саме таких ведучих потребують власники телеканалів, які їх запрошують.

Звичними на наших каналах стали програми з двомовними ведучими або членами журі на всіляких розважальних ток-шоу, що формуються з кількох російськомовних осіб із вкрапленням одного аборигена, який говорить українською. На унікальність цієї української практики застосування білінгвізму в засобах масової інформації вже звертали увагу фахівці. Таке «шизофренічне» використання двомовності зауважив під час перебування в Україні мовознавець Юрій Шевчук, який викладає українську мову в Колумбійському університеті США. Ось що він сказав з цього приводу в інтерв'ю, записаному на його батьківщині, в Рівному: «Щодо новітніх внутрішніх чинників тиску на українську мову, то не можу не згадати такого новаторства теперішніх русифікаторів, як штучно створена "лінгвістична шизофренія", коли через засоби масової інформації людям нав'язують думку про те, що одночасно говорити двома мовами природно. У одній передачі впродовж п'яти хвилин можуть звучати дві мови! Я досліджував схожі в мовному плані регіони — Квебек, Каталонію, Пуерто-Ріко — ніде не показують на телебаченні програм, де одночасно говорять двома мовами, причому жодною не говорять правильно!» [5].

Щоправда, останнім часом мода на мовну суміш видозмінюється. Ведучі-білінгви поступаються місцем одномовцям, але, звичайно ж, не україномовним, а російськомовним. Але в текст, виголошений російською, коли-не-коли вставляється одне українське слово чи фраза. У такий спосіб у свідомості глядачів українська мова фіксується не як окрема самостійна мова, а як лексичний ресурс російської на кшталт її вологодського чи тверського діалекту. Ця технологія також належить до арсеналу засобів «злиття братніх мов», що його обіцяла нам у щасливому майбутті людства програма КПРС. А тим часом вона «зливає» на телевізійних каналах країни державну мову.

Але й «чисту» російськомовну партію, без домішок «малоросійського наріччя» московські гості часом використовують для реанімації в місцевих провінціалів ностальгійних почуттів за втраченим у 1991 р. спільним домом буття. Так, Максим Галкін під час проведення в парі з Володимиром Зеленським новорічної розважальної програми на «Інтері» час від часу вставляв у своє мовлення слова «наша страна», не уточнюючи, яку ж «страну» він має на увазі. А варто нагадати, що за радянської доби таке словосполучення дозволялось уживати лише стосовно території всього Радянського Союзу, називати «нашою країною» будь-яку з союзних республік цензура суворо забороняла.

У серіалах, які продукуються не лише в Росії, а й на нашій території, поширилась мода протиставляти українську мову російській як засіб спілкування відсталих нецивілізованих селян на тлі «продвинутих» російськомовних мешканців міста. «Просвітити» селян і залучити їх до цивілізації може лише «вища каста» російськомовних. Як писав режисер Леонід Мужук у «Слові Просвіти», саме в такому ракурсі зображено мешканців села Обухівського району в серіалі «Сусідські війни», який демонстрував канал «1+1». Серіал був створений у вигляді ігрової постановки, підробленої під документальну правду. Сюжет вибудовувався навколо історії сварок селян з приводу установки біотуалету. Все,

[5] http://www.ogo.ua/articles/view/2012-07-08/34283.html.

що стосувалося туалету та його вмісту, велось українською мовою, натомість мирила селян російськомовна містянка, роль якої грала Руслана Писанка [6].

Такий самий стиль стосунків між україномовною, а точніше — суржикомовною сільською громадою і російськомовним міським «цивілізатором» демонструє скетч-шоу «Рюрики» на каналі ICTV. Дія серіалу відбувається в селі, мешканці якого зображені малокультурними, обмеженими людьми, інтереси яких зосереджені переважно на пошуках випивки. Роль освіченого, цивілізованого персонажа належить учителеві, якого після закінчення вишу направили в сільську місцевість викладати історію (!). Учитель, звичайно ж, як того вимагають канони «незалежного» українського телебачення, російськомовний. І саме до нього постійно звертаються селяни за порадами, бо самотужки розв'язати свої проблеми вони неспроможні.

І, нарешті, розглядаючи маніпулятивні телевізійні стратегії, не можна не згадати й спосіб використання суржику — українського мовлення, скаліченого впливом на нього російської — на популярних каналах. Не випадково символом нашої держави стала не котрась з красунь-акторок, як, наприклад, Бріжит Бардо у Франції, а Вєрка Сердючка — перевдягнений у жінку клоун, що говорить змішаною напівукраїнською-напівросійською говіркою. Факт сам по собі глибоко символічний, бо він віддзеркалює роздвоєний стан свідомості значної частини української людності.

Але якщо образ Сердючки, хоча й не сприяє вихованню поваги до української мови, все ж має якийсь елемент комічної привабливості, то вже втіленням крайнього ступеня україномофобії слід вважати образ Віталькі в серіалі, що його демонструє канал ТЕТ.

Актор, який його грає, створює на рідкість потворний образ. Віталька — неохайний хлопець з огидною зовнішністю. Схиблений на сексі, він постійно чіпляється до дівчат. Не маючи жодних шансів на успіх, недоумок повсякчас наражається на зневагу, глум і обурення з боку оточення. Говорить Віталька такою ж огидною, як він сам, мовою. Ущербність скаліченого напівукраїнського мовлення Віталькі актор ще й увиразнює, потворно розтягаючи рот. Усі інші численні персонажі цього скетчу, крім матері Віталькі, такої ж недоумкуватої почвари, як і він, говорять стандартною російською мовою. Жодного персонажа, який би говорив літературною українською, в серіалі немає, відтак носіями буцімто української лишаються придуркуватий Віталік з такою ж неповноцінною матір'ю.

Через майстерно сконструйований портрет Віталькі, мовно протиставлений російськомовному оточенню, у підсвідомість глядачів (а серіал має успіх переважно серед дівчат) вводиться образ української мови як мови неповноцінних маргіналів.

Цей серіал є ніби візуальним унаочненням поглядів на державну мову, властивих деяким представникам правлячої партії. Наприклад, депутат луганської обласної ради Р. Мірошник 6 липня 2012 р. під час обговорення закону «Про засади державної мовної політики» С. Ківалова та В. Колесніченка висловлювався про державну мову в такому дусі: «Получается, что на этом языке (украинском. — *Л. М.*) , если мы растим своих детей, то мы лишаем их всего, мы растим просто недорассу — людей, которые просто лишены огромного

[6] *Мужук Л.* «Наше» кіно і телебачення : Писанка з біотуалетом // Слово Просвіти.— 2011.— 12–18 трав.

объема знаний, которые приходят на русском языке, на английском, на другом» [7].

Цікаво, що, за інформацією сайту «Телекритика», на скетч «Віталька» надійшла скарга в Національну комісію з питань захисту суспільної моралі. Проте жодних порушень моралі й приниження гідності українців члени Комісії в цьому скетч-шоу не помітили [8]. Якщо антиукраїнської маніпуляції недобачають доктори й кандидати наук, які входять до Комісії, то тим паче не помітять її тінейджери, для яких, власне, й призначено цей витвір кіномистецтва. Упевнена, що не одну молоду людину образ Вітальки переконає, що «по-украински — это некрасиво». Оскільки така, прихована за розважальними телекартинками, пропаганда значно ефективніша за дидактичні повчання, змінити сформований телебаченням погляд на непрестижність української мови буде нелегко навіть відданим своїй справі педагогам.

Таким чином, провідні телевізійні канали нашої країни інтенсивно працюють на відчуження українців від їхньої культури. Неспроможність тих, від кого залежала державна мовно-культурна політика впродовж усіх двадцяти років, захистити свій інформаційно-культурний простір призвела до втрати суверенітету в цій царині, ключовій для формування цілісної нації. Адже, як писав свого часу Дж. Мейс у газеті «День», «ніхто не має нічого проти російської культури чи мови, але доки українська мова залишатиметься другорядною в очах самих українців, ця нація ніколи не буде єдиною» [9]. Нині ж на більшості українських телевізійних каналів господарюють провідники «Русского мира», закладаючи міну уповільненої дії під фундамент Української держави.

L. T. MASENKO

MANIPULATIVE STRATEGIES OF UKRAINIAN LANGUAGE DISCRIMINATION ON TELEVISION OF SOVIET AND POST-SOVIET UKRAINE

The article discusses TV media strategies applied for infusion into the mass consciousness of a stereotype of inferiority of the Ukrainian language as compared to Russian. Major manipulative technologies having been used on USSR television are still applied in post-Soviet Ukraine, among them: limited use of Ukrainian ot the majority of television channels, popularization of the mixed Ukrainian-Russian language called surzhyk, opposition of the two languages as "high" and "low" with the role of urban, prestigious language being granted to Russian, while the place of rural language of low prestige is given to Ukrainian.

Keywords: manipulative strategies, russification, denationalization, bilingualism, language mixing, surzhyk.

[7] Цит. за: *Руда О.* Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі.— К., 2012.— С. 74.

[8] http://www.telekritika.ua/news/2013-01-31/78676.

[9] *Мейс Дж.* Післягеноцидне середовище // День і вічність Джеймса Мейса / За заг. ред. Л. Івшиної.— К., 2005. — С. 157.

Г. М. ЗАЛІЗНЯК

СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ У ДЗЕРКАЛІ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ КИЯН

Стаття присвячена проблемі визначення статусу української та російської мов. Дані соціологічних досліджень громадської думки киян дозволили виявити зміни у ставленні громадськості до функціонування двох мов залежно від змін у мовній політиці. Разом з тим фіксується зростання частки респондентів, які вважають, що російська мова має бути витіснена з усіх сфер життя при зменшенні тих, хто підтримує її використання як розмовної паралельно з українською.

Ключові слова: соціологічне опитування, мовна політика, державна мова, статус української мови, статус російської мови.

Закон України «Про засади державної мовної політики» за задумом його авторів мав би покласти край конфліктам у країні на мовному ґрунті й насамперед протистоянню україномовного та російськомовного населення. Розв'язання проблеми автори закону вбачають у наданні статусу регіональної мові, яку вважають рідною понад 10 % мешканців регіону [1]. Проте йдеться не лише про зміну статусу російської мови, яка всупереч положенням Європейської Хартії мов була зарахована до регіональних та міноритарних, а й про певну модель мовної політики в країні.

Якщо залишити осторонь історичні та етнокультурні причини, формування та реалізація мовної політики в країнах, де набули поширення кілька мов, здійснюються по-різному: є країни, які передусім підтримують мову титульної нації (яскравий приклад — Франція); країни, що визнають офіційний статус кількох мов, які функціонують на всій території (фактично такий підхід не реалізовано, але юридично засвідчено Фінляндією); країни, що визнають офіційний статус кількох мов, кожна з яких функціонує в певній частині країни (Бельгія, Канада, Швейцарія); країни, де є одна державна (офіційна) мова на всій території, а в окремих її частинах можуть бути запроваджені інші офіційні мови (Росія). Остання модель притаманна імперським або постімперським країнам, які виникли внаслідок об'єднання метрополією територій кількох різних народів.

Ухвалений Верховною Радою мовний закон фактично є втіленням саме останньої моделі, хоч Україна є унітарною державою, яка має у своєму складі, крім українців, лише один народ зі своєю етнічною територією — кримських татар, але очевидно не є імперією. Однак зазначена модель є фактично узаконенням результатів тривалого імперського насилля в мовній сфері щодо України як колонії. Замість захисту постраждалих від колоніальної політики

[1] Закон України «Про засади державної мовної політики».— http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17.

© Г. М. ЗАЛІЗНЯК, 2013

міноритарних мов завдяки положенням цього закону спостерігаємо введення лише російської мови як офіційної в областях, окремих містах і навіть селах країни. Адже російська мова, за даними досліджень, вільно почувається в міському середовищі практично на всій території України [2]. Існує реальна загроза, що до таких «регіонів» може потрапити навіть Київ.

Оскільки завданням мовної політики держави є зміцнення єдності українського суспільства, зокрема стабілізація суспільно-політичної ситуації в країні та запобігання виникненню конфліктів на мовному ґрунті [3], варто розглянути, наскільки ефективно його вирішує Закон України «Про засади державної мовної політики».

Столиця України Київ належить до тих міст, де значна частина населення в повсякденному спілкуванні послуговується російською мовою. Спробуємо визначити, наскільки згаданий закон узгоджується з уявленнями киян про функціонування обох поширених мов спілкування на основі результатів опитувань щодо мовної ситуації в місті [4].

Принципово важливим у світлі запровадження регіональних мов, зокрема російської в столиці України, є аналіз тенденцій змін щодо визначення рідної мови. Згідно з результатами опитування киян у квітні-травні 2012 р. [5], частка респондентів, які визначили рідною мовою українську, за шість років скоротилася з 63 % (у 2006 р.) [6] до 45 %. Разом з тим на 10 % (з 31 % до 21 %) скоротилася й частка киян, які рідною мовою назвали російську. Проте майже всемеро зросла кількість респондентів, які визнали рідною мовою зразу обидві — і українську і російську. У такому разі хочеться спитати авторів мовного закону: як саме вони вирішуватимуть питання про надання тій чи іншій мові статусу регіональної у випадку, коли громадяни називатимуть рідною одразу дві мови? Чи зарахувати цих громадян до тих, хто вважає рідною українську, чи російську? Чи мають такі громадяни поповнити ряди тих, хто за законом може претендувати на введення російської як офіційної?

Щоб відповісти на ці питання, очевидно, варто з'ясувати, як самі кияни бачать статус української та російської мов. Тут доцільно звернутися до вже наведених результатів моніторингових опитувань.

Дані про ставлення киян до питання статусу обох мов (див. табл. 1), які поширені в столиці, засвідчили, що частка киян, які не вбачають необхідності законодавчого врегулювання функціонування російської мови в країні, залишається сталою протягом усього часу спостереження і становить майже 70 %. Так само частка киян, які ратують за надання російській мові статусу офіційної або державної, перебувала на позначці 27–29% у 2001–2006 рр., а в 2012 р. знизилася до 23% (див. рис. 1).

---

[2] *Масенко Л.* Мовна ситуація в Україні. Соціолінгвістичний аналіз // Мовна політика та мовна ситуація в Україні : Проект INTAS «Language Policy in Ukraine: Antropological, Linguistic and Eurther Perspectives» (2006–2008) / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер.— К., 2001.— С. 119.

[3] Закон України «Про засади державної мовної політики».— http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17.

[4] Опитування Центру «Громадська думка» 2001–2006 р. та опитування соціологічної лабораторії Академії муніципального управління у квітні — травні 2012 р.

[5] Опитування соціологічної лабораторії Академії муніципального управління у квітні — травні 2012 р. за багатоступеневою квотною вибіркою, обсяг вибірки — 785 осіб. Вибірка репрезентативна для Києва за статево-віковими характеристиками. Точність результату без урахування дизайн-ефекту — 4%.

[6] Опитування Центру «Громадська думка» у грудні 2006 р. за багатоступеневою квотною вибіркою, обсяг вибірки — 1187 осіб. Вибірка репрезентативна для Києва за статево-віковими характеристиками. Точність результату без урахування дизайн-ефекту — 3.16%.

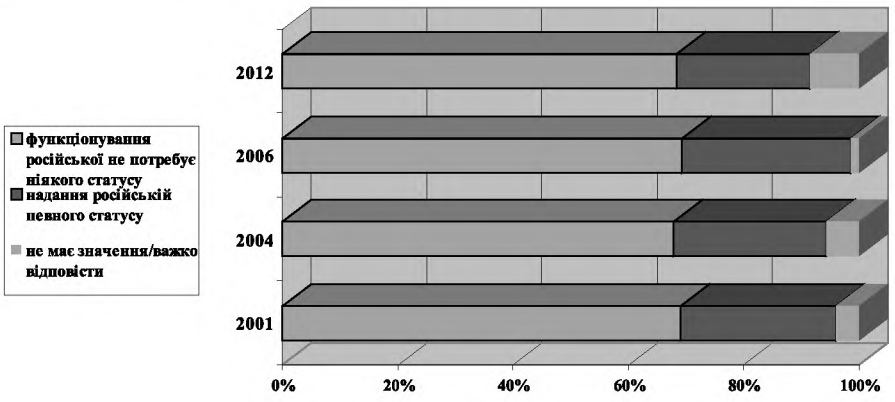

Рис. 1. Динаміка уявлень киян про статус та функціонування української та російської мов.

Таблиця 1

Динаміка відповідей на запитання «Яким має бути статус української та російської мов в Україні?» у відсотках

Варіанти відповідей	2001	2004	2006	2012
Українська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням російської мови з усіх сфер життя	4,5	5,1	16,3	13,9
Українська мова — державна, російська мова має такі самі права, як і решта мов національних меншин	26,7	27,4	30,3	33,5
Українська — державна, російська мова має використовуватися паралельно лише як розмовна	37,8	35,4	22,7	20,7
Українська мова — державна, російська має вживатися паралельно як офіційна мова в тих місцевостях, де більшість населення цього прагнутиме	—	—	16,3	15,3
Українська та російська мови мають бути рівноправними державними мовами	26,8	26,3	12,9	6,1
Російська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням української мови з усіх сфер життя	0,2	0,2	0,1	1,8
Це питання для мене не має значення / Важко відповісти	4,1	5,7	1,5	8,6

Зазначимо, що в опитуваннях 2001 р. [7] та 2004 р. [8] опції «Українська мова — державна, російська має вживатися паралельно як офіційна мова в тих місцевостях, де більшість населення цього прагнутиме» не було [9], вона з'явилася лише з 2006 р. [10] Відсутність істотних змін у розподілі відповідей між тими, хто бажає, аби російській мові було надано офіційного статусу, й тими, хто цього не прагнув, дозволяє зробити висновок, що регіональний статус для

[7] Опитування Центру «Громадська думка» у вересні-жовтні 2001 р. за багатоступеневою квотною вибіркою, обсяг вибірки — 1175 осіб. Вибірка репрезентативна для Києва за статево-віковими характеристиками. Точність результату без урахування дизайн-ефекту — 3.16%.

[8] Опитування Центру «Громадська думка» в листопаді 2004 р. за багатоступеневою квотною вибіркою, обсяг вибірки — 988 осіб. Вибірка репрезентативна для Києва за статево-віковими характеристиками. Точність результату без урахування дизайн-ефекту не перевищує 3,2 %.

[9] *Залізняк Г. М., Масенко Л. Т.* Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній і день прийдешній.— К., 2001.— С. 55.

[10] Мовна політика та мовна ситуація в Україні : Проект INTAS «Language Policy in Ukraine: Antropological, Linguistic and Eurther Perspectives» (2006–2008).— К., 2001.— С. 346, 347.

російської мови жодним чином не впливає на зазначений розподіл. Тобто частка прихильників надання російській мові будь-якого юридичного статусу не збільшується.

Натомість варто розглянути, як змінювалися думки киян щодо функціонування російської мови, які не вбачають потреби надання їй додаткового статусу (див. рис. 2). Так, з 2001 по 2012 рр. втричі (з 4,5 % до 13,9 %) зросла частка респондентів, які вважають, що українська мова має бути єдиною державною мовою з витісненням російської мови з усіх сфер життя. Разом з тим маємо зменшення частини киян (на 17 %), які є прихильниками використання російської мови паралельно з українською як розмовної. Це може свідчити про тенденцію радикалізації настроїв киян у мовних питаннях, насамперед щодо вживання української мови. Поки що станом на весну 2012 р. кияни в більшості підтримують формулювання, зафіксоване ще в «Законі про мови УРСР» 1986 р., де українська мова — державна, а російська має такі самі права, як і інші мови національних меншин. Таку позицію висловив кожен третій учасник опитування.

Не менш цікавими виявилися дані про зміни уявлень тих киян, які вважають за необхідне надати російській мові офіційного або державного статусу (див. рис. 3). Зокрема, прибічники надання російській мові такого ж статусу, як і українській, з уведенням поняття «регіональна мова» розшаровуються на дві нерівнозначні частини. Меншість підтримує необхідність державного статусу для обох мов, більшість визнає за українською мовою статус державної, а російська може вживатися *паралельно* як офіційна в місцевості, де більшість населення цього прагне. Крім того, маємо також скорочення прихильників надання російській будь-якого статусу в 2012 р. порівняно з 2006 р. Можемо припустити, що це спричинено не стільки «тиском» помаранчевої влади в 2006 р., скільки відверто ворожою політикою щодо української мови сьогоднішньої влади.

Це підтверджують відповіді на запитання про спрямованість мовної політики держави щодо української та російської мов (див. табл. 2). Сьогодні менше 18 % киян вважають, що нинішня політика підтримує та стимулює функціонування української мови, а це вдвічі менше, ніж за даними опитування 2006 р. Зменшилася і кількість тих, хто не вбачає в державній мовній політиці ні позитивного, ні негативного впливу на функціонування мови. Натомість за цей час удвічі (з 10 % до 20 %) зросла частка киян, які вважають що українська держава обмежує функціонування державної мови. Зросла й частка тих, хто вважає, що держава надає підтримку саме російській мові.

Таблиця 2

Уявлення киян про державну політику щодо української та російської мов у 2006–2012 рр. у відсотках

Варіанти відповідей	Щодо української мови		Щодо російської мови	
	2006	2012	2006	2012
Нинішня мовна політика держави:				
підтримує і стимулює функціонування мови	36,7	18,1	11,8	18,9
не заважає, але й не сприяє її функціонуванню	46,8	40,9	58,1	40,2
обмежує функціонування мови	9,9	19,8	22,3	16,7
інше	2,7	5,3	3,1	3,7
важко відповісти	4,0	15,8	4,6	20,3

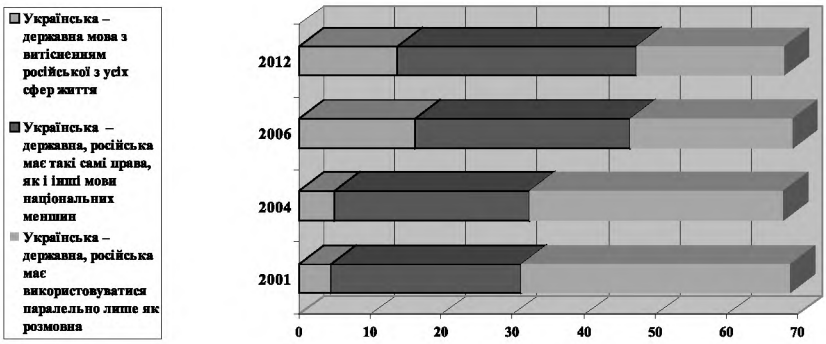

Рис. 2. Динаміка відповіді на запитання
«Яким має бути статус української та російської мов в Україні?»
по позиціях, які не передбачають надання російській мові офіційного статусу.

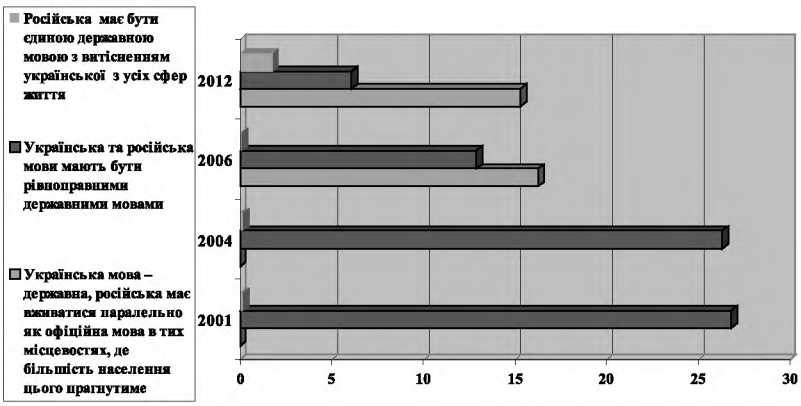

Рис. 3. Динаміка відповіді на запитання
«Яким має бути статус української та російської мов в Україні?»
по позиціях, які передбачають надання російській мові офіційного статусу.

Привертає увагу той факт, що в 2012 р. помітно (в 4–5 разів) збільшилася частка тих киян, які взагалі не змогли відповісти на запитання про державну мовну політику ні щодо української, ні щодо російської мови.

Не дивно, що за даними опитування 2012 р. надання російській мові якогось додаткового статусу не вимагають ні ті кияни, які зазвичай спілкуються українською мовою, ні ті, що розмовляють російською або тією чи іншою мовою залежно від обставин (див. рис. 3). У кожній з цих груп більшість становлять прихильники статусу державної лише для однієї мови — української. Так само й серед киян, які вважають рідною українську, російську або однаковою мірою обидві мови, переважають ті, хто не вимагає для російської додаткового статусу.

Якщо ж виходити виключно з показника тих киян, які вважають рідною мовою російську, то серед них четверо з десяти бажають для російської регіонального або державного статусу, а це лише 8 % від усіх учасників опитування (див. рис. 4, 5).

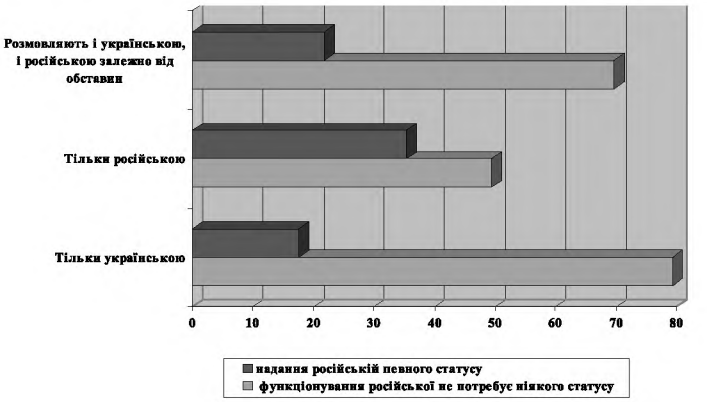

Рис. 4. Ставлення киян до надання певного статусу російській мові залежно від мови спілкування мовців (за даними опитування 2012 р.)

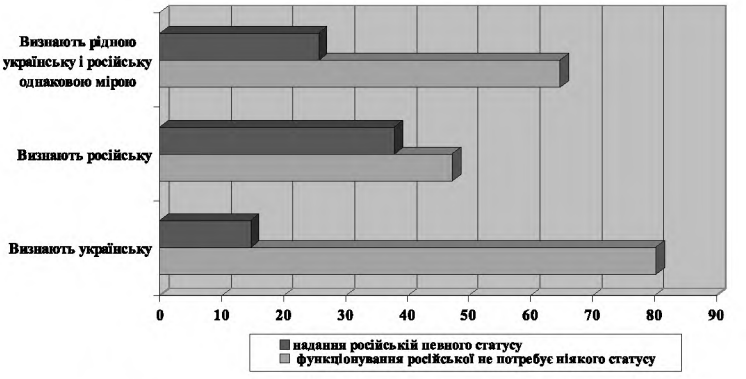

Рис. 5. Ставлення киян до надання певного статусу російській мові залежно від визначення рідної мови (за даними опитування 2012 р.)

Таким чином, прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики» не відповідає уявленням мешканців столиці про врегулювання мовного питання, принаймні щодо статусу російської мови, і не залежить ні від мови їхнього повсякденного спілкування, ні від того, яку мову вони вважають рідною. Останнє має значення у світлі заяв сьогоднішньої провладної більшості про те, що новим законом вони врешті-решт урегулювали мовне питання в країні.

Однак необдумані дії влади в мовній політиці призводять до збільшення політичного напруження в Україні, ескалації нікому не потрібного російсько-українського протистояння. Про це свідчать відповіді самих киян на запитання: «Як Ви вважаєте, чи існує загроза виникнення конфліктів в Україні, якщо російській мові буде надано статус державної?». Більше половини учасників опитування в травні 2012 р. відповіли ствердно на це запитання. Зазначимо, що під час опитування 2006 р. загрозу виникнення у столиці конфлікту на мовному ґрунті вбачали лише 15 із 100 киян. При цьому можливість таких конфліктів, якщо російській буде надано статус державної, вбачають як кияни, що не підтримують надання додаткового статусу російській мові, так і ті, хто має протилежну думку (див. рис. 6).

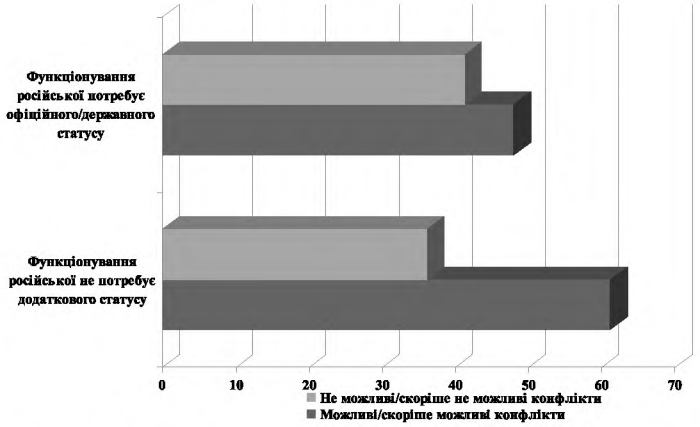

Рис. 6. Відповіді киян на запитання «Чи існує загроза виникнення конфліктів в Україні, якщо російській мові буде надано статус державної?» залежно від ставлення до надання офіційного статусу російській мові (за даними опитування 2012 р.)

Такі зміни в поглядах киян пояснюються цілковитою зневагою сьогоднішньої влади до українського мовного законодавства навіть у його нинішньому вигляді. Чиновники відверто користуються російською мовою під час виконання службових повноважень на всіх щаблях: від Верховної Ради, Уряду, Президентської адміністрації до керівників регіонів України тощо. Агресивний наступ на українство стимулює радикалізацію настроїв у самому суспільстві й посилює протистояння в мовній сфері. Власне, сам Закон України «Про основи державної мовної політики», ухвалений влітку 2012 р., не лише не розв'язав проблеми виникнення конфліктів на мовному ґрунті, а, навпаки, створив передумови для реальної загрози стабільності країни, позбавив владу решток популярності серед мешканців столиці. Про це свідчать не лише результати опитувань киян, а й результати останніх виборів до Верховної Ради.

H. M. ZALIZNIAK

THE STATUS OF THE UKRAINIAN AND RUSSIAN LANGUAGES IN THE MIRROR OF THE PUBLIC OPINION OF THE KYIVITES

The article is dedicated to the analysis of the consequences of the language policy implementation in Ukraine on the basis of the sociological researches conducted in 2001–2012 in Kiev. The study has covered issues on the use of the two most widely spoken languages in the capital: Ukrainian and Russian, recognition either of two languages as native, the idea of the status of both languages and possible consequences of its changes. Sociological studies of the public opinion of the residents of Kyiv went to show that in 2012 there was a substantial reduction of the part of the Kyivites, who conceive state language policy to support and stimulate functioning of the Ukrainian language. Reduction has also taken place among the Kyivites, who consider either Ukrainian or Russian to be their native with an increase of those who consider both languages to be their native. At the same time, a part of the Kyivites, who in everyday life communicate in Russian has fallen off to one-fifth while that in Ukrainian has shown an increase.

The countries with a multi-language structure were solving the problem of the language status in different ways: the countries that mainly support language of the titular nation, countries that recognize the official status of some languages functioning throughout their territories, countries that recognize the official status of some languages, each of them functioning in a particular part of the country and countries with one state (official) language

throughout the territory but in some parts of it other official languages may be implemented. Relational views of the residents of the capital on the status of both languages suggest a conclusion about the most attractive model of the language policy.

Opinion polls of the Kyivans have shown the absence of significant changes in perception of the Kyivans of the need for the Russian language to be granted extra status to. At the same time, there recorded an increase in the portion of the respondents who believe that the Russian language should be ousted from all the domains of life and reduction therein of those who support its use as a spoken along with Ukrainian. The latter may denote radicalization of the Kyivans' state of mind regarding language matters. Currently, among the Kyivans tending to grant Russian extra status the majority recognizes the Ukrainian language to be of the state status, while Russian — to be used parallel to as official in the areas where most people would so desire. «The Law of Ukraine for the Principles of the Language State Policy» did not solve the issue of possible language-related conflicts. Changing of the status of the Russian language to the mind of the Kyivites may lead to the conflict in Ukraine, that was not observed in 2006.

Keywords: sociological poll, language policy, the official language, the status of the Ukrainian language, the Russian language.

Л. О. БЕЛЕЙ

«РУСИНЬСКЫЙ ЯЗЫК» У ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ ПОЧ. XXI СТ.: РЕАЛІЗАЦІЯ МОВНИХ ПРАВ АВТОХТОННОГО НАСЕЛЕННЯ ЧИ МОВНА МІСТИФІКАЦІЯ?

У статті зроблено спробу довести, що на теренах сучасної Закарпатської області України утверджують «русинський язык» за допомогою системного застосування прийомів соціолінгвістичної містифікації, спрямованих не на збереження неповторного феномену духовної культури закарпатців — їхнього народнорозмовного мовлення, а для використання як інструменту денаціоналізації місцевої автохтонної людності та дезінтеграції україномовного простору.

Ключові слова: Закарпатська область, «русиньскый язык», мовна політика, мовна містифікація.

Наприкінці 80-х рр. XX ст. на мовній карті України з'явилася гаряча точка — у Закарпатській області «відкрили» автохтонний русинський етнос, що послуговується окремою (передусім від української) русинською мовою. З тих пір творці «нового слов'янського народу» та «нової слов'янської мови» постійно нав'язують дискусію про самобутність неорусинства та жорстку його українізацію, що на думку ініціаторів такої дискусії вже саме по собі є незаперечним фактом існування окремішньої русинської мови.

Оскільки в сучасному глобалізованому світі функціонування малопоширених мов перебуває під загрозою, виникає потреба постійно про них дбати: захищати продуманою мовною політикою та мовним плануванням, тобто відстоювати їхній статус, функції, структуру та поширення в межах мовної спільноти [1].

Згідно з соціолінгвістичною теорією, щоб мова повноцінно функціонувала, слід працювати над трьома аспектами мовного планування: 1) статусне планування — закріплення за мовою статусу окремішності, офіційне визнання її на державному рівні, надання певного статусу (державної, регіональної тощо); 2) корпусне планування: кодифікація фонетики, вокабуляру та граматики, очищення мови від запозичень тощо; 3) планування функціональної сфери: політика поширення мови, популяризація її серед мовної спільноти [2].

Ці три вектори мовного планування тією чи іншою мірою використовують у мовній політиці як поширені мови, так і зовсім рідкісні.

[1] *Kaplan B. R., Baldauf R. B.* Language Planning from Practice to Theory.— Clevedon, 1997.— 416 p.

[2] *Cooper R. L.* Language Planning and Social Change.— New York, 1989.— 216 p.

© Л. О. БЕЛЕЙ, 2013

Щоправда, мовне планування можуть використовувати і щодо діалектів, з яких хочуть створити окремі мови. У таких випадках ідеться не про забезпечення прав мовної спільноти, оскільки її мовні права вже належно реалізовані в межах чинного мовного простору, а про антифілологічні політичні інсинуації. Навіть при поверховому аналізі таких «мов» впадає у вічі, що і легітимізація статусу, і граматично-вокабулярна окремішність суперечать найпростішим лінгвістичним фактам.

Щоб спробувати дати відповідь на запитання, сформульоване в назві нашої статті, необхідно розглянути щонайменше дві фундаментальні передумови існування кожної мови, а саме: її глотогенез та стосунок до територіально суміжних мов та їхніх діалектів.

Попри чисельність публікацій, присвячених самостійності русинської мови, їхні автори здебільшого уникають точного визначення часу появи русинської мови та її безпосередніх джерел. Заради справедливості треба зазначити, що серед ідеологів політичного русинства немає фахових лінгвістів, що, однак, не стримує їх від спроб розв'язання мовних проблем, що іноді набувають дилетантського характеру. Так, творець сучасного політичного русинства П.-Р. Магочі у книжці «Народ нізвідки», мабуть, свідомо оминає питання походження русинської мови, яку зараховує до східнослов'янських. Пор.: «Долиняни — чисельно найбільша та найстарша з усіх етнографічних груп карпаторусинів, чиї предки прибули до Карпатської Русі приблизно в XI та XII століттях». Звідки прибули долиняни на так звану Карпатську Русь, якою мовою вони розмовляли — про це канадський автор мовчить. А. Плішкова, попри назву книжки, що зобов'язувала авторку проаналізувати питання глотогенезу русинської мови — «Русиньскый язык на Словеньску (короткый нарис історії і сучасности)», також уникає цієї проблематики, підмінюючи її голослівними твердженнями про 300-літню традицію літературної русинської мови [3].

Проблема походження русинської мови — це питання, яке не має і не може мати наукового розв'язання в системі координат сучасного неорусинства. Адже на кожному базовому мовному рівні — фонологічному, морфологічному, словотвірному, лексичному, синтаксичному — очевидним є органічний, безпосередній, генетично споріднений зв'язок так званої русинської мови, або, точніше, мови автохтонного населення Закарпаття та суміжних і несуміжних діалектів української мови (рефлексація **o**, **e** в новозакритих складах, доля **ѣ**, занепад єрів, рефлексація ***dj**, ***tj**, поява протетичного ***j**, новий ять, спіритизація ***g**; специфіка парадигматики іменників, історія займенникових дієслівних парадигм; спільність лексичного складу тощо). Саме через незаперечну очевидність безпосереднього генетичного зв'язку так званої русинської мови та решти українських діалектів ніхто з творців неорусинства не порушує питань історії русинської мови. Натомість Ю. Шевельов в «Історичній фонології української мови» датує появу першої хвилі протоукраїнських переселенців у Центральному Закарпатті, а відтак і появу протоукраїнської мови на теренах Закарпаття, X століттям, зауважуючи, що «ця місцевість прийняла усі фонологічні інновації внаслідок другої хвилі переселення з-поза гір у середині XI ст., після остаточної втрати степових земель» [4].

---

[3] *Плішкова А.* Русиньскый язык на Словеньску (короткый нарис історії і сучасности).— Прешов, 2008.— 203 с.

[4] *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови.— Х., 2002.— С. 273.

Глотогенез мови автохтонної людності Закарпаття як територіальних різновидів української мови або як її діалектів має переконливе пояснення і на підставі діалектологічних фактів. Як українські діалектологи (І. Панькевич, С. Бевзенко, Й. Дзедзелівський та ін.), так і зарубіжні (О. Брох, З. Штібер, Я. Рігер, А. Вінценз, Л. Деже та ін.) сходяться на думці, що південнокарпатські говірки, зокрема їх верховинське пасмо — гуцульські, бойківські та лемківські — є органічною частиною та прямим продовженням говірок карпатської діалектної групи говорів української мови [5]. Переважна більшість діалектних явищ закарпатського говору має своє продовження в суміжних або близьких українських говорах Галичини, Буковини чи навіть Полісся. Специфічні риси закарпатських говірок мають двояке походження: вони є або давньоукраїнськими архаїзмами, або ж результатом тривалих міжмовних українсько-угорських, українсько-словацьких, українсько-польських, українсько-румунських контактів. Ні перші, ні другі чинники, що породили специфічні явища в закарпатських говірках, ніяким чином не засвідчують їх самостійність, оскільки притаманні й іншим говорам української мови.

Як бачимо, ідеологи політичного русинства ігнорують або всіляко уникають відповіді на два фундаментальні питання: коли і як з'явилася русинська мова в яких відношеннях вона перебуває з іншими суміжними говорами української, польської, словацької, угорської та румунської мов, без чого фахова розмова про існування окремої русинської мови втрачає наукове підґрунтя. Лише чітко доведений самобутній історичний шлях розвитку русинської мови та її окремішнє становище щодо говорів суміжних мов можуть слугувати серйозними лінгвістичними підставами для її визнання, що, у свою чергу, мало б зобов'язувати державу Україну до забезпечення вільного розвитку нововідкритої русинської мови як мови однієї з національних меншин.

Оскільки відсутні будь-які лінгвістичні аргументи на користь ідеї про окремішність так званої русинської мови, ідеологи неорусинства вдаються до відвертої маніпуляції та фальсифікації важливих історичних і мовних фактів, що можна оцінити як прийоми лінгвістичної містифікації. Мусимо визнати: за сприяння інших суто політичних чинників у цій, здавалося б, безнадійній справі ідеологи політичного русинства мають значні здобутки. Назвемо знакові і, очевидно, добре відомі факти, які, проте, варто оцінити як прийоми соціолінгвістичної містифікації. Так, 7 березня 2007 р. за ініціативи депутатів «патріотичної» фракції «Нашої України» та її цілковитої підтримки Закарпатська обласна рада «визнає на території Закарпатської області національність "русин" і звертається з клопотанням до Верховної Ради України про визнання національності "русин" на законодавчому рівні». Навіть якщо не акцентувати уваги на тому, що цією ухвалою Закарпатська обласна рада явно переступила рамки своєї компетенції, впадає в око «скорочена» процедура прийняття цієї ухвали: без попередніх експертних висновків, без розгляду в комісіях, по суті, без обговорення на сесії обласної ради, проте за наполегливої ініціативи тогочасного керівника секретаріату президента України — Віктора Балоги. Цією ухвалою Закарпатська обласна рада анонсувала існування «окремої русинської нації та відповідної мови», хоча неспроможність цієї ухвали є очевидною як з фахового лінгвістичного та етнологічного боку, так і з суто правового. Тому цю ухвалу треба розглядати як звичайний містифікаційний прийом. До такого самого прийому вдається і Верховна Рада України, коли влітку 2012 р.,

[5] *Бевзенко С. П.* Українська діалектологія.— К., 1980.— С. 213.

ігноруючи одностайну в сучасній славістиці думку про україномовну належність говірок Закарпаття, незважаючи на цілковиту безпорадність численних спроб кодифікувати місцеві українські говірки, чинний закон України «Про засади мовної політики в Україні» визнає таке фантомне явище, як русинська мова, мовою національної меншини України. Така позиція органів місцевого самоврядування та законодавчої влади України, породжена суто політичними інтересами, відкрила шлях для системного використання інших інструментів соціолінгвістичної містифікації, спрямованих на «створення» русинської мови. Так, на виконання ухвали Закарпатської обласної ради від 7.03.2007 р. Закарпатська обласна телерадіокомпанія «Тиса 1» двічі на тиждень починає транслювати русинськомовну програму «Русинська родина», Закарпатська обласна рада фінансово підтримує недільні русинські школи, конкурси-огляди русинського фольклору. Без будь-яких фахових висновків або рецензій, навіть симпатиків або прихильників політичного русинства, Закарпатська обласна рада «з голосу» приймає ухвалу про фінансування в розмірі 500 тис. гривень видання 6-томного «Словаря русинського языка» Ю. Чорі. Наклад цього словника планували розповсюдити у всіх школах та сільських бібліотеках Закарпаття, хоча словник отримав нищівну критику мовознавців за лексикографічну безпорадність. Зокрема, в одній з рецензій на «Словарь русинського языка» Ю. Чорі стверджується таке: «Можна зробити незаперечний висновок, що з лексикографічного погляду це не русинський, а український, точніше українсько-український словник, у реєстровій частині якого понад 90 % українських слів. Це перший висновок. Другий висновок безсумнівно схиляє до думки, що ніякої *окремої русинської мови* не існує, якщо в найбільшому словнику (Ю. Чорі) цієї уявної мови переважна більшість слів збігається з українськими літературними (окремі слова різняться тільки фонетично, морфологічно, але не лексично)» [6]. Прикметно, що справді вартісні лексикографічні праці — словники І. Панькевича та М. Грицака, які гідно репрезентують лексичне багатство закарпатських говірок, нікого в Закарпатській обласній раді не цікавлять, бо вони не працюють на русинську ідею.

Очевидний маніпуляційний характер мають постійні звернення керівництва русинських організацій, депутатські запити Є. Жупана, а також подання голови Закарпатської обласної ради І. Балоги про відкриття в Ужгородському національному університеті кафедри та спеціальності «русинська мова та література». В україномовних засобах масової інформації, офіційних і приватних, що належать покровителям політичних русинів, з'являються матеріали, писані «русинською мовою». Офіційний сайт Закарпатської обласної ради «Новини Закарпаття» у рубриці «Новини по нашому» подає, наприклад, такий матеріал:

«Иван Орлай — яркый представитель пудкарпатськоі іммігрантськоі интелігенциі 18–19 сторуч.

Коли у 1787 рокови, пуд час нащевленя Лемберзького університета, імператор Австриі Йосиф II попросив вказати му май файных студентув, товды професор И. Феслер привюг трьох: П. Лодій, В. Кукольник и И. Орлай. Всі русины… всі з Пудкарпатя. /…/

Ніжинська гимназія высшых наук стала ковальньов интелеленциі не лем Малоросіі, ай и цілоі російськоі імперії, її выпускныкы — Микола Гоголь, Євген Гребінка, Нестор Кукольник, Петро Редкін, Костянтин Базілі, Василь Домбровський, Платон Лукашевич и другі — у будущому прославили свою «альма-матер».

[6] http://zakarpattya.net.ua/News/90349-Slovar-rysynskoho-iaz%D18Bka-lu.Chori-naspravdi--iavliaie-soboiu

Орлай лишив невеликоє научноє наслідство. Велика частка його научного доробка лишила ся у рукописах. Роботы педагогійного напрямка написані з опыта учебно-вихов-ного процеса Ніжинськоі гимназиі».

У цьому уривку на самобутню роль русинської лексики претендують, очевидно, ряд діалектизмів, як правило, фонетичних, а також українські літературні форми, штучно адаптовані до закарпатських «укаючих» говірок (пор.: *пудкарпатської*, *сторуч*, *студентув*, *привюг*, *пуд час*). Ефект чужомовного неукраїнського тексту покликані створювати також русизми церковнослов'янського походження на зразок *яркый*, *представитель*, *у будущому*, *научноє наслідство*, *опыт*, *учебна*, архаїчний германізм *Лемберзького*, а головним чином — незвична орфографія на незрозумілих принципах: *іммігрантськоі*, *интелігенциі*, *гимназиі*, *высшых*, *Австриі*, *Малоросіі*. Неприродний характер цього зразка русинської мови підкреслює використання колоритних українських літературних форм — *частка*, *доробок*, *виховний* тощо.

Інший відомий закарпатський інтернет-ресурс Mukachevo.net, який пов'язують з патроном неорусинства В. Балогою, у рубриці «Закарпатський гумор» систематично публікує анекдоти мовою, яка, очевидно, і репрезентує багатство неорусинської словесності. Наприклад: «Заходит вуйко у купе поїзда "Львів-Солотвино". Там сидять два темношкірі афро-американця: — Хлопці, ану кажіт чесно, шчо у вас туйки горіло?» або «Іване, а чому таракани живуть май довше за всіх? — Петре, бо у них ниє дохторів, ге у нас». Оскільки за змістом ці анекдоти аж ніяк не можуть претендувати на статус суто закарпатських, то, очевидно, на думку редакторів чи власників згаданого інтернет-ресурсу, закарпатськими вони мають стати завдяки особливій, "закарпатській", мові. І справді, мова цих анекдотів — особлива, бо, крім західноукраїнського (не лише закарпатського) *вуйко* та низки закарпатських діалектизмів *туйки*, *май довше*, *ниє*, *дохторів*, вона характеризується довільним, навіть свавільним, уживанням, наприклад, дієслівних форм *заходит*, *кажіт* та *сидять*, *живуть* або нічим не мотивованим використанням дивної фонетичної орфограми сполучника *шчо* замість *що*, які поєднуються явно незакарпатськими русизмами на зразок *таракан*, *два афро-американця*. Тут, очевидно, маємо справу зі спробами редакторів інтернет-ресурсу Mukachevo.net відвоювати у простору української мови такий масовий жанр, як гумор, та нав'язати читачеві думку про «неукраїнськість» закарпатської мови.

Важливий напрямок соціолінгвістичної містифікації русинської мови на Закарпатті реалізує керівництво Мукачівської греко-католицької єпархії (МГКЄ), яке ще в 1993 р., маніпулюючи історичними фактами та думкою вірних, домоглося відновлення статусу sui iuris (пряме підпорядкування Ватиканові), завдяки чому, крім іншого, вибудувало ще й незалежну мовну політику. Специфіка мовної політики МГКЄ полягає в дискримінації української мови та україномовної богословської літератури й використанні в богослужіннях церковнослов'янської мови, а також штучного неоязичія, що видається за русинську мову. Так, у Мукачівській греко-католицькій єпархії з'являються масові видання, мова яких позначається або як «русинська», або ж своєрідними «політкоректними» евфемізмами «народна мова жителів Закарпаття (русинський язик)», «церковно-народна» і навіть «карпатська». Однак така несподівана варіантність стосується не лише назви «четвертої східнослов'янської мови», а й самих її норм. Як приклад подаємо уривки з «Причті о милосердном

самарянині» «церковно-народною» мовою та уривок з «Житія Блаженного Теодора Ромжі» «русинською»:

«Однажди к Ісусу прийшов чоловік і спросив его: Кто являється моїм ближнім? Тогди Ісус розказав слідуче: Деякий чоловік отправився із Єрусалима до Ієрихону. Це було длительное і трудное путешествіе. Вдруг появилися разбойники і напали на путешественика. Поблизости не було нікого і ніхто не зміг почути его крик о помощи. Разбойники забрали у чоловіка все, что он мав, даже одежду. Он защищався, а так як разбойники були сильніші, они ізбили его і он остався лежати коло дороги полумертвим» («Причті о милосердном самарянині»);

«Отиць Теодора Пал (Павел) Ромжа робив на штреку, быв путєобходчиком у районі Бочкова. Дьўвбчоє имня Теодоровбї матери Марія Семак./…/ Велика фамілія жила у скромных условіях у християнскўм дусі. Односилася до периферійного сириднього греко-католицького общественного класа, котрый уже ся починав формовати. Но у духовности їх фамілія одрізнялася од сиридньостатистичнхї, най буде і не на много (так споминовуть їх знакбмі, та и у їх фамилійи такі спомины сохранилися. У фамілії споминали. Як ищи хлопчиком Теодор любив слухати істбрії из живота святых, а коли чув за мученикўв, часто плакав. Сочувствіє ци предчувствіє? У три роки малый Теодор пбчав ходити у садик (захоронку)…» («Житіє Блаженного Теодора Ромжі») [7].

Навіть побіжного погляду на наведені два зразки русинської мови достатньо, щоб побачити, що вони виконані на основі різних принципів правопису, причому дотримуються їх украй непослідовно. Так, [е] (незалежно від позиції у слові та його походження) передають то літерою **и**, то **е** (*сириднього*, *отиць* та *велика*, *предчувствіє*), **ся** з дієсловами пишуть то разом, то окремо (*ся починав формовати* та *односилася*); навіть одна й та сама словоформа пишеться по-різному (*фамилійи* та *фамілії*), у знахідному відмінку множини іменників чоловічого роду колишньої *о-основи виступає то закінчення **-ы**, то **-и** (*спомины* та *роки*), годі пояснити орфограму *знакбмі*. Більше того, наведені зразки різняться графічними системами: якщо в першому використано головним чином сучасну українську абетку, то другий — це еклектика російської та української з використанням діакритичних знаків. Сама єпархія трактує дискримінацію української мови в богослужіннях та поширення «русинськомовної» літератури як збереження місцевих русинських традицій, чим протиставляється УГКЦ як чужій, прийшлій на Закарпатті, бо вона, мовляв, українська.

Про містифікаційну сутність русинської мови свідчить також і той факт, що за межами України — у Словаччині, Польщі, Угорщині, Сербії, Хорватії, де русинська мова офіційно визнана, навіть не ведеться жодних розмов щодо уніфікації численних варіантів, підваріантів та підпідваріантів як літературної форми русинської мови. У Словаччині, де русинська мова має офіційне визнання ще з середини 90-х рр. XX ст., досі панує кодифікаційний хаос [8]. Навіть один з чільних творців політичного русинства П.-Р. Магочі визнав, що «в першій етапі ся мають створити і хосновати штири регіональны штандарты — окрем Сербії, у Польщі, Словакії і на Україні, а пізніше на їх основі ся має формовати пятый варіант — койне, якый бы ся мав хосновати як літературна мова про вшыткы регіоны» [9].

Як бачимо, поява «русинського язика» на теренах сучасного Закарпаття практично не має нічого спільного ні з народовською, ні русофільською літе-

[7] *Пушкаш Л.* Житіє Блаженного Теодора Ромжі.— Ужгород, 2013.— С. 15.

[8] *Штець М.* До питання кодифікації «русинського язика» // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику / Ред. М. Сополига.— Свидник, 2011.— Т. 26.— С. 74-86.

[9] *Маґочій П. Р.* Задачі III Міджінародного конгресу русиньского язика // Русиньскый язык меджі двома конгресами.— Пряшів, 2008.— С. 8.

ратурномовними традиціями другої пол. XIX — першої пол. XX ст. Аж ніяк не можна пояснити спроби творців русинської мови прагненням зберегти багатство закарпатських народних говірок, оскільки місцеві діалектизми використовують, як правило, спорадично та безсистемно, як стилістично марковані одиниці, лише щоб увиразнити створювану ілюзорну відмінність між українською та русинською мовами. Усе це дає підстави твердити, що творці русинської мови намагаються вибудувати на теренах Закарпаття мовну політику, спрямовану не на збереження неповторного феномену духовної культури закарпатців — їхнього народнорозмовного мовлення, а як інструмент денаціоналізації місцевої автохтонної людності та дезінтеграції україномовного простору.

(*Ужгород*)

L. O. BELEI

THE RUSYN LANGUAGE IN THE TRANSCARPATHIAN REGION OF UKRAINE: IMPLEMENTATION OF INDIGENOUS PEOPLE LANGUAGE RIGHTS OR LINGUISTIC MYSTIFICATION?

The authors claim that so called rusyn language is the result of sociolinguistic mystification which has been use to disintegrate the westernmost area of Ukrainian language and culture and not to preserve the local culture and linguistic peculiarities. The main aspects of mystification are described in the article.

Key words: Zakarpattia oblast, «Rusyn language», language planning, linguistic mystification.

Архангельская А.
СЕКСИЗМ В ЯЗЫКЕ : МИФЫ И РЕАЛЬНОСТЬ

Olomouc : Univerzita Palackého, 2011. — 326 с.

Нова монографія А. М. Архангельської (2007 р. в Україні було опубліковано дослідження «"Чоловік" у слов'янських мовах») — підсумок її багаторічних студій феміністської критики мови. Якщо в попередній праці авторка намагалася описати порушену проблему з позаідеологічної позиції «третьої сторони», тобто неупередженого спостерігача за виявами й рефлексіями маскулінності й фемінінності у слов'янських мовах та культурах, то в рецензованій праці вона зайняла активну антифеміністську позицію: не випадково праця починається з епіграфа — латинської сентенції Audiatur et altera pars «Хай буде почута й інша сторона».

Представники феміністської течії в мовознавстві стверджують, що мова — чоловічий винахід, тому в ній нібито наявні гендерно-дискримінаційні структури, які певним чином впливають на мислення її носіїв. Відштовхуючись від цієї тези, вони доходять висновку, що дійсність є такою, якою ми її назвемо, і що ми всі перебуваємо в полоні патріархатних (авторка надає перевагу цьому слову над його варіантом *патріархальний* як такому, який точніше передає вкладений нею зміст) стереотипів і страждаємо від «гендерної сліпоти», тому необхідно змінити структури мови, які формують у нас ті стереотипи, тобто здійснити «гендерну корекцію андроцентричного лінгвального мислення». Для цього потрібно усунути з мови структури, що виражають перевагу (вищість) однієї статі над іншою, бо підпорядкований (упідлеглений) стан жінки в мові визначає її нерівноправний з чоловіком статус.

Як і попередня, ця книжка написана на матеріалі російської, української і чеської мов. У ній висвітлено не лише погляд авторки на питання роду, статі, андроцентризму в мові, а й результати її багатолітніх спостережень над відображеними в мові образами чоловіка (мужчини) і жінки, а також її ставлення до проблем гендерного реформування мови.

Ідеологи фемінізму в мовознавстві на підтвердження положення, що мовна картина світу нібито ґрунтується на чоловічому погляді, де жіноче представлено як другорядне або взагалі ігнорується, наводять такі факти: 1) ототожнення понять «людина» і «чоловік» (у багатьох європейських мовах вони позначаються одним словом); 2) відмаскулінне походження парних іменників жіночого роду (*лікар → лікарка*); 3) використання іменників чоловічого роду для позначення осіб жіночої статі; 4) нерівноцінність чоловічих і жіночих корелятів назв особи за професією, видом діяльності, соціальним статусом (*секретар / секретарка*) і використання для позначення видів діяльності з високим соціальним статусом лише чоловічих форм (*державний муж*, рос. *отцы нации*); 5) синтаксичне узгодження за формою чоловічого граматичного роду підмета-займенника *хто* незалежно від статі особи-референта (*Хто прийшов?*, хоча мова йде про жінку); 6) протиставлення маскулінності й фемінінності в якісному (позитивна і негативна оцінки) і кількісному (домінування чоловічого як загальнолюдського) відношеннях, що приводить до гендерної асиметрії.

Сексистськими, тобто гендерно нерівноправними, також вважають використання назв жіночого роду для позначення низьких якостей чоловіка і висміювання чоловічих якостей через жіночий рід (*Це не чоловік, а баба*), парні формули з препозитив-

© М. КОЧЕРГАН, 2013

ністю номінанта чоловічого роду і постпозитивністю номінанта жіночого роду у стійких бінарних формулах (*батько й мати*, *дід і баба*, *брат і сестра*, *чоловіки й жінки* тощо) та ін.

А. М. Архангельська на багатьох переконливих фактах доводить безпідставність цих аргументів для висновку про сексизм у мові. Основна ідея праці, яка чітко сформульована у прикінцевих висновках, полягає в тому, що мови — насамперед знакові системи і наявні в них мовні асиметрії є результатом не соціальних, а головно мовних еволюційних процесів, тому розглядати їх як наслідок соціальної нерівності й упередженого ставлення однієї статі до іншої неправомірно.

Так, зокрема, що стосується ототожнення понять «людина» і «чоловік» (див. рос. *человек*, англ. *man*, латин. *homo* тощо), яке нібито принижує жінку, не вважає її людиною (рос. *женщина не человек*), то, як переконливо доводить авторка, насправді його у повному обсязі не існує. Етимологія, історія семантичного розвитку цих слів і їхнє сучасне функціонування засвідчують їх близькість, а не тотожність. Ця близькість спричинена власне мовними чинниками, хоча певний уплив соціальних і культурних процесів тут заперечити також не можна (с. 17–28, 102, 268).

Утворення парних іменників жіночого роду від іменників чоловічого роду — незаперечний факт. У таких контрастних парах, де яскраво виявляється прагнення визначити жінку через чоловіка, констатують лінгвістки-феміністки, завуальовано стверджується вищість, перевага чоловіка над жінкою. Правда, інша частина представників феміністичної критики мови має абсолютно протилежний погляд на це явище: наявність жіночого корелята до чоловічого найменування розглядається як факт позитивний. Тут потрібно також ураховувати, що утворення парних іменників жіночого роду від іменників чоловічого роду не є симетричним (від деяких іменників чоловічого роду не творяться похідні для позначення осіб жіночої статі), і цей факт деякими представниками гендерної лінгвістики трактується навіть як вияв сексизму в мові. Крім цього, непоодинокими є факти відфемінінного творення назв осіб чоловічої статі (*доярка* → *дояр*, *вдова* → *вдівець*, *стриптизерка* → *стриптизер*, *проститутка* → *проститут* тощо). Існує також чимало випадків, коли важко визначити, чи назва жіночої статі є відмаскулінним утворенням чи обидві одиниці виникли в результаті кодеревації. Нарешті, деякі відмаскулінні фемінативи часто різняться значенням або його відтінками від відповідних чоловічих назв (*математик* — «спеціаліст у галузі математики, вчений» → *математичка* «учителька, викладачка математики»; *солдат* «рядовий військовослужбовець» → *солдатка* «дружина солдата»; *друкар* «спеціаліст поліграфічного виробництва» → *друкарка* «жінка, яка друкує на друкарській машинці»; рос. *дальнобойщик* «водій автомобіля-трейлера, який здійснює далекі поїздки» → *дальнобойщица* «проститутка на трасах постійних маршрутів» тощо) (с. 29–42, 103).

Генеричну функцію назв осіб чоловічого роду, тобто їхню здатність іменувати осіб не тільки чоловічої, а й жіночої статі (*інженер*, *професор*, *депутат*), представники феміністської лінгвістики розглядають як явище, що має на меті приховати у мові жінку і завадити їй самоідентифікуватися. У монографії переконливо спростовується ця думка й доводиться, що андроцентризм у мові — це наслідок мовної еволюції, а не чоловічого свавілля. Треба також урахувати те, що оскільки чоловічі найменування вважаються престижнішими, оточені позитивним ореолом, то самі жінки більше схильні називати себе як представника певної професії або як носія певного соціального статусу чоловічим граматичним родом (с. 107). Спостереження за вживанням чоловічих родо-особових номінантів на позначення жінки без жодних зневажливих чи принизливих конотацій дозволяє твердити не про дискримінацію, не про витіснення номінантів жіночого роду номінантами чоловічого роду, а про їхню тісну взаємодію, про збагачення, поповнення репертуару номінантів жінки номінантами чоловіка без жодних додаткових прагматичних інтенцій, а в деяких випадках навіть навпаки — з позитивним прагматичним потенціалом, що не свідчить про протиставлення в мові чоловічого як позитивного та жіночого як негативного. Навпаки, вербалізація саме чоловічого через жіноче може вважатися дискримінаційною для чоловіків.

Теза про дискримінативність як мовних структур, так і стереотипів маскулінного і фемінінного, відображених у мові, підсумовує авторка, не підтверджується. Така постановка питання — наслідок упередженого підходу до мови, «особливого» його бачення, під «особливим кутом зору» (с. 82).

Прибічники гендерної лінгвістики підходять до мови з позиції «ображеного», їх бачення дискримінації має суб'єктивний характер, про що свідчить згадувана вже кваліфікація одного й того самого явища як дискримінативного і як нейтрального чи навіть позитивного. Дискримінацію вони вбачають там, де її немає. У мові, безперечно, є родо-статева асиметрія, яка спирається на принципи андроцентризму, однак причин

убачати в цьому дискримінацію жіночого немає.

У монографії порушено питання і про різний ступінь андроцентризму в досліджуваних мовах. Як стверджує дослідниця, аналіз виявів андроцентризму на різних рівнях систем досліджуваних нею трьох слов'янських мов переконує в нереальності науково виваженого і надійно верифікованого визначення ступеня андроцентризму однієї мови стосовно іншої. Це пов'язано з надзвичайною складністю встановлення критеріїв, шкал андроцентричності, а головне — з відсутністю надійних, об'єктивних методів вивчення цього явища у мові (с. 267).

Надмірна антропоморфізація мови, приписування їй злих намірів — шлях у нікуди, бо в такому разі мова з національного надбання і засобу та символу єднання, солідарності нації перетвориться у знаряддя ворогування статей. Саме змішування граматичних, соціальних і культурних категорій уможливило визначення граматичної категорії роду як андроцентричної, сексистської, дискримінативної мовної структури, в якій відображено зневажання (нехтування, позбавлення) соціальних прав жінки.

У монографії піддано сумніву й положення про те, що мова створена чоловіками, тому чоловік у мові на відміну від жінки представлений позитивно чи позитивно-нейтрально. Численні марковані чоловічим граматичним родом негативно оцінювані маскулінізми й пейоративні номінанти, а також факти родо-статевих транспозицій жіночого на чоловіче тощо важко співвіднести з визначенням мови як чоловічого винаходу (с. 269).

Боротьба за звільнення мови від сексистських структур зімкнулася з боротьбою за створення гендерно-коректної мови як мови соціальної рівності. На основі аналізу досліджень, присвячених вивченню шляхів становлення гендерно-коректної лексики в українській, російській і чеській мовах, дослідниця дійшла думки, що гендерно-коректна новомова не пустила глибоких коренів і поки що якоїсь серйозної загрози цей вид «виправлення» мови не становить. Ідеї реформування мови з метою створення гендерно-коректних засобів ідентифікації жінки займають у цих мовах різне місце. Російська й українська мови зорієнтовані на фемінізацію маскулінізмів, чеська мова з регулярним творенням відмаскулінних фемінінних назв — на лексико-граматичну нейтралізацію узагальнювальної функції генеричних маскулінізмів. Ці процеси стимулюються в російській лінгвокультурній спільноті тенденцією до демократизації мови (однак у цілому відчувається суперечливе ставлення до таких новоутворень), в українській — національно-мовним пуризмом (тут спроби творення парних іменників за родом діяльності жіночого роду збіглися у пуристів і радикально налаштованих борців за права жінок), у чеській — ідеєю феміністської критики мови.

І в російській, і в українській мовах активне вживання і стилістичний перерозподіл фемінативів як засобів підвищення статусу жінки набули ознаки глобального процесу, внаслідок чого з'явилася велика кількість фемінізованих маскулінізмів, які суперечать системним характеристикам і узусу цих мов або набувають виразних прагматичних характеристик, що автоматично переводять їх із рангу статусних найменувань у ранг характеристичних. У цих двох мовах тенденція до фемінізації мови донедавна штучно стримувалася. В українській мові це відбувалося під тиском російської. Нині фемінізація в українській мові сприймається як національна риса української мови і як засіб відштовхування від упливу російської мови. Однак далеко не всі новостворені «несексистські» форми є вдалими. Не можна визнати вдалими і спроби нейтралізувати статус генеричних маскулінізмів у чеській мові. Тому актуальним є питання відновлення втраченого мовного такту, мовного смаку і поваги до власної, а не чужої, мовної традиції. Слід погодитися і з твердженням А. М. Архангельської про те, що організм мови — це свого роду екосистема: будь-яка спроба втручання в його структуру з метою усунути одні асиметрії в мові моментально породжує інші, ще більш серйозні (с. 271).

Праця А. М. Архангельської дуже на часі. Коли в українському мовному соціумі панує вседозволеність і феміністи з божевільним завзяттям продукують лексичні покручі на кшталт *критикиня*, *критикеса*, *педагожка*, *біоложка*, *політоложка*, *сексоложка*, *членка*, *боркиня*, *борчиха*, *старостка*, *ворогиня*, *доктореса*, *редактриса* тощо, не завадило б прислухатися до викладених у рецензованій книжці розумних порад.

М. КОЧЕРГАН

Космеда Т. А.

EGO І ALTER EGO ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРІ ЩОДЕННИКОВОГО ДИСКУРСУ

Дрогобич : Коло, 2012.— 372 с.

Шевченкіана поповнилася монографією «Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу» — наслідком багаторічної праці професора Т. А. Космеди. Публікації книги передувало 14 статей, присвячених аналізу мовної особистості Великого Кобзаря в одному з типів його ego-тексту — письменницькому щоденнику, відомому в науці як «Журнал».

І в статтях, і в книзі здійснено вдалу спробу перенести термін Ego і Alter Ego зі сфери інших гуманітарних наук (філософії, психології, літературознавства, юриспруденції) в лінгвістичну сферу. Це виправдано: до останнього часу «Журнал» (Щоденник) Тараса Шевченка не був предметом комплексного лінгвістичного дослідження, як не було й узагальнення того, які набутки має сучасна філологічна наука стосовно його щоденникового дискурсу.

Тому логічним стає переконання дослідниці в тому, що, незважаючи на ґрунтовне вивчення творчості Тараса Шевченка, загадкою до цього часу залишається «Журнал» (Щоденник) письменника, написаний російською мовою, оскільки не визначено місце цього твору в художній системі Великого Кобзаря (с. 13). Саме недостатність уваги мовознавців до розкриття особливостей щоденника як мовленнєвого жанру взагалі й праць про Щоденник Тараса Шевченка, які б окреслили концептуальні положення щоденникознавства, визначили потребу в такій монографії. Дослідження щоденникового тексту актуалізовано ще й тим, що в ньому найпослідовніше передається своєрідний вид комунікації — автокомунікація, у трактуванні якої зроблено перші кроки.

Обраний у праці напрям на вивчення комунікативно-дискурсивних мовних процесів, пов'язаний з усвідомленням людського, тобто суб'єктивного чинника в мові, спроектовано на дослідження мовної особистості Тараса Шевченка, чиї емоції і почуття виражені відповідним набором мовних одиниць. Цей напрям виявився перспективним і результативним. Було доведено, що сутність мовної особистості неможливо осмислити без теоретичних засад, у структурі яких важливе місце має посісти щоденникознавство, яке Т. А. Космеда називає діаріумологією, а того, хто здійснює щоденникову діяльність, пропонує називати діаристом і розглядати як репрезентанта мовної особистості, тим самим окреслюючи нове наукове дослідницьке спрямування, можливо, й новий розділ науки про мову. Філологічний підхід до вивчення щоденників передбачає два аспекти їх дослідження: літературознавчий з накопиченим досвідом і лінгвістичний, становлення якого лише окреслюється.

У формуванні й утвердженні лінгвістичного аспекту щоденникознавства рецензовану працю важко переоцінити. У ній уперше узагальнено дані з історії щоденникових жанрів, літературознавчого й лінгвістичного підходів до їх опису, визначено тип класичного щоденника, зокрема й написаного нерідною мовою, яким є «Журнал» Тараса Шевченка.

Той факт, що «Журнал» написано російською мовою, пояснюється тривалим перебуванням його автора в російськомовному середовищі. Це породжувало дві свідомості, сформовані українською й російською мовами: перша спрямована на індивідуальну особистість, а друга — на колективний тип, тобто те «суспільство, без якого особистість не існує» (с. 76). Відбувається накладання української мовної свідомості на російськомовний шевченківський текст, тобто простежується явище, коли на код змісту цього тексту накладається код, що має, по-перше, автокомунікативний характер, а по-друге, — інонаціональний, інокультурний, який виявляється у використовуваних лексичних і фразеологічних одиницях рідної мови.

У монографії вперше в Україні виділено методологічні засади вивчення щоденника як ego-тексту в межах діаріумології. Актуалізовано необхідність уточнення дефініцій таких термінів, як «щоденник» і «ego-текст», виокремлення їх ознак, параметрів, принципів, аспектів і методики опису. Крім того, наголошено на розробленні теорії щоденникової жанрології з урахуванням різних принципів класифікації жанрів.

Рецензована монографія складається з п'яти розділів. У першому розділі «Мовна особистість: дефініції, структура, виміри, типи» докладно розглядаються основні складники мовної особистості — мовна спроможність і мовна й комунікативна компетенція, становлення й розвиток мовної особистості, формування національної мовної особистості в Україні, типи мовної особистості, міжкультурна комунікація як параметр характеристики мовної особистості.

© С. ДОРОШЕНКО, 2013

Різноаспектний аналіз окреслених у підрозділах питань, пов'язаних із тлумаченням мовної особистості, збагачує комунікативну лінгвістику новими спостереженнями, висновками, обґрунтованими рекомендаціями.

На окрему увагу в розділі заслуговує підрозділ, в якому даються штрихи до портрета мовної особистості Тараса Шевченка. Відносячи автора «Журналу» до інтровертивного психотипу, дослідниця вбачає в ньому надзвичайно емоційну й експресивну людину, емоції якої направлені здебільшого у своє внутрішнє «Я». Разом із цим у щоденникових записах Тарас Шевченко звертається до свого Alter Ego, що в багатьох місцях «Журналу» набуває ознак діалогу «Я» і «$Я_1$», тобто Ego й Alter Ego, заснованого на вираженні потаємних думок і почуттів, зразки вербалізації якого містяться в наступних розділах.

Водночас Тараса Шевченка кваліфіковано як сильну українську національну елітну мовну особистість з високим рівнем комунікативної компетентності, лінгвокреативної діяльності, виявленої в українській мові. Крім того, він білінгв: йому притаманна комунікативна міжкультурна компетенція завдяки володінню російською мовою, знанню культури й ментальності її носіїв. Що ж до мовної компетенції, виявленої у використанні нормативної російської мови, то вона нижча порівняно з українською. Деталізовано це в подальшому розкритті теми.

Метою другого розділу «Автокомунікація як діалог "Я" (Ego) і "$Я_1$" (Alter Ego)» є репрезентація автокомунікації Т.Шевченка в його поетичному дискурсі — розгляд сутності процесу автокомунікації, діалогу «Я» і «$Я_1$» з огляду на сучасну міждисциплінарну парадигму гуманітарних знань. Зумовлено це, як зазначено в книжці, відсутністю в лінгвістичній україністиці всебічного дослідження процесу автокомунікації як однієї з важливих проблем комунікативної лінгвістики. Цю нішу заповнює передусім формування теоретичних основ автокомунікації, зокрема аналіз засад Ego й Alter Ego на тлі сучасних гуманітарних наук, розуміння Ego й Alter Ego як внутрішнього мовлення, точніше внутрішнього діалогу, і їх тлумачення в лінгвістичному вимірі. Окреслені в трьох підрозділах ознаки автокомунікації дали змогу дослідниці виявити репрезентанти Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в його поетичному мовленні (на матеріалі «Кобзаря») і пояснити значення концептів «дума», «думка» для українського ментального простору як основних концептів української культури.

Ці два розділи заклали підвалини подальшого дослідження заявленого в назві монографії щоденникового дискурсу Тараса Шевченка.

У витлумаченні кардинальних положень третього розділу «Жанр щоденника і його статус у традиційній і новій парадигмах гуманітарних знань. Формування діаріумології (щоденникознавства): постановка проблеми» Т. А. Космеда залишається вірною своєму дослідницькому кредо — досліджуваний матеріал повинен мати широке історичне і теоретичне обґрунтування. На сторінках цього розділу це втілилося у висвітленні історії щоденникового жанру, традиційного погляду на щоденник як літературно-побутовий жанр, а також у визначенні місця щоденника в системі літературно-художніх, документально-мемуарних і мовленнєво-побутових жанрів. Тут же скрупульозно аналізуються питання, пов'язані з дослідженням щоденникового жанру в літературознавстві початку XXI ст., з усвідомленням щоденника як психолінгвістичного явища (для чого пишуться щоденники?), і завершує цей розділ значний за розміром і вагомий за теоретичними роздумами підрозділ, у якому детально розглянуто сучасні дослідження щоденникового тексту (дискурсу) в мовознавстві.

Логічним продовженням проникнення в історію й сутність жанру щоденника стали четвертий і п'ятий розділи, позначені всебічним розкриттям набутих знань у вивченні щоденникового тексту і виявленням у ньому автокомунікації й концептосфери «Журналу» Тараса Шевченка, що є незаперечним внеском Т. А. Космеди в проблему, яка потребувала й потребує подальшого глибокого наукового осмислення.

Положення, окреслені в назві четвертого розділу: «"Щоденник" Т. Шевченка в оцінці сучасних дослідників. Характер і форма відображення в ньому діалогу Ego і Alter Ego. Проблема вибору мови», розкрито в чотирьох підрозділах. У двох з них подано огляд лінгвістичної Шевченкіани, розглянуто «Журнал» як дослідницький об'єкт сучасної філології в інтерпретації літературознавців і лінгвістів.

На переконання дослідниці, Тарас Шевченко усвідомлював: щоденник — це задушевна бесіда автора із самим собою, це діалог його Ego із його ж Alter Ego. Так воно й було: щоденникові записи вербалізували авторський душевний стан у час очікування і закінчення солдатської служби, що відтворено в запитаннях і відповідях, стверджувальних, заперечних та односкладних реченнях, риторичних запитаннях.

У наступних двох підрозділах порушено складні питання щоденникознавства стосовно автокомунікації Тараса Шевченка й обрання російської мовою «Журналу», які здобули переконливі відповіді, а сформульовані висновки суттєво доповнюють характеристику шевченкової автокомунікації. Серед них — визнання однієї з істотних прикмет автокомунікації Тараса Шевченка, вираженої в «Журналі», а саме — її бікультурний характер. Це в свою чергу дозволяє

зробити висновок, що його мовна особистість здатна зреалізувати міжкультурну комунікацію. Отже, текст щоденника створено в режимі своєрідного багатоаспектного діалогу не лише письменницького Ego із Alter Ego, а й діалогу культурогем, аксіологем епохи, в яку жив письменник, зі світовим культурним контекстом. Висновок вартий уваги вчених-щоденникарів.

Завершується книжка розділом «Ключові фрагменти концептосфери щоденника Т. Шевченка та його інтертекстуальність», наповненим спостереженнями над відображенням у мовній свідомості Тараса Шевченка концептів «русский город», «Москва», «Петербург», «Украина», «Владимир Даль», «посиделки», «самовар», «чай», над процесом концептуалізації засобами індивідуально-авторських оказіоналізмів й українізмів. Майже двадцять сторінок відведено розгляду російської фразеології щоденникового дискурсу, відображеної в мовній свідомості Тараса Шевченка. Дані, репрезентовані в цьому розділі, — це демонстрація незаперечного успіху сучасного щоденникознавства й шевченкознавства.

У досягненні високого рівня здійсненого дослідження велику роль відіграв вироблений автором рецензованої праці власний стиль інтерпретації наукових даних, що визначається переважно такими особливостями, як доступність викладу багатоаспектних питань, широка фахова інтертекстуальність, представлена активним використанням приміток для наукового полілогу, завдяки яким розширюються відомості про розглядуваний предмет, значна кількість покликань на праці не лише вітчизняних, а й зарубіжних філологів, наявність високого пієтету до визначних учених, конкретність в оцінці неоднозначного розуміння окремих тверджень, уміння узагальнювати позитивне й окреслювати перспективне.

У третьому розділі зазначено, що відомості про щоденник, подані в «Літературознавчому словнику-довіднику» (1997) й «Літературознавчій енциклопедії» (2007), вимагають коригування, додаткової інформації. Ці праці містять майже тотожне визначення: щоденник — «це літературно-побутовий жанр, фіксація побаченої, почутої, внутрішньо пережитої події, яка щойно сталася», яке є всі підстави продовжити «інформацією, мотивованою розвитком теорії комунікативної лінгвістики, про те, що автор щоденника прагне репрезентувати діалог зі своїм внутрішнім "Я", "$Я_1$", хоче оприлюднити, "привідчинити" двері в особистісний комунікативний простір, здійснює особливий вид мовленнєвої діяльності» (с. 121). Доповнення заслуговує реалізації в енциклопедичних чи словниково-довідникових виданнях.

Не обійдено в монографії і фактичні помилки, що трапляються деяких розвідках. Так, у статті Н. Ландар названо, крім щоденників Тараса Шевченка, Миколи Куліша, Михайла Коцюбинського, щоденник Івана Франка, якого не існує (с. 128).

Те, що книжка наповнена роздумами, критичними зауваженнями, свідчить про складність заявленої в її назві теми, зумовлює полеміку і водночас налаштованість ученого дійти об'єктивних пояснень засадничих понять щоденникознавства.

З огляду на перспективу перевидання праці висловимо деякі побажання й зауваження щодо окремих недоглядів у її редагуванні. Так, упадає в око дещо схематичний розгляд діалогу Ego й Alter Ego в поетичному мовленні. Зауваження не принципове, адже в роботі йдеться про щоденниковий дискурс, і все ж бажано було б огляд поетичного мовлення дещо розширити, зважаючи на зіставлення з першорядними рисами щоденникового тексту, і вказати на можливість і потребу розкриття його сутності в окремому дослідженні.

Праці бракує докладнішого й системнішого висвітлення діаріумології як наукової дисципліни, хоч слід ураховувати, що першовідкривачам завжди важко.

З недоглядів зазначимо такі: на с. 193, де схематично зображено узагальнену модель комунікативної ситуації, запропоновану Р. Якобсоном, двічі називається *адресат* замість *адресант — адресат*; на с. 82, 87, 89 та ін. написання «Я» і «$Я_1$» то в лапках, то без лапок; в анотації пропонована автором філологічна наука представлена в написанні *девіаріумологія*, тимчасом як у тексті — *діаріумологія*; на с. 77, 247 та ін. є окремі орфографічні й пунктуаційні помилки.

Висловлені зауваження не стосуються концепції дослідження, яке збагатило українську мовознавчу науку викладом авторського розуміння сучасної теорії мовної особистості, доповнило її міркуваннями щодо типів мовної особистості, їх можливого розширення на основі класифікацій, зумовлених урахуванням мовної, комунікативної й емоційної компетенцій. Поза сумнівом, рецензована праця зацікавить шевченкознавців, філологів, психологів вищої школи, а також учителів-словесників, аспірантів, усіх тих, хто прагне усвідомити засади української культури, проблеми мовознавства.

С. ДОРОШЕНКО
(*Харків*)

Скоробогатова О. О.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ И ПОЭТИЧЕСКИЕ СМЫСЛЫ: ПОЭТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ РУССКОЙ ГРАММАТИКИ (морфологические категории и лексико-грамматические разряды имени)

Х. : НТМТ, 2012. — 480 с.

Поезія — це краса, створена талантом і вимогливістю поета, втілена в найкращий мовний матеріал
(В. М. Русанівський).

Монографічне дослідження О. О. Скоробогатової «Грамматические значения и поэтические смыслы: поэтический потенциал русской грамматики (на материале категорий и лексико-грамматических разрядов имени)» здійснене в руслі проблематики Харківської лінгвістичної школи, основним у діяльності якої є «різнобічність філологічних інтересів у широкому розумінні слова *філологія*, розробки питань мовознавства, літератури та суміжних з ними галузей у тісному зв'язку з проблемами філософії, психології та інших наук» [1]. Наслідуючи традиції своїх попередників, сучасні харківські науковці на початку XXI століття значну увагу приділяють усебічному пізнанню мови художніх творів: аналізу стилістико-мовленнєвої структури російської прози, української прози і поезії, лінгвокогнітивній інтерпретації ідіостилю письменника, поетичній мові в її еволюційному розвитку [2]. Логічним продовженням цих пошуків є звернення до функціонування морфологічних категорій, потенційних ресурсів граматики в поезії, до обстеження яких закликали свого часу знані в усьому світі мовознавці Р. Якобсон, В. В. Виноградов, В. М. Жирмунський, Ю. В. Шевельов.

Саме проблемам вивчення поетичної морфології, зокрема актуальному і малодослідженому питанню функціонування іменних категорій у російській поетичній мові, і присвячена рецензована праця, автор якої ставить перед собою завдання з'ясувати взаємозв'язок смислових засад творення поетичного тексту з його морфологічною будовою, виявити креативний потенціал морфологічних компонентів поетичного мовлення, що, безперечно, повинно сприяти встановленню нових можливостей та перспектив мовного розвитку. Основна увага дослідниці сконцентрована на експресивних ознаках нормативних морфологічних одиниць та сполучень. Таке бачення проблеми відзначається науковою новизною, а це робить працю не стереотипною в лінгвопоетичному просторі дослідження мови віршованих текстів. Праця виконана на багатому поетичному матеріалі, із залученням творів (183 позиції) від початку XIX ст. до сучасних текстів, зокрема і тих поетів, що поповнюють російську поетичну скарбницю, працюючи на теренах сучасної України — Харкова, Ужгорода та інших міст.

У першому розділі монографії «Основы лингвопоэтического описания морфологии стихотворного языка» опрацьовано теоретичний матеріал щодо становлення й розвитку лінгвопоетичного вивчення мови художнього тексту від мовознавчих студій О. О. Потебні, наукових напрямів початку XX ст., концепцій В. В. Виноградова, Р. Якобсона та Л. В. Щерби до сучасних антропоцентричних засад вивчення поетичної мовотворчості. На жаль, для оглядового викладу матеріалу не використано праці В. М. Русанівського та Ю. В. Шевельова [3], які могли б сприяти глибшому висвітленню сучасного стану лінгвопоетики. Виходячи з мети і завдань праці, автор наголошує на граматичному аспекті сучасних лінгвістичних теорій, адже саме вони виступають під-

[1] *Лисиченко Л. А.* Ці невичерпні глибини мови.— Х., 2001.— С. 194.

[2] *Гулак А. Т.* О стилистике русской художественной прозы.— К., 2007.— 214 с.; *Калашник В. С.* Людина та образ у світі мови: вибрані статті. — Х., 2011.— 368 с.; *Голобородько К. Ю.* Ідіостиль Олександра Олеся: лінгвокогнітивна інтерпретація. — Х., 2010. — 527 с.; *Маленко О. О.* Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну). — Х., 2010. — 488 с.

[3] *Русанівський В. М.* Естетика художнього слова // Культура слова.— К., 1976.— С. 47–57; *Русанівський В. М.* Слово в поезії // Рідне слово.— 1972.— Вип. 6.— С. 50–53; *Шевелев Ю. В.* Из наблюдений над языком современной поэзии : Оратор. жанр в полит. лирике П. Тычины // Науч. зап. Укр. ком. ин-та журналистики.— 1940.— Кн. 1.— С. 127–142; *Шевелев Ю. В.* Из наблюдений над языком современной поэзии : О языке поэзии П. Г. Тычины // Учен. зап. Харьк. гос. ун-та им. А. М. Горького.— 1940.— № 1.— С. 41–99.

© А. ЛУЧИК, 2013

ґрунтям наукових пошуків лінгвопоетичного потенціалу морфологічних одиниць, наборів та комбінацій, доводить необхідність порівневого аналізу поетичного тексту, який спирається на загальномовні структурно-семантичні і стилістичні характеристики одиниць, а також аргументує обстеження інтертекстуальності як важливого засобу художнього тексту, що повинен вивчатися і на граматичному рівні.

У наступних двох розділах «Именные грамматические категории и лексико-грамматические разряды имени в языке русской поэзии» та «Регулярные способы выделения морфологических значений в поэтическом тексте. Их роль в формировании поэтических смыслов» автор подає власну модель лінгвопоетичного аналізу морфологічного рівня тексту, виводячи систему тих можливостей, яких набувають морфологічні одиниці та комбінації, і семантичного потенціалу категорій та закономірностей віршованої мови. Виходячи з положення про те, що актуалізацію одиниць морфологічного рівня зумовлює взаємодія трьох головних законів поетичного мовлення, тобто поетичного ритму, єдності і щільності віршового ряду та принципу композиційності, дослідниця вичерпно розглядає способи актуалізації граматичних значень іменних частин у поетичній мові, звертає увагу і на особливості стосовно цього частиномовних транспозитів, до яких вона передусім зараховує субстантивати.

Особлива увага в рецензованій монографії приділяється можливостям комбінування морфологічних одиниць, послідовно розглянуто смисловий та креативний потенціал морфологічних наборів і співположень, детально характеризується роль морфологічної селекції, морфологічної атракції, поетичної презентації граматичної парадигми та інших способів виділення морфологічних значень у віршованому тексті.

Щодо цих двох розділів сумнів викликає доцільність внесення до їхнього складу підрозділу 4 розділу 2 «Онимы и апеллятивы в поэтическом языке» (с. 219–288), який, по суті, становить окреме ґрунтовне дослідження онімного простору поетичних творів. На наш погляд, можливо, варто було б у цьому випадку зосередитися лише на граматичному аспекті функціонування зазначених одиниць тексту. Поліпшенню сприйняття читачем глибоко аргументованого монографічного дослідження сприяло б і усунення переобтяженості тексту значною кількістю дужок, до яких вносяться фрагменти, що іноді містять зауваження з чотирьох (с. 247, 290) п'яти (с. 170), шести (с. 221) рядків тощо. Можливо, деякі спостереження автора на зразок «комбінаторний потенціал синкретичних синтаксичних утворень дуже високий» (с. 199), «апелятивація поетоніма … є продуктивним способом перетворення значення слова» (с. 232) слід було б підтвердити кількісними підрахунками, що сприяло б більшій достовірності висновків.

Отже, можемо констатувати, що в русистиці вперше на великому матеріалі поетика граматичних категорій імені проаналізована комплексно, цілісно і представлена в системному вигляді. О. О. Скоробогатова крізь призму граматики дослідила віршовані твори різних періодів та літературних напрямів за двісті років, що дає підстави розглядати встановлені нею закономірності поетичної морфології як художні універсалії, репрезентовані в російському поетичному дискурсі новітнього часу. Запропоновані у монографії підходи до вивчення граматичних значень і граматичних смислів відкривають нові горизонти для подальших пошуків як у сфері пізнання властивостей художнього тексту, так і в галузі досліджень тенденцій розвитку граматичної будови мови.

А. ЛУЧИК